

Őze Sándor

Nemzettudat és historiográfia

Óze Sándor

Nemzettudat és historiográfia

Óze Sándor

Nemzettudat és historiográfia

Hamvas Intézet 2009

A könyvet szerkesztette: Molnár Márton
A szöveget gondozta: Hernád Imre

© Óze Sándor, 2009
© Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2009

Előszó

Néhány évvel ezelőtt a Fertő tó mellett, nem messze az osztrák–magyar határtól egy traktor szántogatott. A gépet magyar nemzetiszín lobogó díszítette. Gazdája, aki saját földjét művelte, azért akasztotta ki rá, hogy „megmutassa a labancoknak, élnek itt még magyarok is!” (Labancoknak azokat a szomszédokat nevezte, akik osztrák állampolgárként felvásárolták, titkolt zsebszerződésekkel a környező földeket. Majd felvették Ausztriában az uniós agrártámogatásokat, ami hősünknek magyarként, saját hazájában nem járt. A terményeket azután szomszédai ott, vagy a határon túl értékesítették, amire neki szintén nem volt lehetősége.)

Neve alapján a „kuruc” gazda német származású lehetett. Így ha a 18. század elején ezen a területen éltek az elődei, akkor biztosan nem kurucként, Béri Balogh Ádám fakó lova, Murza után úsztatták át a Lajtát, és gyújtották fel ott a városokat, hanem a másik oldalon állhattak, ugyanúgy, mint a Bocskai-, vagy a Bethlen-járások idején is. Jelenleg azonban a gazda olyan korszakot keresett az elmúlt ezer év magyar történelméből – az „egyenlőbb” versenylehetőségekkel bíró szomszédságával szemben, akikről úgy vélte, hogy hosszú távon tönkreteszik –, mely hasonló szituációt mutatott fel. Tehát saját korára, helyzetére alkalmazta a történeti konstrukciót, függetlenül attól, hogy családi hagyományai odaköthették-e vagy sem.

A rendszerváltás időszaka utáni mintegy húsz év Magyarországon és közvetlen térségében is számtalan politikai mozgást hozott; mindez arra készítette a változásokat átélő generációt, hogy újrafogalmazza helyét és feladatát a folyamatban. Ez az újraértelmezés elsősorban történeti viszonyítási pontokhoz igazodott. A viszonyítási pontokat, adatokat pedig már különböző korok történészei és iskolái rendezgették koncepciókba, mely konstrukciók nehézkedési pontjai mindig saját időszakuk legjelentősebb problémái szempontjából voltak megfogalmazva. Minden kor nemzedékének adott helyzetben először a múlt állításaira kell reagálnia: elutasítva vagy átvéve annak elemeit, de mindenképpen saját kora kérdésfelvetéséhez alakítania.

„A személyes és az egyéni identitás szintén tudatosulással támad és fejlődik. Ez esetben csakhamar szükségszerű és elkerülhetetlen folyamatról van szó, melyet az vált ki, hogy az egyén egy eleve adott társadalmi és kulturális alakulatba születik bele. Ez amolyan »antropológiai reflexivitás«. A személyes identitás olyanmód

alakul, hogy az egyén hozzá képest »szignifikánsan másokkal« és általuk róla visszavetített képpel azonosul. Önmagunk megtapasztalása mindig közvetett, csak másoké közvetlen. Arcunkhoz hasonlóan belső önmagunkat sem láthatjuk más-ként, mint tükörben. Ez a tükröződés, re-flexio tudatosítás és a reflexivitás szerkezetét mutatja. Tehát nem egyszerű szójátékról van szó. A másokkal való érintkezés egyúttal érintkezés önmagunkkal. Önmagunkra, vagyis személyes identitásra csak kommunikációban és integrációban tehetünk szert. A személyes identitás, egyrészt önmagunk tudata, másrészt a többiek, a mások részéről velünk szemben támasztott elvárások és az ebből fakadó felelősség tudata. Ahhoz, hogy az ember személyes identitást alakíthasson ki a másokkal való érintkezésben, közös *»szimbolikus értelemvilágban«* kell velük élnie. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a közösködés máris (kollektív) identitást teremti. Ilyesmire, csak akkor kerül sor, ha a közös vonás tudatossá válik, és az marad¹ – írja Jan Assman.

Az itt következő könyv fejezetei arra vállalkoznak, hogy egy korszak, a magyarországi török kor eseményeinek historiográfiai értékeléseiről adjanak képet, arról a múltvízióról, amit különböző, az eseményeket követő korok történészgenerációi és nemzetstratégiában gondolkodói számára nyújtottak elemzendő tapasztalati-történeti nyersanyagot, de egyben kiindulópontként és tükörként is szolgáltak saját koruk megértéséhez. Munkám során az esztétörténeti vizsgálatok közben másfél század, a magyar újkor legfontosabb szellemi irányait vizsgálva olyan berögzült toposzokról kellett lefeszegetni a megtévesztő, rákövesedett szellemi üledéket, melyek teljesen más kapcsolódási pontokat és erővonalakat mutattak saját korukban, és a múlt és jelen feszültségében mára más alakzatot vettek fel.

Érdekes, hogy a történetfilozófia nagy ívű modelljeit, leírásait a „nemzet-tudat historiográfiájára” (Szűcs Jenő kifejezése) csak a történészszakmán kívüli emberek alkalmazzák a két háború között. Szabó Ervin könyvtáros, Jászi Oszkár szociológus, Molnár Erik jogász, Németh László orvos-író, Bibó István jogász.² Még az egy Szekfű Gyula is ideszámítható, ugyanis precíz, szaktörténeti munkái (mint például a Serviensek és familiárisok című habilitációs dolgozata) nem ebbe a körbe tartoznak. Mintha az adatokat egymásra halmozó történészek pozitívista módon megelégedtek volna apró faragványok készítésével, és a politikára, valamint a független értelmiségi rétegre hagyták volna a nagyobb ívű gondolatok kimunkálását. Természetesen a szellemtörténeti iskolának is voltak kvalitásos tagjai, a marxi gazdaságtörténet is jelentős eredményeket produkált, ha például csak az 1950-es, ’60-as évek forráskiadványait nézzük. (Még akkor is, ha tudjuk, hogy ezeket részben a szakmából kibillentett, jól képzett, de ideológiailag megbízhatatlan történészek készítették. Kumorowitz Bernát, Benda Kálmán stb.)

A későbbiekben is ez volt a helyzet, szinte a mai napig. Nyugat-európai, Magyarországot ismerő neves szakmabeliekkel beszélgetve nem értik, miért ijed meg egy magyar történész attól, hogy elvonatkoztasson a feltárt tényektől, miért ijed meg az absztrahálástól, tehát miért olyan elméletidegen a hazai történésztársadalom nagy része. Milyen utak vezettek ide? (Nem kielégítő válasz minderre az sem, hogy a történettudomány lett az a diszciplína az 1950-es években, a kommunista kemény diktatúra időszakában, melynek művelői, egyetemi katedrái közvetlenül a pártközpont alá tartoztak. Ilyen szintű ellenőrzés más tudományágak esetében, talán a filozófián kívül nem volt jellemző.)

Mintha a szellemi szekértáborok és a gondolati törésvonalak nem ott húzódnának, ahol ma látjuk őket, vagy ahogyan az elmúlt fél évszázadban láttatni kívánták velünk. Hogyan lett a később protestáns függetlenségi kisnemzeti hagyománynak elnevezett szemlélet megalapozója Horváth Mihály, a katolikus pap? Miért lesz a rendszerváltás szimbolikus figurája Bibó István? Milyen utak vezettek a polgári radikálisok szellemi irányzata és a Szekfű Gyula-féle konzervatív hagyomány között, hogy a rendszerváltás előestéjére a kibékíthetetlennek hitt követők egymásra találjanak a Habsburg Intézet falai között? Mi okozza, hogy a nemzeti hagyomány „védelmezője” az a Mód Aladár, aki a Molnár Erik-i, Szabó Ervintől kölcsönzött ausztromarxista szemléletet bírálja marxi alapon, és ehhez Benda Kálmán és Révai József érveit használja fel? Mi okozza, hogy a Habsburg Birodalom ideológiai érvanyaga alkalmazható az 1956 utáni konszolidáció szovjet birodalmi hegemoniájához és behelyettesíthető az 1989 utáni globalista rablótőke érdekeit képviselők érvrendszerébe is.

Remélhetően ha az olvasó kézbe veszi e könyvet, kellemesen csalódik majd, mert száraz történetírói, életrajzi adatanyag helyett egy-egy korszak fő problémáira lel rá, melyek saját jelenkorához vezetnek. Talán mindezen historiográfiai tanulmányokban nem elsősorban az írók történeti iskolákhoz való kötöttségét, vagy olvasmányi, módszertani jártasságát vizsgáltam, hanem azokat a politikai meghatározókat, melyek egy magyar értelmiségit minden korban szinte azonos módon befolyásoltak.

Mindehhez sok tanácsot és segítséget kaptam azokból a beszélgetésekből és vitákból, melyeket legtöbbször munkatársaimmal, tanárainkkal, egykori történész kollégáimmal, hallgatóimmal folytattam az Eötvös Kollégium, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem falai között, vagy egyéb konferencia-helyszíneken, köszönet érte. Végül szeretnék köszönetet mondani a Hamvas Intézet igazgatójának, Hankiss Ágnesnek és munkatársainak, hogy lehetőséget és segítséget nyújtottak számomra, hogy könyvvé rendezzem eddig e tárgykörben végzett kutatásaimat és írásaimat.

Horváth Mihály és a dél-alföldi függetlenségi hagyomány

A Habsburg-ellenes függetlenségi hagyományra alapozó történeti gondolkodás egyik erős integráns része történetírásunknak és nemzettudatunknak. Általában egy protestáns többségű, erdélyi fejedelemségi identitásból származtatja le a közgondolkodás. A 20. század második harmadában ideopolitikus viták sora nevezte el kurucos-szabadságharcos szemléletnek.³ Valószínű, hogy e gondolkodást erős szálak fűzik a 16–17. század Habsburgok uralta királyi Magyarországtól külön és gyakran szemben álló erdélyi „másik hazájához”, annak szellemi és ma oly gyakran emlegetett emlékezőskultúrájához. Valójában azonban a 19. század 1848–49-es szabadságharcot követő időszak az, amely megszüli a szemléletet, és ebben Horváth Mihály csanádi püspöknek, a debreceni kormány vallás- és közoktatási miniszterének volt a legnagyobb szerepe.

Horváth Mihály Szentesen született. Apja kirurgus volt. A Felvidékről került ide a családja. A Tisza menti kisváros ekkor Károlyi-birtok volt. A katolikus birtokos a város adminisztrációját igyekezett a református többségű településen a maga felekezetéből feltölteni. Felvidéki palócok, német hivatalnokok, menekült bolgárok, jászsági katolikusok érkeztek a 18. század közepén a városba. Szentes azonban nem jelenthetett igazán markáns élményeket a fiú számára, mert ötéves korában délebbre költöztek, mintegy ötven km-re a Tisza mentén, az Alföld legnagyobb és legdinamikusabban fejlődő városába, Szegedre.

Szeged vegyes lakosságú volt. Jellemzően török hódoltságot túlélő őshonos magyar népesség lakott benne az ősi déli ő-ző nyelvjárást beszélve, amely többségében katolikus, de volt a városnak ortodox szerb, katolikus horvát és német, valamint protestáns magyar lakossága is.

Szeged és a piaristák

A kisdíák 1819-ben iratkozott be a piarista gimnáziumba, és 1825-ig járt oda. A gimnázium ekkor már százéves múltat tekintett vissza. Az oktatás 1721-ben indult meg a volt katonai kórházban. Horváth Mihály iskolaévei alatt még mindig, a szomszédos Hódmezővásárhely hasonló, 1722-ben alapított kálvinista oktatási intézménye mellett az egész dél-alföldi térség egyetlen gimnáziuma.

Az oktatás középpontjában a latin nyelv állt, ezt a grammatika, a szintaxis, a

poézis és a retorika stúdiumokon tanították. A piaristák azonban a tanterv kialakításakor nagy szerepet juttattak a természettudományos tárgyaknak is. A 19. század elejére már két líceumi osztály, a logika és filozófia is működött. Ezek elvégzése után lehetett beiratkozni a szakképzést adó egyetemre. Ide mintegy száz-kétszáz, míg az alsóbb évfolyamokra mintegy kétszáz-háromszáz diák járt a 18–19. század fordulóján.⁴

Ebből az iskolából került ki Horváth számos közéleti reformkori kortársa, úgymint Beszédes József, a Széchenyit az Al-Duna szabályozásában segítő és hajójúttjára elkísérő mérnök, Révai Miklós, a jogász Csemegi Károly, Katona József, Klapka György, Klauzál Gábor és a polihisztor Vedres István.

Más nemzetek nagyjai is tanultak itt, mint Ivan Antunovics, Victor Babeş és a későbbi Rajics szerb pátriárka. (Az ő csapatai majd 1848-ban Szegedet fenyegetik, a magára hagyott város maga védelmezte meg családjait. A nemzetőrségben ott harcolnak a piarista gimnázium fegyvert forgatni tudó diákjai is.)

A Horváth szellemiségére közvetlen hatást gyakorló tudós tanárok közül Benyák Bernát, Fiala Jakab, Dugonics András nevét emelhetjük ki. Fiala (1697–1733) költő és iskoladráma-író piarista retorikát és poétikát tanított Szegeden. Latin nyelvű kis eposza a magyar őstörténet tárgyköréből merít, a történetet állítólag egy öregember mesélte el neki, aki egyenesen a Maros istenétől hallotta. A helyi mondát dolgozta fel kora nemesi szemléletében. A hagyomány szerint a várost Attila hun király alapította, aki valahol a Tisza mélyén fekszik hármaskoporsójában. „Az előbbi a hagyományos magyar történeti tradíció erősítését szolgálta a soknemzetiségű városban, az utóbbi a helyi azonosságtudat kialakítását segítette elő. A kegyes atyák egyébként egész oktatásukat a magyarságtudat erősítésének szolgálatába állították” – írja Blazovich László, Szeged monográfusa.⁵

1801-ben kezdte meg munkáját Grün Orbán nyomdája Szegeden. Cenzorainak a piarista atyákat jelölték ki. A városban ekkor már voltak több száz, sőt ezer könyvet is meghaladó könyvgyűjtemények.⁶ A piaristák által írt munkák közül meg kell említeni Deményi László latin orációját, mely a széptudományok szegedi elhanyagoltságáról ír, amelyben értelmiségi hivatást fogalmaz meg a magaskultúra terjesztéséről a töröktől felszabadult területeken. 1722-től működött iskolai színjátszás az épületben, de emellett a retorikaórák és történeti stúdiumok szolgáltak erre. Deményi épített 1735-ben a piarista iskolához színházat is. Itt mutatják be Deák Menyhért Szent Lászlóról írt művét 1748-ban.⁷

Dugonics András a kisfiú beiratkozása előtti évben halt meg, de életének utolsó szegedi korszaka azért nagy hatással volt a városra és az iskolára. 1806–7 között az ő művét is játszották Wesselényi Miklós erdélyi színtársulatának tagjai.⁸ Dugonics horvát származású családból származott, öccse sokáig városbíró,

ő megfordult tanárként Nyitrán, Medgyesen, Vácott, Szegeden, tanított egyetemen Nagyszombatban, Budán, Pesten. Utolsó tíz évét Szegeden töltötte. A piaristákra jellemző természettudományos műveltségét ötvözte a humánnal. Miközben egyetemi könyveket írt matematikából, a magyar regény és dráma születésénél bábáskodott, melyben a helyi tradíció és a magyar őstörténeti szemlélet összedolgozásán fáradozott.

Dugonics (1740–1818) szintén az Attila hagyományt dolgoztafel. *Etelkájában* azonban Kézai krónikahagyománya mellett már a finnugor eredet tudományos igényének is eleget kell hogy tegyen, ezért beszerez Etelkának egy szép szál szőke finn legényt, akihez ki is utaztatja Karjalába. Némi gondot okoz ugyan a történetben Árpád fejedelem álnok tanácsadója, aki Róka névre is hallgat, ráadásul szláv, de nem déli, mint Szeged lakosságából például a Dugonics család, hanem északi tót. Azután végül minden elrendeződik.

A fiatal Horváth történetképében Bajza és az *Athenaeum* felkérésére írja 1839–40-ben: *Vázlatok a magyar népiség történetéből és a Mikor és miért fosztatott meg a magyar pórosztály a költözési jogától, és mikor nyerte azt vissza?*⁹ című tanulmányait, amelyekben a piarista atyák szegényeket segélyező szemlélete nyilvánul meg. Az iskola tanulói létszáma II. József időszakában negyedére esik vissza, mert az oktatás koncepciója válságba kerül az erőszakos németesítés és a szegénysorúak ingyenes oktatási lehetőségének megvonása miatt, akiket a kegyes atyák nevükhöz mérten felkaroltak.¹⁰

Horváth azt írja, hogy Árpád magyarjai a bennszülött, itt talált népet rabszolgaként kezelték, ebből alakult ki a pór-osztály. Szent László és Könyves Kálmán törvényei lazítottak ugyan az elnyomattatáson, Nagy Lajos és Mátyás király pedig a szabad költözéssel ajándékozta meg őket, de a Dózsa-féle parasztháború idején a dühöngő, bestiális, bűnbán fetrengő, önző, hazáját a töröktől nem védelmező nemesség elorozza tőlük ezt a jogot is. A konstrukció szerint innen ered az, hogy a paraszt nem tudta megvédeni szülőföldjét és a kereszténységet a pogánytól (nagy jövője lesz a honvédő paraszt mítoszának).¹¹ A szétdarabolt nemzetet ennek a történelmi büntettnak a visszaállításával lehet csak eggyé forrasztani.

A konstrukció túlmeleg Kézai krónikáján. A nemesi hagyomány alapjává vált krónika ugyanis nem azt állítja, hogy a jobbágyok az alávetett szlávokból keletkeztek. Ő a magyaroknak azt a részét mondja a paraszti réteg őseinek, akik gyávaságból megtagadták a hadviselést, eszerint tehát ők is magyar etnikumúak voltak azelőtt. Horváthnál mindezeknek elhallgatása a többnemzetiségű Délvidék számára adott lehetőség a magyar nemzethez való tartozásban.

A szegedi Dózsa-hagyomány és az érdekegyesítés

A Horváthra hatást gyakorló másik mondanakör a parasztháborúhoz és Dózsa Györgyhez kötődik, kinek fejét Szerémi György szerint a város kapujára tűzték. Juhász Gyula jegyzi fel majd a Dózsa-legendákat a 19. század végén. Konstrukciójában Horváth a gyávaság bűnében a Jagelló kori nemességet marasztalja el, tehát megfordítja az ősbűnteóriát, Dózsa keresztesei – ahogy ő mondja: a kurucok – javára, akik védekezni akartak, de a nemesség nem hagyta.

Nagy jövője lesz (Szűcs Jenőig bezárólag) a kurucok keresztesektől való származtatásának is. Bár brutalitásukat nem idealizálja Horváth, igazságukat és jóhiszeműségüket elismeri. A kurucok ettől kezdve azok a felkelők lesznek, akik a nemzeti lét letéteményesei, lázadók, de egy újabb nemzeti egység őrzői. Rákóczi szabadságharcában a régi törvények, a független ország védelmezői, akik akkor vesztek el harcukat, amikor a nemesség nem járul hozzá vérük hullatásáért cserében jobbágyi terheik felszámolásához. (Dózsa kora újraismétlődik Horváth számára.)

Első, Pápán kiadott reformkori összegző művében: *A magyarok történetében* még nem dinasztiaellenes.¹² (József császár Rákóczival azonos formátumú, jámbor, országának jót akaró uralkodó.) Horváth ebben a művében inkább a reformkor eszméit, érdekérvényesítő törekvéseit, az örökváltságot és a polgári egyenlőséget igyekszik történelmi tanulmányaival alátámasztani. Ezekhez használja fel a Délvidék hagyományosan legnagyobb magyar többségű, régi szabad királyi városának, Szegednek történelmi emlékezetével Dózsát, a nemesi hagyományrendszerhez kötődő Attila-legendát, amely azonban a nemesség nélküli város lakosságát emeli a nobilitással egy nemzethez tartozás szintjére.

A fiatal Horváth felszentelt pap, aki erőteljesen ragaszkodik katolikus dogmatikai háttéréhez, de a vegyes Délvidéken hozzászólt a többfélekezetű társadalom gondolatához is. Nem szimpatizál a reformációval, jellemző módon a vallásváltást a Magyarországon megjelenő idegen, német lutheránus katonaság számlájára írja, térítő és fertőző tevékenységének tudja be. Emellett azonban a magyarok történetének Rákóczija az a személyiség, aki hatalmas energiát fejt ki, hogy táborában a többfélekezetű Magyarország népe békésen együtt éljen.

Rákóczi emlékpénzén három alak látható: egy katolikus, egy református és evangélikus; mindenik fát hoz a közös oltár áldozatának meggyújtására. [...] Azon kedélyállapotban, melyben a lelkeket csak a kényszerítés és az ellentállás gondolatai töltötték el; a szabadság, alkotmány, nemzetiség szent nevei és érzelmei valának az a kapocs, mely a vallási érdekek miatt meghasonlott nemzet tagjait egymással szorosabban összefűzte [...]

*a halál vagy szabadság közösen hangzott a közös érdek által lelkesültek ajkairól, kik feledve előbbi közös villongásaikat, annak közös érzetében egyesültek, hogy nem méltó szabadságra azon nemzet, ki annak megmentéséért mindent nem kész kockáztatni.*¹³

Egy új polgári nemzet működéséhez egymással összeférő felekezetek szükségeseek, amelyek közösségüket, és nem a mindenkori államhatalmat szolgálják. Szeged középkor óta őrzött katolicizmusa, a Szapolyai családhoz való hűsége, török kori elszigeteltsége erre tanított. A protestáns nyugati kereszténységgel nagyobb kapcsolódási lehetőséget jelentett, mint akár az iszlámmal, akár a balkáni ortodoxiával, amelytől – ahogy 1848–49 eseményei bebizonyították – világok választják el. Az ebben a korban itt felnőttek számára ez volt az egész életre kiható élmény, legyen az a horvát Dugonics, a német Lehnau vagy később Herczeg Ferenc, vagy a magyar Horváth Mihály.

Színezi még a felekezeti képet, hogy a Tridentinum rendelkezéseit itt nem tudta Pázmány Péter érsek bevezettetni a 17. században, mivel a terület török hódoltság alá tartozott. Így százötven éves késéssel került rá sor, mellyel egy archaikus középkori vallásossággal kontinuus, népi, pogány elemeket hordozó katolicizmus élt tovább a vidéken, a schillingi értelemben használt állami centralizációs konfesszionalizáció nem, vagy csak a 19. századra jelenik meg. Bálint Sándor 20. századi Szeged környéki vallásnéprajzi kutatásai erről győznek meg bennünket.¹⁴

Mindehhez a piaristák magas színvonalú, modern, természet- és humán tudományokat ötvöző prakticista rendszere járult. (Horváth is ennek a szemléletnek a nevében ír monográfiát az ipar történetéről Magyarországon.) Pallérozott, önálló gondolkodású, szakismeretekkel rendelkező emberképet alakítottak ki a piaristák, amely Szegeden mindig erős nemzeti háttérrel is bírt. Ez az embertípus már magabiztosan kezeli hagyományait, és egyfajta technokrata göggel fölébe is kíván emelkedni a magát jogilag kiváltságolt helyzetben tudó nemességnek. Gondoljunk csak a naplójában panaszkodó Széchenyire: milyen nehezen viseli a liberális mágnás a szegedi piaristáknál végzett Beszédes mérnöknek ezt a polgári öntudatát, miközben hónapokat kénytelen vele eltölteni egy dereglyén az Al-Duna felé utazva.

Erdély szerepe

A szabadságharc bukása után Horváth emigrációban írja meg nagy magyar történelmet elemző művét, akárcsak kortársa, Szalay László.¹⁵ Európai propagandájában a Bach-korszak Magyarországot a kontinens vérkeringésébe bekapcsoló mo-

dernizációs politikával indokolta a fegyveres megszállást. Bár technokrata indokait kevésbé jellemezték történeti érvek, mindenesetre jól építhetett a Habsburg Birodalom 17–18. századi röpirat-irodalmára, ahol a magyarokat Thökölyvel illusztrálva, a kereszténység ellenségeként mutatták be.

Ennek előzményeként pedig a Szapolyai családnak, különösen az antitrinitárius János Zsigmondnak „rossz a sajtója” az *antiturcica* irodalomban. Mindebből következik, hogy Horváth és a kevésbé koncepciózus, mértéktartó Szalay is egy hagyományos rendi-nemesi történet szemléletre építi modern pozitívista módszereit, eredményeit ennek a hagyománynak a sztereotípiáihoz adaptálja. Ez a szemlélet a rendi szabadságmozgalmak 16–17. századi emlékét erősen ápolja és Habsburg-ellenes. Horváth konzekvens katolikus álláspontot képvisel, amely a 18–19. században általában dinasztiahű.

Ő azonban származása szerint is dél-alföldi, egy olyan területről való, amely a valamikori hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség határterületén feküdt, ekkor pedig annak a tiszántúli, határozati párti nemességnek a lakóhelye, amely a Habsburgokkal való szakítás híve, a mindenáron való nemzeti függetlenségé. Horváth, aki a trónfosztást kimondó debreceni kormány vallás- és közoktatási minisztere volt, a 16. századról szólva, talán nem véletlenül, a választható politikai irányvonalak közül az erdélyi állásponttal szimpatizál.

Vádként itt fogalmazódik meg először Habsburg Ferdinánd makacssága, amellyel a saját érdekét érvényesítő idegen dinasztia Magyarország épségét és ezen keresztül az egész kereszténységét veszélyeztette. Ő kergette a realpolitikussá Szapolyait a török ölelésébe, bár csak néhány hónappal előzte meg Ferdinándot a felajánkozásban, aki minden törökkel szemben kötött kiegyezési kísérletet beárult a Portán.

Először körvonalazódik Horváthnál a szulejmáni ajánlatként ismert elmélet, amely majd ismét egy bukott forradalom után, az 1960–70-es években fut be újból nagy karriert. Az elmélet felvázol egy független, egységes, a két császárság között létező ütközőállami modellt, amelynek társadalmi berendezkedése töretlen. (Erre a Török Birodalom interkonfesszionális területein több példa is akadt.)

Horváth felveti, hogy 1520-as trónra kerülése után Szulejmán követői a két birodalom közötti semleges ütközőállam ajánlatával állhattak elő, a király, II. Lajos azonban bebörtönöztette őket, és ezután indult el a szultán Nándorfehérvár bevételére. A magyar udvar indokait az elmélet a Mária királyné személyén (V. Károly és a házassági szerződés által a magyar trónra aspiráló Ferdinánd nőtestvére) keresztül megvalósuló Habsburg-befolyásban látja, amelyet éppen Szapolyai és a „nemzeti” köznemesi párt egyensúlyozott a Mohács előtti éles hatalmi harcok-

ban.¹⁶ Horváth ugyanis a mohácsi csatát azért látja epochális pontnak, mert idegen dinasztia került az ország élére. Itt nem a lengyel–litván Jagellókkal szemben a spanyol–francia neveltetésű Habsburg Ferdinándra gondol, hanem az ország közigazgatási, gazdasági, illetve kulturális irányító centrumának osztrák–német területre való tolódásában látja ezt a mellékvágányt. Ez a centrumkihelyeződés határozza meg Horváth saját korában is az ország történelmi fejlődését. Az ország későbbi szuverenitása sérült. Európa értéket teremtő területéből a centrális részeket biztosító határterületté vált, s ez akkor is kétségbeejtő, ha Horváth szerint nemcsak a saját határait védte, hanem az egész keresztény civilizációt, és ezzel minden részt vevő fél tisztában volt. Az okfejtésben megbúvik az a rejtett várakozás, hogy mindezért a keresztény civilizáció viszonzással tartozik. Talán a dinasztiával és a birodalom német hegemoniájú felével szemben épít ki történelmi, jogi érveket.

Horváth és az elméletet 1956 után kidolgozó hadtörténész, Perjés Géza számára is a kísérlet és a nyomában keletkező erdélyi állam egy, a nagyhatalmaktól független, vagy legalábbis az autochton fejlődési sémát mutató ország gondolatát jelentette, mintát adott a történelem folyamán időszakonként jelentkező, hegemon nagyhatalommal kötött konszolidáció ellen, amely hosszú távon összezavarja a belső iránytűt, és morális leépüléshez vezet.

Szekfű Gyula török koros munkássága

A fiatal Benda Kálmán Szekfű-tanítványnak számított. A professzor az Eötvös Kollégiumban vezető tanára volt, párizsi, bécsi ösztöndíjakat szerzett neki. Levelezésben állt vele. Ugyanakkor amikor befejezte a magyar nemzeti hivatástudatról szóló, a 16–17. századi magyar függetlenségi hagyományra alapozó doktori értekezését, Szekfű, aki vezetője volt a témának, dicséretben részesítette. Végül is négy szemközt azt mondta Bendának, hogy „ez az a munka, amelyből Szekfű Gyula egy szót sem hisz el”.

Mit nem hitt el Szekfű? Miért fontos a magyar történelemről alkotott koncepciójában a török kor? Milyen eredményeket hozott munkássága a halála után? Milyen recepciója volt a korszakot kutatók körében? Mi volt eredményeiből időtálló, illetve folytatható? A 16–17. század, megítélésem szerint az életműben nagy súllyal szerepel, ha nem a legnagyobbal. Általában a Szekfű-kutatás olyan szakemberei nyúlnak a témához, akiknek nemigen van szakismeretük a török korra vonatkozólag. A kuruc–labanc összeütközések mentalitásbeli továbbélése szempontjából a 19. század végi pártok történelmi legitimációs törekvéseit látják a török korban, hogy az időskálán korszakról korszakra visszafelé meghosszabbíthassák létjogosultságukat. Valójában régen létező és folyamatosan tovább élő magatartásmintákat hordoz a török kori történelmünk. Mindezt a széles áttekintésű historikus Szekfű tudta és ismerte, újkorral foglalkozó kiindulási pontjának tartotta. Kezdő kutatóként ez a kor foglalkoztatta, illetve alakította, térítette vissza nagy ívű koncepcióitól érvényesítését a biztonságos, számára ismerős kutatási helyhez.

Mit jelent a magyar önazonosság-tudat számára, és miért fontos Szekfű Gyula megérkezéséig a török kor a magyar történettudományban? Ha a pozitívista Magyarország története felől vizsgáljuk a török kort, akkor ezt az időszakot kutatóik, Horváth Mihály vagy Szalay László egy korszakként kezelik. Így tesz a millenniumi tízkötetes is. A történelmi szakaszt a mohácsi csata nyitja, amely, ábrázolásuk szerint, a Jagelló-kori könnyelmű felelőtlen országirányításra és életvitelre való büntetésként következik be. Majd a Rákóczi-szabadságharc zárja le. Tehát nem kerek évszázadokhoz kötött ez az időszak.

Egy a magyar történelemben misztifikált, a 17. századtól apokaliptikus felhanggal kezelt veszített csata az, amely a fényes középkori állami létet megtöri, és csaknem kétszáz éves hiátusként kezelt kor után, a 18. század második évtizedé-

től láttatják ismét folyamatosnak történetíróink az életet. A kétszáz évet főként politika és hadtörténeti szempontból elemzik. Valami korszakhatárként kezelik a hat emberöltőt kitevő kort. Mindenképpen olyan módon vizsgálják, mely egy apokaliptikus, megsemmisült állapotból fel tudott állni, túl tudott élni, és az új helyzetben újra tudta fogalmazni a térségben való geográfiai helyét, szellemi, kulturális hovatartozását, és többféle modellel dolgozott ki önazonossága, nemzeti hivatása szempontjából.

Mindemellett, ha az életmű háromszögelési pontjai ki voltak is jelölve, akkor is bizonyos változásokat találunk még olyan történelmi korszak megrajzolásában, mint amilyen a török kor volt. A következő Szekfű-művek megítélését szeretném felrajzolni a korszakkal kapcsolatban. Ilyen *A száműzött Rákóczi* című munkája,¹⁷ *A magyar állam életrajza*,¹⁸ amely 1916-ban a háború már válságos éveit alatt íródott német birodalmi megrendelésre, ilyen a nagy vitát kavart 1929-ben megjelent *Bethlen Gábor*,¹⁹ ilyen fő műve a *Magyar történet*, amely a trianoni sokkból való ocsúdás után lényegében élete addigi munkájának, így török kori tudásának is az összegzése, ilyen a magyar jellemről írt tanulmánya 1939-ben és a három év múlva megjelent *Magyarország nemzetiségei* című.²⁰

A száműzött Rákóczi

Nem véletlen, hogy *A száműzött Rákóczi*, mint a kezdet jelenik meg munkásságában. Szekfű számára a török kor az európai harmóniából való kizökkenést jelenti. El tudja hitetni olvasójával, hogy a két század politikai irányai, útkeresései egy kettészakadt magyar kultúra és nemzeti lélek tulajdonképpeni két pólusa köré csoportosulnak. Ebből az egyik pólus a használhatatlan, az időleges, a hamis. Rákóczi „koldus fejedelmi udvara” emigrációs kényszerpályái, és fel-fellobbanó politikai lázálmai elegendőek ahhoz, hogy egyes csúsztatásokkal mindennek kilátástalanságát az egész erdélyi kora újkori történelemre mint értelmetlenre, politikailag megalapozatlanra átvezesse, visszavetítse.²¹

Ezt a technikát a későbbiek során is alkalmazza, például az 1920-as években írt *Bethlen Gábor*, vagy az 1950-es években az idős Kossuth alakjának megrajzolásánál, még ha Rákóczi esetében később a *Magyar történet*ben kicsit visszavesz a koncepció megalázóan éles megformálásából. Szekfű a forrásanyag tendenciózus rendezése során az olvasóval ismerteti fel és fogadtatja el sokszor kommentár nélkül, saját állításait. Ő rajzolja fel alakjai politikai dilettantizmusát, önérdékből való akcióit, vagy mutatja meg a fel nem ismert cselekvési kört. A figura patetikus dicsérete minden esetben a lejárattási szándékot ellensúlyozza.²²

Glatz Ferenc Szekfű-könyvében ezt a módszert pöttyözésnek nevezi.²³ Szinte akaratlanul ejt el valami inszinuálót hőisével szemben, majd hosszadalmasan mentegeti és hibája ellenére az egekbe dicséri. Így lesz ványadt és vérszegény Rákóczi, asszonyok bolondja, aki csilingelő szánok, multságok, könnyűvérű nők között játszadozik a lengyel urak selymes ágyában, miközben otthon kurucai az egzisztenciavesztés küzdelmes sorsát nyögik.²⁴ A veszélyes, véres orosz koloszszt pedig ekkor kovácsolja össze Nagy Péter.²⁵

Szekfű később a *Magyar történetben*²⁶ is teljesen negligálja a korszak kelet-európai szövetségi vonalait, a lengyelek és az oroszok felé mutatót. A lengyelek szerint könnyelműek és sekélyesek. Elmondja, hogy Bethlen Gábor fejedelem „nem szerette a lengyeleket, osztozva e tekintetben a 16. és 17. század általános magyar érzelmeiben. Kiállhatatlannak találta kevélységüket, nagyzóló fecsegésüket, mellyel sör mellett a világ legbátrabb emberei, harcban azonban kevésbé.”²⁷

Későbbi műveiben hasonló színben tűnnek fel az önálló erdélyi politika irányítói: a ravaszt játszó naiv Fráter György, a szláv jármon vezetett politikus, Báthory István, a saját céljait sem ismerő kiszámíthatatlan, machiavellista figura, Bethlen Gábor.²⁸

A magyar állam életrajza

A könyv a pusztulás ecsetelésével kezdődik, amely az etnikailag központi magyar területeket sújtja.²⁹ A térséget már a 16. században – vlah (oláh) és szerb bevándorló tömeg tölti fel. Ebből következik a szerző szerint a német birodalommal való szükséges perszonálunió, azonban míg I. Miksa és III. Frigyes császár is csak vágyakozott arra, hogy az unió után megindulhassanak a törökre, addig szerinte I. Ferdinándnak már erre a boldog beteljesülés után sincs lehetősége a szultánnal szövetséges francia király miatt, aki hátba támadja a Német-római Császárságot. (A protestáns szövetségi rendszerről itt nem szól, amelynek tagjai pedig ugyanúgy a német fejedelmek közül kerültek ki és szövetségeseivé váltak a franciáknak.)

A következő lapokon azt bizonyítja Szekfű, hogy már az Anjouk és a Jagellók alatt is létezett perszonálunió, amely nem ártott Magyarországnak függetlenségének. A 16–17. század birodalmi mintájú Habsburg-centralizációját sikeresen egyensúlyozták a rendi felkelések. A rendek itt még nagyon pozitív szerepet játszanak Szekfű gondolkodásában, addig, míg a „nagymagyarok” tudták őket vezetni, akik ugyan árulónak bélyegeztetnek, a keleti magyarságtól, az erdélyiektől kifosztattak, mégis meg tudták tartani az országot Európában. Ezért nagy árat fizetett az ország pusztulásával, vérvesztésével és független állami szerveinek

részleges feladásával. („Az Európában maradás ára” toposz innen kelteződik a későbbi szakirodalomban.)

Szekfű szerint a birodalmi beolvastással szembeni rendi ellenállás volt csak képes visszaszorítani és kompromisszumra kényszeríteni a központi hatalmat. Ez az újra és újra megújuló kompromisszumsor őrizte meg az egységes, intakt magyar államot. A fennmaradásnak két veszélyes időszaka volt, amikor a graviminális ellenzék, a Rákóczi-szabadságharc idején végleg elutasította a megegyezés keresését, és ugyanezt teszi 1849-ben, amikor az újratermelt irreális és illuzionista, kuruc handabandázás hagyományát töltötte fel a kossuthi retorika a liberalizmus eszmeanyagával, és mondatta ki ismét a Habsburgok trónfosztását.

Az ország egységét és előmenetelét tehát azok képviselik, akik erre a reális kompromisszumra törekkenek, és továbbra is a monarchián belüli formát keresik az állam fenntartására és a veszélyes kereteket szétfeszíteni vágyó nemzetiségek integrálására.

Szekfű ekkor még nem támad történeti személyiségeket. Bethlen Gábor még törökellenes színekkel is fel van ruházva. Valószínűleg a külföldnek ír, és nem adja ki honfitársait, befelé egységet keres, kompromisszumot. Még a német történetírás számára legkétségesebb 17. századi figura, Thököly is pozitív megvilágítást kap: „kénytelen” az 1660 után legyengült és rendi egyensúlyozásra képtelen Erdélyi Fejedelemség Béccsel szembeni szerepét ellátni.

A Magyar történet

Az első világháborút követő trianoni békediktátum a török kor óta ismeretlen szétdarabolódással sújtotta Magyarországot. A három részre szakított ország határait szinte kísértetiesen ott húzta meg, ahol 400 évvel azelőtt a török hódítás. Az ország népessége úgy érezte, Európa rosszal fizetett a jóért a „kereszténység védőbástyájának”. Azoknak a népeknek osztotta szét a Magyar Királyság területét, amelyek ebben a harcban nem vettek részt, vagy éppen a török oldalán álltak. Szekfű is trianoni szemüvegen át nézte a történelmet. Az ország egyik vezető ideológusaként jelentette meg Hóman Bálinttal együtt összefoglaló művét, amelyben a török koros könyveket ő írta.³⁰ A könyv egyes karakterisztikus történelmi állításai, koncepciói, toposzokká merevednek a későbbi korok történetírásában.

A kötetek előszavában leírja, hogy a két század nem kezelhető külön, mivel a felvetett problémákat csak a 17. század tudja megoldani. Ő is hatgenerációs ívet rajzol fel. Így ki tudja kerülni, hogy egyes vezető politikai körök saját nem-

zedékük túléléséért megfogalmazott helyzetfelmérését és cselekedeteit bírálja felül. Ehelyett már a korszak kezdetén, a Mohács körüli időkben csak az a réteg számíthat tőle elismerésre, amely a 17. század végi nagyhatalmi átrendeződés teremtette szituációról álmodozott, és ennek szellemében cselekedett, még ha ezen cselekedeteik következményei korukban a pusztulással jártak is együtt.

A *Századokban* a könyvről bírálatot író Domanovszky Sándor az addigi történettudomány álláspontját védelmezi, és nem látja bizonyítottnak az azt elvető koncepciót. Így foglalja össze az alapkonceptiót:

A munka alapgondolatát a tudós szerző következő soraiban látom a legpregnánssabban megjelölve: „A kettős királyválasztásból megszületett két magyar államalakulat közül egyelőre csak a nyugatinak voltak politikában és kultúrában fejlődési lehetőségei. János királysága keletre, török, oláh, lengyel közé szorulva, kultúrhatások hiányában haldoklott években át, a régi magyar hagyományból újat nem bírván alkotni. A magyar állami berendezések János király országában csakhamar elsenyvedtek, helyükbe Fráter György új, erdélyi, partikuláris intézményeket állított, melyek nem képviselhették többé a régi magyar állami hagyományokat. A tradíciót, az ősiséggel való összefüggést, a nyugati fél tartotta fenn, az, amely egyúttal, idegen eredetű király alatt, idegen tartományokkal szoros összefüggésben, az európai hatásnak is sokkal inkább ki volt téve, mint a magyar állam bármikor előbb, talán Szent István óta soha ennyire. Régi magyar tradíció és nyugati hatás, ez a két erő munkál most és hozza létre a habsburgi államot, a magyar nemzet politikai életének négyzáz éven át tradicionális formáját.” (IV., 61–62. I.) Ebből a tételből következik az a beállítás, amely következetesen, a bosszú részletkutatások eredményeként kialakult, általánosan elterjedt felfogással szemben a habsburgi állam igazoló iratának színeiben tűnik fel. Legyen szabad az előbbi tétel kiegészítésére még egy helyet idéznünk: „A XVI. század állami életének szinte minden nagy változása a kettős királyválasztás és az ellenkirályság tényéből folyt, mint eredendő bűnből, mint minden rossz kútfejéből. Így, a török uralom, így az ország politikai szuverénitásának, a magyarság nemzeti érvényesülésének évszázadokra kiterjedő sérelme és nem kevésbé így a keleti végek leválása, Erdélynek külön fejedelemséggé alakulása.” (IV., 290. I.) Értjük a kettős királyválasztásnak ezt az éles elítélését, de nem értjük, hogy miért kell ebből minden ódiumnak a keleti félre esnie, és miért kell ott elítélni mindazt, ami a nyugati országrészben természetesnek van feltüntetve!³¹

Trianont előlegezi az erdélyi más fejlődési út

Szekfű történeti ívének végpontja az emocionálisan saját korában leginkább mozgósítható eseményre támaszkodik, a trianoni békediktátumra. Bécs később azért lesz bizalmatlan a magyarokkal szemben, és nem engedi a török kiűzése után az ország integritását teljesen helyreállítani, mert a folyamatos rebellis magatartás az Erdélyi Fejedelemség háttértámogatásával bizalmatlanná teszi a nagyhatalmat a magyar nemességgel szemben.

Szekfű Gyula koncepciója szerint az ország 20. századi trianoni szétdarabolásának útjára először Szapolyai János király és a későbbi erdélyi politika lépett. Udvarát délszlávokkal töltötte meg az erdélyi vajda, aki az európai diplomáciai koncert számára sem volt elfogadható, így illegitimmé vált. A délszlávok, akik már évszázadok óta hozzászoktak a törökbarátsághoz, egyenes úton vezették Szapolyait és erdélyi utódait a török karjaiba. Így lett Szapolyai a magyarság szellemétől idegen, keleti, az iszlám szálláscsinálója, aki személyes érdekeitől vezetve osztotta meg végzetesen a magyar kultúrát, a „nemzeti lelket”. Ebben a döntést, a Bécsben iskolázott, Nyugat felé hajló Bocskai hozta meg. Úgy látja, hogy ő a reálpolitika elvárásai alapján cselekedett, de feladta az ország megbonthatatlan egységének koncepcióját. Hosszú távon előlegezte a magyarság szétdarabolódását.

A török axiómát elfogadva, a magyarság belátható időkre lemondott a csonka ország területi integritásának helyreállításáról, éppen akkor, amikor még nemrég, 1603-ban keresztény hadak ostromolták Budát és Pestet, és éppenséggel nem látszott lehetetlennnek a félbold uralmának megtörése. Így érthetjük az ellenzék, mely Bocskai koncepciójával szemben feltámad és Erdély függetlenségét a szent korona sérelmének, a magyar államiság súlyos megcsonkulásának nyilvánítja. Így korábban Illésházy, így az ágostai evangélikus rendek nagy vezére, a későbbi nádor Thurzó György, aki maga is ott harcolt Buda ostrománál, s a bécsi béke megkötésekor külön oklevélben tiltakozott Erdély elszakítása ellen. A nyugati magyarságnak ez a hangulata továbbra is megmarad, és Bocskai halálától kezdve több kísérletben, sőt fegyveres vállalkozásban is megnyilvánul. A helyzet azonban Bocskai felkelése következtében alaposan megváltozott, s a nyugati magyarságnak nemzetegyesítő, állami integritást helyreállító törekvései immár sokkal kevesebb realitással bírtak, mint korábban, amikor Erdély függetlensége még csak török thesis volt. Most már a bécsi béke és Bocskai végrendelete, melyet erdélyi protestáns templomokban szószékről felolvastak, egyaránt hirdette, hogy Erdély különállása magyar nemzeti érdek mindaddig, amíg a „magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél a németnél léssen”, mindaddig „szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik – a nyugati magyaroknak is! – oltalmokra, javokra léssen”.

Bocskay itt, Erdély létjogának motiválásánál lényegesen más érvre támaszkodik, mint akár a török, akár a nyugati, Illésházy-féle felfogás. A török az oszmán birodalom érdekében látja szükségesnek Erdély különállását, hogy a magyar erők megoszolva maradjanak; a nyugati magyarok szintén elismerik már Erdély különállását, mint a sajnálatos földrajzi helyzet következményét, és csak azt kívánják, hogy ott velük tartó, keresztény érzelmű, nem törökszerető fejedelem legyen; Erdély tehát nekik szükséges rossz, mindaddig, míg a török ki nem űzetik; Bocskai azonban mindezeket túlmenve Erdély létét többé nem szükséges rossznak, hanem feltétlenül szükséges jónak, nemzeti szükségletnek tartja, a kérdést geográfiai alapokról nemzetiekre helyezve át. Bocskai az ő saját szerepét akarja állandósítani és Erdély szerepévé tenni, amelyet a bécsi béke megkötésénél, a magyar rendi alkotmánynak és a protestáns vallások szabad gyakorlatának biztosításánál végzett: ezután is, míg csak idegen, külföldi a magyarnak királya, Erdély védje meg a nyugati magyarságot idegen elnyomás ellenében. Amennyire realisztikus Bocskainak azon felismerése, hogy Erdély az adott viszonyok között nem egyesíthető a nyugati országrésszel, annyira idealisztikus, légben lebegő az a motiváció, mely Erdélynek a magyar nemzetiség fenntartásában, megvédésében oroszlánrész szán. Realisztikus volt, mikor a nyugatiakhoz hasonlóan, még ezek előtt, felismerte a török erejét és hogy Erdély a török torkában van, onnan ki nem vonható anélkül, hogy végképp el nem pusztulna, de amint e reális szemléletet a nyugatiak is megterhelték a visszafoglalás idealisztikus, de kivihetetlen követelésével, így Bocskai is azzal, hogy Erdélyre egy ilyen, éppenséggel rá nem szabott nemzetpolitikai köntöst akart adni. A nyugati törökellenes koncepció azonban százados gyökerekkel bírt a nemzeti lélekben, a török harc, a területi integritás helyreállítása érdekében, szinte száz év óta a legerősebb nemzeti idea, míg a Bocskaitól követelt erdélyi nemzetvédelem újdonság, az ő saját politikai sikereinek továbbvitése a jövőbe, posztulátum, melyet közvetlen utódai, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor nem tudnak, de nem is akarnak megvalósítani. Erdély lakossága, a három nemzet és rendjei pedig egyelőre tudomást se vesznek erről a nagy feladatról.³²

Az igazi „bűnös”, Szekfű koncepciója szerint, aki véglegesítette a szakadást, az már Bethlen Gábor.³³ Domanovszky a realitás állításának fegyverét fordítja vissza ellenfelére:

Szekfű Erdély keletkezését János király halálához kapcsolja: „János halálával a magyar király tényleges hatalma megszűnt Erdélyben. Ferdinánd korábban sem tudta itt akaratát érvényesíteni, most pedig seregei egyelőre Buda visszafoglalásán erőlködnek, s ezzel a keleti részek tényleg kiestek a magyar király hatalmi köréből.” (IV., 300. I.) Tulajdonképpen azonban török parancsszóra jön létre: „Az eseményeket későbbi magyarázatoktól szabadon mérlegelve, fel kell ismernünk, hogy Erdély államiségét török ha-

talmi szó, Szolimán erőszaka hívta létre. Ezzel szemben hiába volt Erdély akarata: hiába csatlakozott Majlád sógorának, Nádasdy Tamásnak, befolyása alatt Ferdinándhoz, hiába tette le ugyancsak a másik vajda, Balassa is, meg a szász városok a bűségesküit, s hasonlóképen hiába küldött nekik Ferdinánd hitlevélszerű diplomát: Erdély sorsa ekkor is, majd később is ammyiszor, batárain kívül dőlt el.” (IV., 301. l.) Mindenki tudja, hogy Erdély külön életét nem Szulejmán parancsa, hanem a török foglalás teremtette meg. Mindabból is, amit Szekfű a következő lapokon elmond, világos, hogy a földrajzi helyzet adottságai csak két lehetőséget engedtek meg: Erdély vagy fejet bajt a szultán előtt és kerüli vele az összeütközést, vagy maga is bódolt területté lesz. Hogy ez az utóbbi nem következett be, mégiscsak a Fráter Györgyök és Báthory Istvánok érdeme. Gyöngye utódok miatt az ő alkotásukat kisebbiteniünk nem lehet. Nincs olyan ország, amelynek megadott volna, hogy trónján szakadatlan sorban kiváló uralkodók üljenek.³⁴

De Szekfűt, aki annyit hangoztatja a politikai realitást, egészen lebilincseli az a gondolat, hogy Erdélynek minden erejével a Habsburg jogar alatt élő országgrész segítségére kellett volna sietnie, sőt vele egyesülnie kellett volna. (...) Mintha Fráter György elhatározása, hogy átadja Erdélyt Ferdinándnak, Bocskaié, hogy Rudolf szövetségébe viszi Erdélyt, akkor, amikor már a török itt terpeszkedett, nem lett volna sokkal emelkedettebb és nagyobb jelentőségű nehéz elhatározás az egész magyarság érdekében? Mindaz tehát, amit Szekfű a Bocskai előtti Erdély jelentéktelenségére felhoz, erősen szubjektív színezésű és az állandó törekvések a kapcsolat visszaállítására az anyaországgal azt bizonyítják, hogy megvalósulásuk akadálya elsősorban abban keresendő, hogy ehhez a Habsburg-világ hatalom részéről nem volt meg a kellő megértés és segítség. A nyugati magyar gondolkozhatott akárhogy, ha a Habsburgok titkos tanácsa Magyarország nagy szerencsétlenségére fontosabbnak tartotta a nyugati politikát, és a kezében levő magyar területeket nem a nemzeti állam, hanem a Habsburg-hatalom végvidéke szempontjából nézte, amelynek föl kell fognia a török támadásokat, hogy a császárnak nyugaton szabad keze legyen. (...) ³⁵ Így fenn kell tartanunk az a régi nézetet, hogy a magyar territorális erők megsemmisítése a nép felszabadítása és népjóléti gondolat nélkül, főképp pedig a nemzeti irodalom istápolása nélkül a nemzeti lét megsemmisítését jelentette volna. Az 1670. év előtti és utáni idők közt csak az a különbség, hogy 1670 után a bécsi abszolutizmus „kendőzés nélkül, a maga igaz arcával” (V., 432. l.) jelent meg³⁶ – zárja bírálatát Domanovszky.

A katolikus, habsburgiánus Szekfű számára a török kor egy erdélyi és egy „habsburgi” nemzetszakadást hozott, ahol a törökbarát, protestáns keleti magyar út a tévedést jelentette – a megváltást a 17. század végi, Habsburgok által vezetett, keresztény európai felszabadító háború hozta, amely után az ország visszatérhetett a nyugati kultúra kebelére.

A nagy hírű Magyarország és a keresztény szolidaritás

Szekfű szerint a magyarság jó híre a török korban megnövekedett. Ez a jó hír az, ami miatt Európa tudatában marad az ország, és majd elhozza a török alóli felszabadulás lehetőségét. Szekfű nem hajlandó észrevenni, hogy a védőfalszerep csak kényszerpálya, amire azért került a Magyar Királyság, mert éppen hogy nem működött, sőt megszűnőben volt a keresztény szolidaritás tudata. Szekfűt azonban a problémában saját kora párhuzama foglalkoztatja.

*A német birodalommal szemben összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a birodalom sem mentette meg a XVI. században Magyarországot a töröktől, de részt vett a védelemben, nem olyan mértékben, mint ahogy tervezte ugyan, de mégis állandóan érdeklődést tanúsított, és állandó segéllyel szolgált. Összehasonlítva a Trianon utáni helyzettel, lehetetlen nem konstatálnunk az európai keresztény gondolat folytonos meggyengülését. A XVI. század óta a nemzeti államok mindnyájan nagy utat futottak meg az öncélúság politikájának kifejlesztésében és az államközi európai keresztény kapcsolatok brutális ignorálásában. Ma elképzelhetetlen, hogy a kereszténység bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására idegen államok évtizedeken át a végleges győzelem reménye nélkül pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, amint ezt megtették annak idején a német rendek.*³⁷

Szekfű természetesen tisztában volt vele, hogy az említett rendeket nemcsak a nagylekűség és a szolidaritás vezette a segély megszavazásakor, hanem elsősorban saját országaik védelmének és nyugalmanak biztosítása, hogy a török elleni várvonál, az állandó harcok színhelye ne a birodalom területén húzódjon.

A végvári harc a kereszténység ellenségével szemben azonban nem csak a németeket teszi jobbá. A végvárakban születik újjá, ifjodik meg Szekfű szerint lelkileg Magyarország, miközben testével védi a keresztény Európát. Ez a hivatása ismét helyet és megbecsülést szerez neki.

De az első évtizedek e kétségbeejtő tapasztalatát megcáfolták azok a nagyok, kik testüket vetették bástyául a török előrenyomulása elébe: Zrínyi, Losonczy, Szondi véreből, Nádasdy és Dobó hősiességeiből új remény, új fiatalság sarjadzott. A végvári élet teljes kifejeletében, amint a század második felében megjelent, erőteljes fiatalos felemelkedést jelent a polgárbáború mélységeiben sýnlódó közelmúlttal szemben. A Mohácsban bűnös nemzedék kihalt végre, nem kár érte, gondolta az ifjú új Magyarország... [Kiemelés tőlem Ő. S.] Az ifjú Magyarország élni akarása ujjong e végvári énekekben és hozza létre társadalmi gyűlölség keserű mélységeiből azt a végvári életet hol nagyúr és

*szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz (...) Itt van a végvári élet mély-séges értelmének kettős gyökere: egyik a hadi közösségben a társadalmi osztálykülönbségek fenntartása mellett is megvalósított társadalmi béke, a másik: lebírhatatlan nemzeti vágy a régi Magyarország helyreállítására, a török feltartására.*³⁸

Szekfű egy fikció rabja. A fikció egy keresztény, egységes Európa és egy integer Magyar Királyság területi visszaállíthatósága. Mindez vonatkozik a török korra és párhuzamosan saját korára is.

Bécs ápolja a magyar nemzeti kultúrát

A Habsburg-ház hivatásánál fogva a török feltartóztatásán munkálkodott. A királyi székhely külföldre költözése – Szekfű szerint – elősegítette az összeomlott védelmi vonal újjászervezését. A török támadás ellenére szerinte ekkor erősödött meg igazán nyugati szomszédaival a kapcsolat, akiknek a segítségével tudta feltartóztatni a törököt.

A Horváth Mihály óta a történeti irodalomban közhelyként szereplő állítást, miszerint a magyar királyi udvar Mohács utáni Bécsbe költözése visszavetette a magyar anyanyelvi kultúra fejlődését, Szekfű a visszajára fordítja. Egyenlőséget tesz a Habsburgok magyarországi uralma és a katolicizmus közé. Domanovszky recenziójában éppen Pázmány Péterre hivatkozva tagadja ezt. (Horváth Mihály, mint katolikus pap a protestáns német katonatiszti rétegben fedezi fel a reformáció elterjedésének okát, ez a magyar történetírásban szintén toposzteremtő lesz.) A Szekfű–Domanovszky-vitában éppen a reformáció magyarországi kultúrateremtő hatásának lekicsinylése lesz az, amely az egyik fő ütközőpontot jelenti.

*Ami korszerű új eszme akkor elhatott Magyarországba, az az ország keleti részébe vert gyökeret. Az új humanisztikus iskoláztatás Bátfán át az északkeleti megyékből terjedt el, a renaissance művészet Szepesből és Sárosból hatott tovább a nyugati kultúra hatása inkább érvényesült a leszólt Lengyelország felől, mint Ferdinánd országain át. Nem Krakóban nyomták-e akkor a magyar könyveket, nem ott tanult-e a magyar ifjak nagy része? Szepes és Sáros ugyan közjogilag a nyugati félhez tartozott, de annak éppen az a területe volt, amely a tradíciót ápolva, főképp magyar lakosságával szembekerült uralkodójával és lelkében a keleti féllel tartott fenn kapcsolatot. Az elpusztult Dunántúl, majd a XVI. század vége felé elpusztuló Alföld nem is volt képes olyan kultúrmunkára, mint amilyen Erdélyben a Partiumban és a Felső-Tisza vidéken folyt, teljesen eltekintve attól, hogy a kormányzatban biányzott erre a kezdeményezés.*³⁹

Az európai modernizáció csak Bécsen keresztül lehetséges

Szekfű szerint minden modernizációs hatás csak Bécs közvetítésével juthatott el Magyarországra. Erdély lemarad, például a közigazgatási reformokban, kulturálisan elszakad a Habsburgok nélkül Európától, és gazdaságilag is legyengül. A könyv állításai magukban hordanak olyan koncepcionális elemeket és olyan érvanyagot, melyek más viták előszelét is hordozzák. Mályusz Elemér majd éppen az erdélyi kultúra 17–18. századi európai nyitottságát, a Bécs által közvetített szellemi áramlatoknál modernebb eszmei-társadalmi vitáit, törekvéseit hangsúlyozza.⁴⁰

Ugyanezek a kérdések kerülnek majd elő a Németh Lászlóval folytatott vitájában is. Németh koncepciója szerint szövetségi rendszerre van szükség a terjeszkedő nagy orosz és germán birodalommal szemben. Olyan rendszerre, amely nem ellen-kisantantként funkcionál, hanem érdekközösséggként, közös kulturális hagyománya révén, tejtestvérként egyesíti Kelet-Európa népeit. (Németh ekkor ebbe a geopolitikai fogalomba nem értette bele Oroszországot, de a német Közép-Európa koncepcióktól is lúdbőrizött a háta.⁴¹) A Habsburg Birodalom éppen ennek a közös érdekből születő szövetségi rendszernek a lehetőségét számolta fel. Falat képezett Róma és Krakkó, Erdély és Nyugat-Európa között, a másodrendű eszmei, technikai, kulturális értékek juthattak el a térségbe. Németh számára, tehát éppen a 16–17. századi lengyel–cseh kapcsolatok az értékesek és előremutatóak.⁴²

Szekfű ellenben úgy látja, hogy a Habsburg-ház minden energiája, nyugati típusú centralizált intézményrendszere, gazdasági, hadügyi szervezése egy európai modernizáció irányába vitte az országot, mely segítségével apró lépésekben hatalmi túlsúlyba jutottak a 17. század végére, mikor is kiszorították a törököt. Legnagyobb veszély – Szekfű szerint – a Bocskai-féle szabadságharc idején fenyegetett, amikor is Erdély megfogalmazta saját hivatását a magyar sorskérdésekben, és megtalálta helyét a nemzetközi diplomáciai porondon.⁴³ A koncepció szerint a vallásilag, kulturálisan megosztott, erkölcsileg megtört magyarság helyét feltöltötte a vlach vándorlás gyűlevész népe. A nyugati, megtelepedett kultúrát a nomád nép felszámolta, felőrölte, a későbbi délszláv, román és szlovák népesség, a nyugati kultúrkörből idegen nép lepte el a kereszténységet védő nemzet helyét.

A nemzetiségi kérdés rövid története, 1942

A tanulmány megjelentetését több esemény motiválta egyrészt az 1941-es népszámlálás, másrészt Jugoszlávia megszállása és Teleki Pál halála. A népszámlálási kérdőív a magyar történelem során először tartalmazott olyan kérdést, amely az

anyanyelv mellett a nemzetiségre vonatkozott. Ugyanakkor a felmérés biztosai hangulatjelentést készítettek a szerveződő német kisebbség falvairól. Ez az az időszak, amikor megjelennek a Thirring Lajos-féle csoport első adatai a népszámlálás előzetes eredményeiről. A szakmai magyarázatok tartalmaznak demográfia-történetet is. Teleki nagyon várta ezt a felmérést: – Nem akarok papírmagyarokat látni! – mondta. Ekkor már évek óta dolgozott a Béke-előkészítő Bizottság, a majdani béketárgyalásokra komplett demográfiai, történeti, gazdasági, népmozgalmi anyagot kívánnak kidolgozni, a visszacsatolt területek megtartásáért.

Központi probléma volt, mint láttuk, Trianon és a török kor összefüggése. A másik kérdés pedig az ehhez szorosan illeszkedő vlach–délsláv toposz, és a Balkán demográfiai fenyegetése Magyarország előzőnlésére. Szekfű szerint a török volt az az idegen hatalom, amely a keresztény szolidaritás békés harmóniájából a kulturálisan beágyazott országot kiszakította. Nyomort, gazdasági lemaradást és pusztulást okozott folyamatosan a hódoltság. Akár a Vörösmarty-versben a Nyomor, mely „gyámoltalan fejét elhanvadt városokra fekteti”, úgy néz ki a szekfűi történeti művekben a török jövő. Mérgezett még a levegő is a Szekfű török alatti országrészében, lepusztult az ország.

Mindez csak részben volt igaz. A török kor előtt megindult a pusztásodás, a településszerkezet átalakulása.⁴⁴ Demográfiailag nem igazán támasztható alá a török uralom miatti népesedési katasztrófa. Általában a nagy háborúk alatt volt nagy a népességfogyás, ám akkor mindkét fél pusztít, a török és a birodalmi katoná egyaránt, beleértve az etnikailag magyar hajdút is. „A határharcok első következményeként tehát Magyarország legtermékenyebb és legmagyarabb vidékei, a magyarság faji középpontjai teljesen elpusztultak – írja.”⁴⁵ Ma ezek az állításai a legkevésbé alátámaszthatók természetföldrajzi és demográfiai kutatásokkal. Szekfű és kora Acsády Ignác 19. századi demográfiai kutatásaira támaszkodott. Acsády sokkal jelentősebbnek tartotta a török kor demográfiai pusztulását. A 18. században úgy véli, hogy a népesség körülbelül harmada maradt etnikailag magyar nemzetiségű, harmada a török kor alatt is itt élt más ajkú népesség volt, és további harmada vándorolt be más országból a kipusztított területekre. A 19. századra ebből a konglomerátumból már a népességnek több mint fele magyar etnikumú volt. Az adatokból sokan a magyar nép hihetetlenül erős asszimilációs erejét vélték kihámozni. (Beksics Gusztáv például harmincmillió Magyarországról álmodozott.)

Természetesen más koncepció részeként Szekfű Gyula és az általa az ellentétborhoz, az „ateistákhoz” sorolt Jászi Oszkár is ezt az adatot dolgozza be Osztrák–Magyar Monarchia-történetébe.⁴⁶ Az adatot érdemben majd csak Dávid Zoltán kutatásai módosítják a világháború után.⁴⁷

A Szekfűnél a negyvenes években tájékozottabb Németh jobban eligazodik kora modern történeti iskoláiban. Európa-történetírásról dolgozik.⁴⁸ Szekfű ekkor már nem olvas külföldi irodalmat, ő a háború előtti történeti és történetfilozófiai iskolák módszereit ismeri. Bár Németh nagyon sokszor a forráskritika eszközeit sem ismeri, több mint tévedés, amit a török kor történeti demográfiaiával művel, de a kívülálló ráérzésével tudja leleplezni Szekfű érzelmi ráhatásként kezelt túlzásait, mint például az ország elsivatagosodása és demográfiai katasztrofája. Szemére veti, hogy míg a Balkán felől az országot elöntő demográfiai tartaléktól a török korra hivatkozva retteg, addig a germanizációtól nem fél.

A szekfűi történeti ívben a törököt kiszorító háborúk után a svábok betelepülésének jut nagy szerep. Ők jönnek be felépíteni a kipusztított magyar törzsterületeket, akik parasztok, és a bécsi abszolutizmus nem tud belőlük határvédő osztagokat szervezni a magyar rendek hátába. Ilyen szerencséje nincs azonban a magyarságnak a szerbekkel és az oláhokkal, akikkel a gyanakvó bécsi abszolutizmus igyekszik időnként kiegyezni a magyarság feje felett.

A német építőkkal szemben, akik szövetségesei és tanítómesterei a dolgozni vágyó magyaroknak, mint fentebb láttuk, Szekfű gyakorta kijátssza a tatár toposzt, akik a kurucok szövetségesei, Ázsia elmaradottságát és a pusztulást szimbolizálják. Tanul az ország, téglát vetni, tornyot kerekíteni, dolgozni, helyrehozni a százötven évet, miközben Rákóczi kurucai a tatárokat kalauzolják az országba.⁴⁹ A békés építők azonban már vasvillával fogadják őket.⁵⁰ Megkomolyodtak. A tártüreség az érzelmileg legjobban felhasználható toposz, szembeállítva Rákóczi fejedelmi ábrándjaival, melyek a történelem kerekét visszaforgatni kívánják,⁵¹ és dilettantizmusukkal a pusztulást hozzák az országra.⁵² A toposz olyan kollektív érzelmi-történelmi mélyrétegeket mozgósít, mint a mesék kutyafejű tatárja a *János vitéz*-ben, vagy Batu kán tatárjárásának mindent elsöprő emléke. Szekfű Rákóczi-jában a tatárok 1714-es behozatala az országba négyszer ismétlődik, már Németh László észreveszi. Bethlen Gáborra azzal tudja rábizonyítani machiavellizmusát, amikor a császárral való tárgyalások közben ígéretet tesz a tatár kánnak, hogy csapatait átengedi német területekre.⁵³

A magyar hajdúk elől a tatárokhoz menekülő magyar lakosság esete toposzá válik az 1970-es évek vitáiban is. Érvvé válik éppen Szekfű végvári katonáinak „nemzeti lelkével” szemben.

Természetesen, ahogy Szekfű Gyula generációjának történeti ítéletét is befolyásolta saját kora, az elbukott világháború és a trianoni országvesztés, ugyanúgy, mint láttuk az ötvenes és a hatvanas években ugyanilyen hatást váltott ki a Szovjetunió visszahúzódása térségünkől és a balkáni háború. Az előbbi olyan toposzokat mozgósított ismét, mint Szekfű Trianon-magyarázata, mely az er-

déli hagyomány saját maga választotta különútjából eredezteti hosszabb távon az ország integritása első sérülésének elfogadását – Trianon lelki előzményét. A másik pedig az ehhez szorosan illeszkedő vlach–délsláv toposz és a Balkán demográfiai fenyegetése Magyarország előzőnlésére.

Mi a magyar? A magyar jellemről, 1939

Maga a kötet esszék gyűjteménye, a háború kitörésekor egy értelmiségi közös front kialakítására irányuló törekvésből született. Így Szekfű munkájának sincs igazán tudományos súlya, mégis a Szekfű-recepció miatt foglalkozom vele, és a szakmailag értékelhető könyvek sora után említem; ennek oka, hogy kiemelt szerepe van kora vitáiban és háború utáni recepciótörténetében.

Barátai, Kodály, Horváth János és társai a liberális Eötvös Kollégium mítoszfosztástól, provokációtól sem visszariadó diákjai ekkorra a nemzeti konzervativizmus nagyjaivá váltak. Trianon hatására egy sérülékeny kis ország politikai irányaiért felelős vezető értelmiségivé érlelődtek. Ők már nem lehettek az elzárt tudomány kísérletezői, az új európai kultúra ismeretlen útjainak kipróbálói. Újabb nemzeti katasztrófától rettegtek, nemzeti összefogást sürgettek.

Szekfű vállalkozásának nem örvendett azonban mindenki. Németh László például megsértődött, a hiperérzékeny író a népi tábor afféle ideológusának, de mindenképpen legszélesebb kitekintésűnek és legműveltebb emberének tartott tagja úgy látta, hogy a kormánypárti, a hatalom birtokosai közé tartozó Szekfű összegyűjti a *Magyar Szemle* körül a népi írókat. Manipulációval kifogja a szelet a vitorlájukból, miközben gondolkodása, történetképe, a Habsburg barokk korról nem változik. Ez szüli az éles hangnemű könyvet, amelyben szó szerint leszámol Szekfűvel.⁵⁴

Igazából nemzettudati modellek és magatartások, nem szaktudományos problémák érdekelték Szekfű nemzedékét a világháború alatti félelmek idején. Az összeomlott nemzeti teret újjáépítő tudatot keresték az új világégés bekövetkezte előtt.

Szekfű-recepció a háború után

Bár a háború után és az ötvenes években a Szekfű-recepció nem utasította el, nem támadta, és személyében sem üldözte a nemzetközileg elismert professzort, de igyekezett Szekfűt magához csatolni, ugyanakkor kompromittálni is őt. Ezt szolgálta a moszkvai követi poszt. Az ötvenes évek történetszemlélete ugyanak-

kor Mód Aladár könyvére alapozódott, amely szerint a magyar kultúra a germán hódításnak négyszáz évig állt ellen, és csak a szovjet segítség tudott végleges függetlenséget hozni. Ez a történeti ív is Moháccsal kezdődött. Természetesen ebbe nem fért bele Szekfű gondolatmenete, amely majdhogynem szöges ellentétben állt érvelésével. A hagyományos, az ország szláv és germán kultúrkör közti, politikai tájékozódásából Szekfű csak a germán irányt volt hajlandó akceptálni. Ekkor azonban a szláv jutott szerephez.

1956 forradalma után a Kádár-kormány számára történeti bizonyítékok révén legitimitást kovácsoló Molnár Erik-vita ismét a török kort hozta elő, mint a nacionalista, hamis tudat által befolyásolt történetkutatók korszakát, amely a reális nemzeti önismeret olyan kilengéseihez vezethet, mint 1956.

Legfőbb támadási pontja a vitának a végvári katonaság és a török kori Habsburg-ellenes függetlenségi harcok voltak. Molnár itt fedezte fel az osztályellentéteket, a szekfűi nemzeti lelket pedig az osztályellentéteket tompító hamis tudatnak mondta. Ebben a vitában Szekfű történeti képe még nem kapott bírálatokat, de az 1960-as évek vitái meghozták ezt is, méghozzá Szűcs Jenő tollából.⁵⁵ Őt említtem, mert érdemben ez a bírálat a legnívósabb, nem a megbélyegzésre törekedett és nem sztereotípiákat akart használni. Nagyon érdekes, hogy Szűcs éppen ezt az esszét választotta, ahol Szekfű a legkevésbé szakmai szempontok szerint fogalmazott, és itt kért számon rajta szakmai érveket.⁵⁶

Szekfű a háború alatti nemzeti antifasiszta értelmiségi egység keretében 1939-ben állítja össze csapatát. Addig többek közt éppen habsburgiánus monarchia-revíziós szemlélete miatt került összeütközésbe a népiekkel. Itt mint Szűcs is utal rá, az ideológiai hajó horgonyostul, ágyústul fordul, és megpróbálja őket is fedélzetére venni, eszméiket integrálni:

A magyar történelem, a nemzeti lét magyarázata, kulcskérdése eszerint a nemzeti szellem, a magyar jellem önmozgása; következésképpen az aktuális sorskérdések megoldása a 16. század óta degenerálódott, a vezető rétegekben felbígult, de virtuálisan a nemzet alá süllyedt „népben” feltételezett „ősi magyar jellem” kiemelése, mely ma is (azaz az 1930-as években), ott rejlik, mint kibányászásra váró rejtett kincs, Szekfű szavaival a „vitézsegtől szolgált szabadságszeretet és az egyedülálló, senkire sem számítható magányos ember körütekintő, hideg józan érzéke”. Nem kell különösebben éles logika ahhoz, hogy e történelmi bevezetés mögött az aktuális mondanivalót megértsük, s tudjuk, hogy a két világháború közti magyar nacionalizmus melyik árnyalatához tartozik. A „keresztény-germán kultúrközösség” korábban oly kedves koncepciójáról szó sem esik itt már; Szekfű jól tudja már; hogy ez az eszme 1939-ben hogyan fordítható le a politika nyelvére. A magyar lélek – autochton. Immár féltetni kell a szabadságot? S „bölcsein”

kell politizálni! Vállalni kell a magányt, „körültekintő, hideg józanságra” van szükség. Persze – mint már idéztük – minderre, azaz Bölcs Leó türkkeinek erényeire a „kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában” van szükség. Fasizmus és szocializmus ellen.

A „keresztény-germán kultúrközösségtől” az „ősi magyar jellemig”: Szekfű, a szellemtörténet vezető egyénisége itt politikai értelemben a hajó kormányát a német szellemi orientáció irányából egy harmadikutas nacionalizmus irányába fordította. S végtére is, tekintetbe véve, hogy a következő években még tovább mozdított a kormányálláson, a nacionalizmusnak ennél az árnyalatánál voltak százszor rosszabbak is. (De jobbak is.) Tudományos értelemben azonban a hajó ugyanazokon a vizeken vesztegelt, vagy – kissé túlerőltetve a képet – a kormány elfordítása egy leeresztett borgonyú hajon történt. A hajó egy helyben fordult; súlyos borgonya és láncra fogva tartotta az öncélúvá vált, sebhová nem vezető, semmit meg nem oldó, sőt a reális és szükséges társadalmi-politikai cselekvést megbénító „magyarság-problematikánál”. Fogva tartotta egy avított nemzet-konceptciónál. Nem hogy nem intett a történeti kategóriák szigorú tiszteletben tartására, a források kritikái interpretációjára, hanem impresszionista öletszerűséggel maga kapcsol egymásba és fűzött önkényes logikai láncra a forrásokban fenntartott, együvé nem tartozó, egymásra „használó”, de merőben különmemű jelenségeket. A magyar szellem-történet legnagyobb tudású és legszuggesztívebb alakja nemhogy „megállj”-t parancsolt volna, hanem módszerintézet veszélyes precedenst teremtett – egy olyan korban, amikor a magyar történelem újabb és régibb századaiból, mint valami gazdátlan, szabad prédaterületről, a legkülönbözőbb kalandor politikai irányzatok burcolták össze a maguk célját alátámasztandó a hamis analógiákat kiragadott idézeteket, látszatra odaillő adatokat...⁵⁷

Szücsöt is csak egy hajsza választja el, hogy ne vádolja Szekfűt náciizmussal a népi írókkal kötött antifasiszta koalíció kapcsán, a sorokban az a groteszk, hogy maga is a fentebb idézett „szekfűi” módszert használja a történész jellemzésére: miközben vádolja, dicséretekkel halmozza el.⁵⁸ Végül azonban határozottan ítéletet mond a „nacionalizmus és a szellemtörténet árnyaira”.⁵⁹

Szekfű tehát kiegészésként ebben a munkájában adott fel legtöbbet fentebb vázolt török koros koncepciójából. Már nem hangsúlyozza a germán keresztény kultúra egyetlen követhető útját. Fráter György, Báthory István és Bocskai itt hősök, sokszor machiavellizmusukkal magyarázza cselekedeteiket, amely egyéni életüket, erkölcsi integritásukat nem befolyásolja, csak heroikus hazamentő politikájuk végső eszköze a török szövetség. A felsorolt kuruc és labanc vétkek egyensúlyban vannak.⁶⁰ Nem műveli a fent vázolt torzító adatcsoportosítást, a rosszhiszemű írásnak még a látszatát is kerüli. A nemzeti süllyedés a közös vétkek.⁶¹

Az 1970-es években a felnövő fiatal nemzedék szembekerült a török kor erdélyi koncepcióját kutató öregekkel. (Itt a romániai magyarok helyzetének romlása adja az ideológiai és érzelmi hátteret.) A nyíltan Szekfű érveit újrafogalmazó fiatal generációval szemben azonban nem érvényesült az elmarasztaló kritika. Ennek oka, hogy az előbb említett történészek többnyire Eötvös kollégisták, esetleg Szekfű-tanítványok. (Maksay, Trócsányi, Benda és Kosáry szobatársak is.) Családon belül intézték el a vitát, és tisztelték a mestert, akkor is, ha néha ők sem hitték el egy szavát sem.

Az 1980-as évek Szekfű historiográfiai helyének kijelölésére könyvek, tanulmányok születnek Glatz Ferenc, Gergely András, Dénes Iván Zoltán⁶² és mások tollából. Ugyanakkor a török kor kutatását fokozatosan a Kosáry–Szakály-iskola vette át, amint ezt a Szakály- emlékkönyv bevezetőjében Kosáry Domokos programszerűen a múltra visszavetítve is meghirdette. Kosáry Domokos hangsúlyozta, hogy a Szekfű által abbahagyott munka folytatói kívánnak lenni.⁶³ Természetesen, mint említettük, még élt és alkotott egy olyan gárda, amely a hagyományos nemzeti szabadságharcos vonalat hangsúlyozta.

Az 1970–80-as évek fordulóján megjelent tízkötetes *Magyarország története* sorozat újabb összegzésének két téglasárga kötetét, a török korra vonatkozóan éppen R. Várkonyi Ágnes szerkesztette, aki elkötelezett híve és szakértője a Rákóczi-kornak. Erdélyre, történeti szerepére, higgadt kiegyensúlyozott álláspontot Barta Gábor fogalmazott meg. A korszakot egy kényszerpályához kötött cselekvési térnek értelmezte.

Zárszó

Szekfű, bár volt egy víziója a magyar történelemről, és ebben az egységes európai vonalat követő fejlődést nála a török kor szakította meg és törte össze a nemzeti kultúrát és lelket több darabra, ahol a magyar államot továbbvivő alakulat az volt, amely a nyugat-európai (értsd: Lajtán túli) irányzatokhoz alkalmazkodott. Mégis életének nagy változásai, amelyek az ország és a monarchia széteséséhez, majd pedig a szovjet, a kelet-európai zónába való tolodáshoz vezettek, koronként más hangsúlyokkal és jelentésárnyalat-változásokkal jelennek meg. Nézetei a török korról nem sokat változtak, a száműzött Rákócziról és az öreg Kossuthról írt tanulmányai közben eltelt negyven évben. Alattuk a föld fordult el, és kapott koronként más-más akusztikát.

A liberális szellemű Eötvös kollégiumi képzésben részesült fiatal kutató mítoszfosztó provokációja másként hatott a világháború előtti nagyhatalom fővárosából, mint ugyanaz a próbálkozás Bethlen Gábor alakjával, a Romániához csa-

tolt egykori keleti magyar részek fejedelmével, egy nyomorúságos kis, a Balkán peremén fekvő ország székhelyéről.

A magyar állami integritásról szóló gondolatait finomabbra hangszereli, és a keleti magyar államalakulat egykori vezetőivel is megértőbb lesz, vagy legalábbis elhallgatja véleményét a *Mi a magyar?* című népfrontos kötetében, ahol a második világháború kitörése után nemzeti értelmiségi egységet kíván megteremteni. Másként, trianoni szemüvegen nézve rajzolta át *A magyar állam életrajzában* még megengedően megfogalmazottakat, nem is gondolva arra, hogy állama, melyben él, cserepeire hullhat egy háborús vereséggel.

Ugyanezeket a gondolatokat a nemzetiségiekkel, németekkel, szerbekkel, oláhokkal szembeni mondanivalóját a *Magyar történetben* és a béke-előkészítési anyaghoz készülő népszámlálási adatok ismeretében *A nemzetiségi kérdés Magyarországon* című munkájában írja le.

A változó kor különböző politikai elképzelésekhez különböző nemzettudati önmeghatározásokat és geográfiai kultúrtörténeti modelleket csatol. Ezekre az elképzelésekre reagált Szekfű Gyula, vagy próbálta hozzájuk hajlítani saját történeti íveit, ahol az újkor kezdete mindenkor a hódoltság kori történelem volt.

Nem véletlen, hogy a változó helyzetekhez (1956) igazodott a Molnár Erik-vita után a Szekfű-recepció, ahol a vita centrumában a hatvanas-hetvenes években többször előkerülő török kor, a végvári katonaság, Mohács állt, vagy a rendszerváltás utáni generáció európai uniós csatlakozása által gerjesztett szekfűi elméletek felmelegítése, ahol a török kor ismét a kiindulópont lett.

Mit fedezett föl Szekfű? Láttuk, hogy összegzéséből mi volt az, ami elavult. Mi volt a korszakból a felfedezése? Talán a végvári vonal felállításáról írt fejezetek a legmaradandóbbak, és annak finanszírozásáról szóló adatok még ma is nagyjából helytállóak.

Ami utána jött, számára is megalázó volt. Bár képes volt még szakmai visszavágásra. Az Andics Erzsébet-féle kultúrpolitika által forradalmi-kommunista elődnek kikiáltott Kossuth Lajos kultuszát rombolja utolsó művével is, a száműzött Rákóczinál megszokott módszerrel. Az emigrációból megrajzolt figurával hitelteleníti egész életét és céljait. (A sors fintora, hogy ezeknek az éveknek a Szekfű Gyulájával diszkvalifikálhatnánk az egész életművet visszafelé, ha az ő módszerével vizsgálódnánk.)

Benda Kálmán – saját elmondása szerint – az 1950-es években már gyakorló, és állását veszített történészként látogatást tett a mesternél, és szemrehányást tett neki a Rákosi-rendszert dicsőítő sajtónyilatkozata miatt. „Lassan szégyelljük, hogy a tanítványai vagyunk.”⁶⁴

Szekfű nem haragudott meg az igazságért. A tanítványokkal, a fiatalokkal

szemben türelmes volt, még ha saját véleményével háttérbe kellett is vonulnia. (Németh László fentebb idézett vitriolos írásában az állította, hogy azon kevesek közé tartozott, akiknek voltak eszméi.) Szekfű azonban úgy látta, hogy az eszméket, gondolatokat nem kell ápolni, önállóan is megélnék. Nagyobb dolog ennél valakit gondolkodni, szakmát művelni megtanítani. Az ember azután saját súlyánál fogva mozog és viszi tovább újabb variációk kidolgozásával azt a történelmi elemzést, amit elődei átgondoltak, tölti meg újabb tartalommal, támasztja alá más csoportosítású adatokkal, ha ez a Kárpát-medence török kori története, akkor azt, ha a magyar nemzet új kihíváshoz igazodó nemzetkonceptiója, akkor azt.

Szekfű vizsgált török koros munkái változáson mentek keresztül. Nézetei azonban mindig egy politikai irányváltást zártak le, vagy előztek meg, nem kutatómunka, vagy szakmai gondolkodásfejlődés eredményei. A Monarchia háborúba lépését megelőző kor, a háború utolsó előtti éve, a második világháború kitörése, vagy a Teleki-féle öngyilkosság, a Jugoszláviában a szerbekkel szembeni szerepvállalás és az első pontos nemzetiségi adatokat közlő népszámlálás nagyban befolyásolta munkáinak a szemléletét, anyagcsoportosítását, hangnemét és a körülöttük kialakuló vitát. Mindez nem azt (vagy nem csak azt) jelenti, hogy a munkák politikai megrendelésre készültek, vagy hogy nem jellemző rájuk Szekfű szakmai igényessége. A történészre, a közvéleményt befolyásoló értelmiségire nagyban hatnak a környező világnak és annak a közységnek a sorsváltozásai, amelyben él, ez épül be munkáiba.

Szekfű koncepciózus történészként nagy, három-négyszáz éves íveket rajzolt meg. A Kelet és Nyugat közötti ország esélyei nemzettudat-kompozícióként jelennek meg nála. Az ország jelenkori esélyei, útjai visszafelé is befolyásolják számára az odavezető utat. Az adatanyag, a kutatási módszerek ismertek voltak számára. Tehát nem a bécsi levéltári munkái, vagy kialakított gondolatrendszere változtak meg, hanem – mint Domanovszky írta – a műteremben mindig más-hová irányította a fényt. A Kelet vagy Nyugat választásában mindig nyugatos maradt. Erdély történelmi választása számára antipatikus, járhatatlan út volt, még ha bizonyos korszakaiban ezt nem is hangsúlyozta. A protestantizmus számára elfogadhatatlan volt, még ha bizonyos korszakaiban toleranciát is hirdetett. „Visszalabancosodásai”, ahogy Németh László fogalmazott, ebből eredtek.

Mi maradt meg belőle? Megmaradt az a tudat, hogy a történelem velünk együtt él, róla való képünk napjainkkal együtt formálódik, jelenkori reakcióinkat irányítják, olyan időszakokat is, amelyek akár több száz évvel ezelőtt léteztek, mint például a török kor. Megmaradt eleganciája, problémaérzékenysége, élvezetes gondolati ívei, talán egy-két szaktanulmánya is, és megmaradtak a tanítványok.

Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában

Hol vannak Európa védőbástyái?

*Mi az oka, hogy Kelet-Európa népei s köztük a magyar is, melyek VII. Gergely leveleiben úgy látszott már, hogy Nagy Károly germánjaiként, a keresztény respublicába olvadva „nyugati” népekké válnak – a második ezredév végéig is csak a bástyái alatt sóvárognak annak, amibe be kellett volna lépniük?*⁶⁵

Ezeket a sorokat Németh László írja le híres, Szekfű Gyulával folytatott vitájában. Németh nem értette, miért olyan fontos Szekfű számára a magyar történelem szempontjából Bécs központi szerepe, mikor az bástyaként magasodva, paternalista módon leárnyékolta az előtte lévő térséget, megszűrte a róla adott információkat a belső európai területek felé, adott esetben megszervezte ellenük, közben pedig lesajnálva nézte őket. Németh a vita során azt állította, hogy Bécs elemi érdeke volt, hogy folyamatosan fenntartsa az előteret a maga védelmében, amely időről időre elvérzik a Kelettel való küzdelemben, és kívül tartsa a második, harmadik hullámos népvándorlókat az „új” (ezeréves) népeket Európa korlátján, szociális, kulturális és kereskedelmi-gazdasági egységén.

A szerző szerint a Német Birodalom előterében lévő térség nagy korszakai mindig azok voltak, amelyekben megtalálták az utat a franciákhoz, az olaszokhoz. Való igaz: Ausztria nem volt központi területe a Német-római Császárságnak, inkább maga is peremvidék. A 15. században a feltörekvő királyságok (cseh, lengyel, magyar) erőteljesebb városiasodással és modernizációval jelentkeztek, amely egységekkel szemben a birodalom kis hegyvidéki hercegségei lemaradtak, nem is szólva a dél- és északnémet városokról vagy a birodalomhoz csatlakozó legsikeresebb országokról, Németalföldről, az itáliai részekről és még a nagyon különböző tartományokból álló Spanyolországról.

Magyarország kereskedelmi és kulturális kapcsolatai Lengyelország, Itália és Németország belső területei felé mutattak egészen a 18. századig. Egyetemi képzést ott kaptak. Ezen még a reformáció sem változtatott – Németh szerint – azal, hogy felekezetiileg kulturálisan megosztotta az országot. Bécs nem volt székvárosa a Habsburg-családnak sem, a 15. században ez főként Innsbruck, itt volt a családi temetkezőhely is. V. Károly is ott kívánta nagyapja udvarát továbbvinni.

Mindez érthető is, Innsbruck fekvése, Itália és Dél-Németország közötti elhelyezkedése miatt centrálisabb. Bécs súlyát éppen III. Frigyes császár és Corvin Mátyás magyar király a térség királyságainak egységesítéséért folytatott hatalmi harca növelte meg, amelyek mind a magyar király, mind a gyenge Habsburg-család hatalmi háttérét növelték volna a német-római császárválasztáson, ami a közeledő török veszély okán volt fontos.

A kelet-európai államok azért fejlődtek ki, mert a német császárok féllábbal Olaszországban voltak. Amikor a hűbériség Németországot szétdúlja, itt cseh–lengyel–magyar nagyhatalmak nőnek, sőt: ez a szerb, majd román fénykor is. De kialakul az óriási Habsburg-állam, a harmincéves háború után beköszönt a német regeneráció, hanyatlásra, tetszhalálra ítéli valamennyit. Szekfű szeret természetes szövetségekről és természetes ellenségekről beszélni. Nos, e kelet-európai népek természetes szövetségesei ófranciák és olaszok voltak; ezért hoztak onnan uralkodóházat, ezért kötötték hozzájuk szabadságharcaikat, míg a germánság természetes szövetségesei – voltaképp a még keletibb népek, az orosz és török, akik addig örölték nekik a kelet-európai népeket, amíg meg nem osztozhattak rajtuk. A német–török ellentét is csak akkor kezdődik, amikor a mi testiünk fölött szomszédok lesznek. Ebben az európai történetben a germánság keleti expanzióját képviselte. A gyarmatosítást németekkel ő alakította német gyarmatosítássá. A Habsburg-királyság kényszer volt, melybe a kelet-európai népek, ha muszáj volt, belenyugodtak, ha lehetett fölkeltek ellene. A Habsburgok csekély politikai tehetsége s császári tisztük lehetetlenné tette, hogy az Anjou-hagyományba lépve: kelet-európai monarchiává váljanak s egy kelet-európai államszövetséget hozzanak létre alattvalóik érdekében. A Habsburgok keleti politikája: sok szerencse, kevés koncepció, a döntő percekben európai segítség, a béke éveiben házi elnyomás. A Habsburgoktól felszabadíttatni egyenlő volt a bódoltatással.⁶⁶

Németh úgy látta, hogy a 18. században Európa számára megszűnik a magyar nemzet. Összmonarchia-beli német ajkú arisztokráciát és hivatalnokréteget kívánnak képezni, amelyből csak Széchenyi István lóg ki romantikus devianciája révén, társai számára a „bolond gróf”, aki csak úgy juthat vissza a csúnyácska házacskához, ha (újra) megtanulja a magyar nyelvet.

Németh László tisztában van a korabeli német birodalmi földrajzzal is. Ismeri Haushofernek, az akkori Német Tudományos Akadémia hangadó politikai földrajzosának elméletét, amely a világháború előtti Mittel-Európa (Közép-Európa) tervet átalakítva a Großraumschaft (nagyterületi) geopolitika elveit hirdeti meg.⁶⁷

Itt a zwischeneurópai (köztes európai) régiónak, amely a két nagyhatalom: az ekkor még majdnem szövetséges Szovjetunió és Németország közötti peremte-

területek, nyugati hídfőállások kialakításának veszélye miatt a térség birodalmi irányítás alá vonásával számol. És ez az oka annak, hogy összefüggést talál Bécs és a német nemzeti egységtörekvéseknek a története közt, és ezért vádolja Szekfűt történelemhamisítással, azzal, hogy folyamatokat rajzol, előképeket fest egy új politikai alakulat számára, miközben nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni, hogy abba az ágyba, melyet ő a Habsburg királyfinak vetett, Hitler készül belefeküdni. Az Anschluss utáni állapotban a Habsburg-monarchiát látja olyan államalakulatnak a térségben, amely a német kultúra előretolt bázisait kiépítette, és ezzel a germanizáció első fokára lépett. Eközben Németh László maga sem veszi észre, hogy félelmében a német leckét mondja fel.

A kisbirodalmi és föderatív koncepció

Szekfű Közép-Európa-koncepciója kisbirodalmi: a Habsburg vezetésű állam dinasztikus alapon, kívülről jövő nemzetközi status quón alapuló megegyezéssel működik. A hivatalos magyar állami politika, ezen belül is a Teleki-féle Trianon utáni hivatalos politika revíziós modellje szerint Közép-Európán belül a Kárpát-medencének gazdasági, közlekedési, stratégiai szempontból centrális szerepe van. Teleki koncepciója szerint földrajzilag egységet képez. Ez az egység együttműködve képes ellenállni a keleti szovjet és a nyugati német nyomásnak.

Németh a szekfűi koncepcióval szemben azt állítja, hogy a Habsburg Birodalom a közép-európai államokat elvágtatta Rómától, Berlintől és az Atlantikum térségének államaitól, ahol a 15. századtól az újkor szíve dobogott. Ugyanakkor osztozott a Zwischenraum (birodalomközi térség) államain az agresszív keleti hatalmakkal, akiktől nem tudta és – szerinte – nem is akarta őket megvédeni. Ehelyett afféle csendestársként igyekezett ebben az irányban folyamatosan a békét fenntartani törökkel, oroszsal, ezen hatalmak természetes szövetségeseiként.

Kétségtelen, hogy Németh kritikája visszatekint Horváth Mihály és Szalay László munkáira. Szalay, mint az 1848–49-es szabadságharc időszakának követője a frankfurti parlamentben, és a független Magyarországnak a demokratikus német állammal való együttműködését szorgalmazta. Horváth pedig, mint katolikus pap, és a trónfosztás utáni kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, jól látta azokat a falakat, melyeket a 18. századi birodalom oktatáspolitikája és diplomáciai rendszere emelt az ország elé. A két koncepció közül az első kifelé figyelő, a nemzetközi helyzethez igazodó, a második egy belső közösségi energiákra hivatkozó eszmerendszer. Szekfű a felvilágosodás kori központosítást hangsúlyozza (bár gyökeresen elutasítja annak eszméit), Németh szemlélete egy

konzervativizmus alapelemeit hordozó gondolkodás, mely a hagyomány kereteire, a kis közösségekre, az apró körök energiáira épít, ezeket akarja mozgósítani (bár nagyra tartja a felvilágosodás szekularizált tudományelvű gondolkodását, vallási toleranciáját).

Németh történeti tapasztalata révén azt állítja, hogy nemcsak a nagytőke, de az arisztokrácia földvagyonra is (mely Szekfűnél a török kor mentsvára és a barokk Magyarország újjászervezője) a Habsburg-monarchiával idegen testként, a normális társadalmi működést akadályozva, erőszakkal lett rákényszerítve a *Zwischenraum* országaira, közösségeire. (Németh Kelet-Európának nevezi ezt a térséget. Oroszországot és Törökországot, mint ázsiai súlypontú és kultúrájú hatalmakat nem számítja ide.) Németh László generációjának következő nagy traumája az Anschluss után Lengyelország felosztása a két szomszédos nagyhatalom között. Hasonlótól való félelem mozgatja Magyarország történetének geopolitikai aspektusait vizsgálva, és vetíti vissza a térség történelmébe; permanens germanizációt szuggerál a 16. századtól kezdődően. Gyakran fogalomzavarba is keveredik, azonos hatalomnak tartva a Német-római Császárságot a Habsburgok államával, pedig az koronként változott, és a Habsburgok bécsi udvara ritkán volt német nyelvű.

Ő, Szekfűvel ellentétben nem lát semmilyen keresztény európai szolidaritást. Számára az Erdélyi Fejedelemség modellje azért példaértékű, mert nehéz identitásvesztő időszakban is túlélési állapotra tudott berendezkedni.

A módszer volt a fontos, a független gondolkodás és cselekedet. Ez egy új bátor, felelősségteljes embertípust követelt akkor is, és ő ebben látja a jövőt. A diplomáciai kötöttség, az adófizető státus nem jelentett nézete szerint elnyomást, veszélyt. Nem hordozta magában a lehetőségét egy identitásvesztésnek, a jövő felszámolódásának. Ezt a Habsburgok uralta országrészben a Német Birodalom ölelésében kevésbé látta megvalósíthatónak, mivel a központ egy idegen nyelvű és tudatú országba, a határokon kívülre helyeződött át. A centrum befolyásolta az uralkodót is. A nemzetállamok felé haladó, reformáció időszakában lévő kora újkori Európa számára Magyarország nem a *Respublica Christiana* védőbástyája, amely Szekfűnél a vezérmotívum, hanem annak csak lefokozott előtere, mely még jobban ki van szolgáltatva a pusztulásnak, mint a mohamedán függésbe került országrészek.

Szekfű *Magyar története* ezzel szemben hangsúlyozza, hogy szerinte minden modernizációs hatás csak Bécs közvetítésével juthatott el Magyarországra. Az Erdélyi Fejedelemség lemarad a kora újkorban például a közigazgatási reformokban, és kulturálisan is elszakad Európától a Habsburgok nélkül. Gazdaságilag legyengül. A könyv állításai magukban hordanak olyan koncepcionális elemeket

és olyan érvanyagot, melyek más viták előszelét is jelzik. Mályusz Elemér majd éppen az erdélyi kultúra 17–18. századi európai nyitottságát, a Bécs által közvetített szellemi áramlatoknál modernebb eszmei-társadalmi vitáit, törekvéseit hangsúlyozza. Németh Erdély-metaforája rendelkezik a függetlenség minden fontos részével. Külügyi apparátussal, hadsereggel, kulturális és oktatási célokkal, megszürt bevándorlással. „Emelkedő nemzet”, túlélésre berendezett, tudatos, amnézia nélküli társadalom. Nagy lehetőségnek tartja a felnnevelendő fiatal társadalom számára. Szekfű mindazt nem érzi, mit kap cserében Magyarország, ha lemond a birodalmi szerepről.

Németh koncepciója szerint szövetségi rendszerre van szükség a terjeszkedő nagy orosz és germán birodalommal szemben. Olyan rendszerre, amely nem ellen-kisantantként funkcionál, hanem érdekközösségként, közös kulturális hagyománya révén, tejtestvérként egyesíti „Kelet-Európa” népeit. (Németh ekkor ebbe a geopolitikai fogalomba, mint fentebb említettük, nem értette bele Oroszországot, de a német Közép-Európa-koncepcióktól is lúdbőrözött a háta.) A Habsburg Birodalom szerint éppen ennek a közös érdekből születő szövetségi rendszernek a lehetőségét számolta fel. Falat képezett évszázadokon keresztül Róma és Krakkó, Erdély és Nyugat-Európa között, így csak a másodrendű eszmei, technikai, kulturális értékek juthattak el a térségbe. Németh számára tehát éppen a 16–17. század magyarjainak lengyel–cseh kapcsolatai az értékesek és előremutatók. Ehhez a kelet-európai országok szövetségi rendszerének fikciója szolgál számára keretként, mely a Nagy Lajos-perszonálunió óta számtalanszor megjelent. Gondoljunk csak akár a Báthoryak, Bocskai, Bogdán Hmelnickij, Kossuth vagy Piłsudski rendi és újkori konföderációs terveire. A valóság eközben sajnos az volt, hogy folyt a második világháború, a két szomszédos nagyhatalom éppen élethalálharcát vívta, Németh szövetségi rendszerének „majdani” országai pedig jobban gyűlöltek egymást, mint a nagyokat.

Erdély nem földrajzi fogalom

Németh számára a nívós túlélés modellje volt a történetből az érdekes, a fontos. Az önszerveződő, értékeit védő, templomába visszahúzódó, sok kis saját hagyományú, kultúrájú, privilégiumú csoport Magyarországot jelentette számára Erdély, mely a nehézségek között megállt a saját lábán. Az állami centralizáció elpuhít, fölöslegessé tesz, megöl. A német és orosz megszállás közelgő rémképe ezt idézte föl neki.

Szekfű koncepciója pedig ezt a modellt akarta kidobni az ablakon.

Trianon utáni történetírásunk talán legmegdöbbentőbb teljesítménye, amit Erdély kiürítésének neveztem el. Az erdélyi magyarság alól akkor húzza ki a múltat, amikor annak nincs más a lábát megvetnie.

A magyarság egyik ága, értékére talán a legkülönb, mely a magyar államiság hosszú szünetében is megragoygattatta a magyar államszervező erőt s a 18. századi elhíjulás alatt a kisebbségi szívósságnak gyönyörű példáit teremte, most, hogy száz év centralizációtól ké-születlen megint kisebbségi sorba jut: nemhogy mitőlünk kapná, mintegy felszerelésül a múltjában rejlő tanulságot, és programot, hanem fordítva, egész tudományunk az ő öné-rzete ellen értékeliük újjá: elődeit törökös kismagyarságban a maga lélekadó történeti rö-gtönzéseit pedig történelmietlen, szakadár transzszilvanizmusban marasztalván el. Mással, mint történészeink s első helyen Szekfű Erdély-iszonyával ez alig magyarázható.⁶⁸

Természetesen Németh számára Erdély a történeti utat jelölte, nem saját ko-rának az akkori Romániához csatolt területét és állapotát. Erdély revíziója irreális volt számára az akkori állami keretek között. Az erdélyi értelmiség politikájáról pedig lesújtó bírálatot mondott erdélyi utazása nyomán írt naplójában. A va-lamikori történelmi Magyarország visszaállítását csak egy államszövetség keretei között látta lehetségesnek Kelet-Közép-Európában.

A 20. század elején ismét egy kis országrésznek, a trianoninak adatott meg a függetlenség és minden hatalmi ágazatban a szuverenitás, ezt kívánta mindenáron őrizni, ennek fenyegetettségét látta két oldalról is. A szuverenitásnak a védelmé-ben kívánt, főként pedagógiai és kulturális eszközökkel hatni a trianoni terület országának minden rétegére, emelni, tudatosítani, és belőlük, nagy merítéssel, mobilizációval egy új értelmiséget kinevelni, megállítani azokat a demográfiai, erkölcsi, gazdasági folyamatokat, melyek a süllyedéshez vezettek; megállítani a kontraszelekción.

Így egy jogilag függetlenebbnek látszó helyzet a kulturális identitás megőr-zésére sokkal kevésbé volt alkalmas, mint a szandzsákhelyzetben lévő Erdélyé, amelynek saját határokon belül levő magyar etnikumú, tudatú, és magyar nyelvű uralkodója volt. Ez az Erdélyország azonban szellemileg, és nem földrajzi hatá-raival azonos a jelenlegi Erdéllyel.

A nemzeti függetlenség

A nemzeti függetlenség Németh László számára a legfőbb megőrzendő érték. Ebben a keretben van lehetőség az új generáció szabad nevelésére. (A nevelés kulcsszó nála.) A független értelmes ember a semmilyen körülmények között

sem alávethető új értelmiségi típus létrehozása számára a lényeg (nem a végzettség, hanem a szellem). A népőiskolák modelljében látta ennek az oktatási típusnak az eszközét, egy vidéki középparasztréteget célozva meg. A gondolat nem csak az övé. Kodály zeneoktatása, a Teleki segítségével létrejövő Magyary Zoltán és Györffy István professzorok Táj és Népkutató Intézetének kiállítása és a hozzá kapcsolódó tatai továbbképző központ ugyanezt a célt szolgálta, melynek vezetője Benda Kálmán volt. Történettudományi iskolaként Szabó István-tanítványok nőnek fel ebben a szellemben. Mályusz Elemér népiségtörténeti iskolája is mutat hasonló elemeket. (Őt azonban Németh kibérelhető politikai munkásnak tartja. „Politikai jófiú, aki ki-kidugja a hazáért mindenre kész ujjait.”⁶⁹)

Olyan kisbirtokos réteg felállítását célozza meg ez a koncepció, mely, mint a határok mellé telepített román, cseh és szerb paraszt veszély esetén az ország problémáját a sajátjának érzi. A gondolkodás radikálisan és kevésbé radikálisan nagybirtok- és nagytőkeellenes volt. Ezek uralomra jutásáért döntő helyzetben a szerinte idegen Habsburg államhatalmat tette felelőssé. A történetiszemlélet a parlamentben is megjelent a radikális földosztást követelő szociológus Matolcsy Mátyás felszólalásaiban, aki még Kovács Imrével végzett szociológiai terepbejárást a felső-Tisza-vidéki falvakban, mely azután anyagot adott Kovácsnak *A néma forradalom* című könyv megírásához. Támogatottság hiányában azután Matolcsy szélsőjobbra tolódott. A tervet groteszk módon a kommunisták valósították meg a gyorstalpaló tanfolyamokkal, a szakérettségekkel és a brosúraemberekkel. Ebbe próbálták integrálni a szemléletet az 1960–70-es évek műveltségmodelljével.

A 20. század fordulójától kibontakozik egy latens terminológiai vita. Kik a Habsburgok? Kik a németek? Mi a németes kultúrkör? A Habsburg-ellenes felkelések a dinasztia ellen folynak, vagy egy germanizáció van-e a mélyén. A monarchia skizofréniája a királyhű nacionalizmus és az idegen német ajkú császár tagadása hozta magával a 16–17. századi felkelések szabadságharcos antigermanizációs terminusát.

Először mint a protestáns vallásszabadsághoz kötődő fogalom jelenik meg Zsilinszky Mihály protestáns történetében Bocskai korától kezdve 1848-ig (a fél évszázaddal azelőtti események terminusát keresik okkal, ok nélkül kétszázötven évre visszamenőleg). Velük szemben, vagy szinte egymást gerjesztve jelenik meg a polgári radikális fiatal generáció szemlélete, mely provokatív módon a rendi szabadságmozgalmakat retrográdnak mondja, egy birodalmi centralizációval szemben, és a felvilágosult abszolutizmust, elsősorban II. József reformjait kívánja etalonnak beállítani. Ők már „csak” kétszáz évre visszamenőleg vetítenek vissza, de ahogy a protestánsokat, így őket is a vallásszabadság mozgatja leginkább, főként zsidó származásuk miatt.

A kontraszelekció, asszimiláció és a nemzeti alkat

Németh állítása szerint a legnegatívabb a Habsburg államhatalomban a generációkon keresztül fenntartott kontraszelekció volt. A kontraszelektív módszerrel kinevelt birodalmi embertípus az, amelyet kártékonynak tart, akik elfoglalják a döntési pozíciókat, az „értelmiség” helyeit. A monarchia, a birodalmi mámor tenyészt ki a szolgálalkú karrierhivatalnok és a sekélyes politikai szócsőember („médiaember”) fogalmát, aki kifordítja és aprópénzre váltja a nagy válságból kivezető gondolatokat, pedig valójában a katasztrófa küszöbön áll.

A tömeg–minőség ellentét nagyon hamar megjelenik Németh írásaiban. Kétségtelen, hogy a főként Ortega y Gasset nyomán ható, Babits Mihálytól Szerb Antalig a legkülönbözőbb gondolkodói csoportoknál kimutatható divatról is szó van, mely a fasizmus és a kommunizmus tömegember-ideáljával szemben lép fel. Számára a kérdés az, hogy melyik típus lesz hangadó döntéshelyzetekben, ki az, aki a mintát, a követendő szemléletet létrehozza, szellemileg gondolkodási viselkedésmodelleket alkot, amelyek pszichésen, morálisan befolyásolják a közösséget. Számára az asszimiláció egy ilyen folyamat.

A *Kisebbségben* című esszében ennek alapján rendszerezi a magyar irodalmat. Kétségtelen, hogy a magyar irodalom, nyelv változásainál a nyelvújítás korában, a 18. században Kazinczy Ferenc és generációja a radikális változtatást, az idegen, német minták másolását választotta. Nem adtak lehetőséget egy irodalmi hagyomány kialakulásának. A következő fiatal generáció azután ezt a modellt és nyelvet fogadta el és vitte tovább, mint Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Arany János. Ők ezért nem fértek bele a „mélymagyar” irodalmi klisébe, bár egyikük sem ment át asszimiláción. Nem úgy, mint kedvenc hőse, Széchenyi István gróf, aki ugyan végvári katona ősokból kinövő magyar arisztokrata család sarja volt, ennek ellenére Németh úgy állította be, mint akinek a bécsi Habsburg szupranacionalizmusból kiszakadva újra el kellett sajátítania a nemzeti nyelvet és kultúrát.

A 19. század irodalomfelfogása ismét az idegen művek másolása mellett döntött. Mi több, Toldy Ferenc irodalomfogalmába sem fért bele a 15. századtól világviszonylatban is elismert magyar prédikáció, amely az egyházi irodalom vezérmotívuma volt, és Temesvári Pelbárt korától kezdve magas színvonalú magyar és latin hagyományt görgetett. (Pázmányt és Bornemizát Németh László kora fedezte fel újra.)

A harmadik útelágazás a *Nyugat* indulásakor adódott, amikor ismét a nyugati modernizmus másolása következett be. A *Kisebbségben* tehát az irodalmon belül a kontraszelektálódást egy, a Berzsenyi–Ady vonalon futó hagyomány alárendelé-

sével magyarázza a külföldi-idegennel szemben. Némethnél a kérdés tehát sarkítva az, hogy az európai keresztény bölcsőhöz szervesen kötődő magyar irodalmi hagyomány Temesvári Pelbárttal kezdődő sora újraindítható-e, folytatható-e egy autochton magyar kultúrával, vagy egy corrobori szükséges Ady víziójával. Magát az asszimilációt is erre a sémára feszíti rá és próbálja indokolni.

A centralizáció veszélyei

Németh generációjának a trianoni összeomlásélmény a meghatározó. A birodalmi modell csillogásából, a dualizmus másfél generációjának teljes gazdasági sikeréből: vasúthálózatából, egyenállomásaiból, a világvárossá növvő (vagy igyekvő) Budapest Párizst utánzó díszleteiből nekik csak az összeomlás maradt. A jól átgondolt birodalmi munkaerő-vándorlást lehetővé tevő, a centrumokat szolgáló vasúthálózat egy használhatatlan torzóvá szabdalódott szét, a mozdonyparkot elvitték a románok. A főváros birodalmi díszleteiről, ahogy haladtunk a század vége felé, úgy mállott le a festék és bújt elő a homlokzatokon a kő helyett használt gipszdekoráció, kandikált ki a cselédsors hivalkodó nyomorúsága. Az idegen minták alapján épült Budapest gazdasági és kultúrfölényével, gögijével nevetségessé vált számukra.

A centralizált birodalmi modell ugyanis nem készít fel Németh szerint a katasztrófa túlélésére, amely térségünkben időről időre rendszerességgel megjelenik. A csillogás, az önismeret, a kritikai képesség elnyomása birodalmi ideológiával, általában másfél generációra érvényes korokat hoz létre. Ilyen a dualizmus időszaka, a Horthy-kor, a Kádár-kor. 1918-ban nem volt reagálóképes értelmisége az országnak, vezető ereje sem. A nagy tanítóélmény ez volt Németh László nemzedékének. Látták, hogy a sokat gúnyolt balkáni miniállamoknak az összeomláskor volt hadseregük, diplomáciai karuk és bankrendszerük. Koldus és operett módon, de volt, amely a szuverenitásból adódott. Míg a magyarok csak kapaszkodtak egy olyan vázba, melynek ekkor már a csontjai is összetöredeztek. Egy olyan államszövetségbe, melynek köznapi neve Ausztria volt, amely arról a tartományról kapta az elnevezést, amely egyike volt az elsőeknek, akik kiléptek a Monarchiából.

Németh sokat vitatott, elemeiben gyakran torz munkája elméletében támogatóra talált a háború befejeződése után a fiatal Bibónál. Bibót erős szálak kötötték a népi írókhoz, svájci iskoláztatása azonban egy a nyugati világ demokratikus értékrendje iránt tette fogékonnyá. A tömeggel szemben a demokratikus intézményrendszer kiépülésétől várt oltalmat.

Reagálóképesség és magyar alkat

Bibó kulcsszava a vesztes háború után a reagálóképesség, méghozzá egész közösségeké.

Így az alkat épségen sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll.⁷⁰

A Szekfű–Németh-vitát a magyar alkatról és az asszimilációról ő e köré a gondolat köré csoportosítja. Szerinte a vitatkozók mindketten látják, hogy nemzeti alkat nem egy „mozdulatlan és egyetlen kulcsra járó, hanem fejlődő, sokágú valami”. Mégis, teszi fel a kérdést, mi bizonyítja, hogy a közösség elvesztette önmagát.

Jó, tudjuk, hogy az ország ifjúságának nagyobb része nemzetközi zenére nemzetközi táncokat táncol, hogy a beszélt és írott nyelv számtalan vonatkozásban ízét-színét veszítette, hogy sokkalta több alárendelt mondatot használunk, mint ősünk, hogy a magyar társadalom közösségi formái megzavarodtak és megbizonytalanodtak. Ezek azonban többé-kevésbé európai és világjelenségek, nem magyar különlegességek, még ha egyes hazai tünetek az átlagosnál súlyosabbak is.⁷¹

Bibó már más nemzedék mint Németh. Ő már egy szinttel alacsonyabb játékpályáról indul. Számára a kilátások elemzésénél a kérdés nem az, hogy mi lenne a lehetőség, hanem hogy van-e, vagy volt-e egyáltalán lehetőség a kényszerpályás események között. A reagálóképesség az, amely a közösségi alkat legfőbb jellemzője, és ezen nem tud változtatni egy kozmopolita világ globalizációs hatása sem.

Különleges magyar jelenség azonban az, (...) az ország történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindennekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa. Túl azon, hogy két háborúban „rossz oldalra állott”, amit mások is megtettek, a magyar nemzet ezekben a döntő pillanatokban, politikai, társadalmi és szellemi téren egyaránt, nem tudta megtalálni vagy nem tudta batalombhoz juttatni azokat a vezetőket vagy olyan vezetőket, akik szükségleteit, érdekeit, útját jól kifejezték s jól megtalálták volna. Vezetőkben és a közösség egyes tagjaiban döntő pillanatokban végzetesen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek felismerésére irányuló

normális ösztön – ami nem valami misztikus kollektív jelenség, hanem a közösség egyes tagjainak ép ítélőképességéből tevődik össze –, s úgy láttuk, hogy ugyanakkor más népek hasonló kritikus helyzetekben „ösztönösen”, helyesebben, igazabban s a maguk közösségi érdekeinek megfelelően viselkednek. Nem az a lényeg ebben, hogy más népek csodálatos egységben és egyetértésben élnek, szemben a „széthúzó” magyarral. Hanem az, hogy a magyar nemzeti közösségben újból meg újból olyan módon vetődtek fel a döntő, az egész közösséget foglalkoztató és megosztó kérdések, hogy annak következtében a közösség terméketlen, sebvá sem vezető harcokba bonyolódott, és a valóságos feladatokkal, valóságos problémákkal szemben vakká lett.⁷²

Bibó István számára a némethi elmélet a kontraszelekcióról és az ehhez nyomorodó alkatról és torz asszimilációról elfogadható kiindulópont volt, és emellett, bármilyen minősítések is érték, Németh Lászlót kitartott. Sohasem tagadta meg vagy fordult szembe vele. Németh *Kisebbségben* című művében a nemzeti alkatra használt jelzői a hígság és mélység szerinte reálisak, semmiképpen nem lehet zavarosnak vagy ködösnek bélyegezni. Vitázik ellenben azzal, hogy lehetséges egy sűrűbb nemzeti koncentrátumot lepárlolni, egy igazibb magyarságot kiválasztani a legutóbbi évszázad magyar történelméből. Szerinte a Németh lényeglátó értelmisége nem egy mintául vehető, szabállyá merevíthető típus, hanem egy torzult alkat sokágú lehetőségének ugyanazon, kétségtelenül igazabb és mélyebb variációja.

Abban tehát, hogy ők és társaik mindinkább elesnek az ország minden irányú vezetésétől, nem az a lényeges, hogy az ő igazi magyarságuk kerül hatvanhét után fokozatosan kisebbségbe, hanem az, hogy általában ép értelem, ép ítélőerő, ép erkölcsi szenvedély, ép közösségi érzék kerül minden vonalon kisebbségbe, a tényleg érvényesülők és láthatóan szereplők hamis realizmusával szemben.

Szerves kapcsolatot azonban az alkati torzulás és az asszimiláció folyamata között nem vél felfedezni. Szerinte nem az asszimiláltak térfoglalásától következik be a deformáció, hiszen ők a magyar közéletnek ezen torzulásait már mintául és kidolgozva kapták, legfeljebb csak az asszimiláció folyamatát zavarta még tovább a közösségi formák torzultsága. Mely álformák burjánzása a „67-es” kiegyezéstől kezdve egy általános „elformátlanodáshoz” vezetett a társadalomban. Így:

Készen talált típust visz tovább a tájékozódó, zavarban lévő asszimiláns.⁷³

Bibó azonban nem a származás, a környezetből hozott érzelmi energiák, szo-

kások gondolatformáló hatását hangsúlyozza, hanem a történelmi események tömegpszichózist hozó szellemét.

Az is igaz, hogy ezen a területen szerteburjánóznak a legzárzavarosabb politikai filozófiák s legotrombább politikai hazugságok, amilyeneket egészséges fejlődésű társadalomban még megfogalmazni sem igen lehet, nemhogy elhíttetni. Gyerekes dolog azonban azt képzelni, hogy a politikai kultúra fejlődésének eltorzulását okozhatják zavaros filozófiák vagy egy rosszindulatú propaganda izgatása. Komoly tömegérzelem csak indulatból származhatik, indulat pedig csak valóságos élményből. A zavaros filozófiák félígazságai és a propagandahazugságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha azokat nagy intenzitással átélte félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik félígazságok és hazugságok elhívására, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, biú reményeiket táplálhatják, hamis képzetekben megrögződhetnek, és bizonyos indolataiknak kielégülést szerezhetnek. Egyensúlyozott lélekről a félígazságok és propagandahazugságai lepatannak. A kérdés az, hogy mi tette Közép- és Kelet-Európa népeit egyensúlyozatlanná. (A kelet-európai kis államok nyomorúsága.⁷⁴)

Bibó számára a kisiklást nem egy asszimiláns lét az adott szellemi éghajlathoz nem alkalmazható, az irányító intelligenciába becsempészett alkati tényezői és elvei azok, melyek megtévesztik a közösséget, mint Némethnél, és nem is egy globális eszme, a liberalizmus, mint Szekfűnél, hanem a kényszerpályák által elfogadott hazugsággá merevedő félígazságok, melyet a legantidemokratikusabb kormányzatok az orosz cár és a Habsburg császár szent szövetségi rendszerének 1848–49 véréből kiemelkedő uralmai szimbolizálnak. A hamis realista jelző a jelenség központi kifejezése. Mely nemcsak magyar sajátosság, szerinte a térség népei mindegyikénél jelen volt.

E típusnak, kétségtelen tehetőség mellett bizonyos ravaszság és bizonyos erőszakosság volt a jellemzője, ami kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a demokrácia meghamisításának, a demokratikus formák között folyó antidemokratikus kormányzásnak vagy valamely erőszakos politikai álkonstrukciónak a kezelőivé és letéteményeseivé váljon. Ennek révén megszerezték a „nagy realista” renoméját, s a nyugat-európai típusú politikusokat mint „doktrínér”-eket és „idealistáikat” sikeresen háttérbe szorították.⁷⁵

A hamis realizmus létrejöttéért ő is a Habsburg Birodalom hatalomgyakorlását tette felelőssé, mint Németh, sőt a demokratikus nemzetállamok kialakulásának lehetőségét is itt vesztették el szerinte a régió államai, azzal hogy az államfői hatalom megerősödésével, melynek kegyes jóindulatától és bölcsességétől várták

a politikai előremenetelt és a kormányok ellenőrzését, nem pedig a politikailag értelmes polgárok demokratikus kormányzásától. Bibónál ugyanis a demokraciafogalom mindenre gyógyír. A demokratikus nemzeti tömegmozgalmaknak azonban a meglévő dinasztikus és erőszakos hegemonisztikus alapon létrehozott birodalmi keretek már a 19. században sem voltak kielégítőek.

*A modern demokratikus nacionalizmus nem volt képes és – jogos okból – nem volt hajlandó az itt talált állambatalmi egységeket (Habsburgok birodalma, német és olasz kis államok, oszmán birodalom) kitölteni a maga hatalmas érzelmeivel és erő kifejtésével, hanem mindenekelőtt azok felé a keretek felé fordult (német birodalom, egységes Olaszország, lengyel, magyar, cseh királyságok stb.), amelyek részben még intézményekben, részben már csak szimbólumokban és emlékezetben éltek, de anarchiába és provincializmusba süllyedve is erősebb politikai élményeket jelentettek, mint a meglévő, nem is túl régi és nem eléggé gyökeres hatalmi szervezetek.*⁷⁶

Bibó itt teljesen a fentebb idézett némethi elgondolást veszi át és taglalja a köztes Európára vonatkozóan. Melyet a keleti, ázsiai despotizmus lökött az elfogadható európai minimumot kínáló a Habsburgok amorf, tulajdonságok nélküli birodalmába.

*Az Oszmán Birodalom nem tudott a balkáni népek fölött új nemzeti szerkezetet alkotni, egyrészt szervezetének pusztán katonai és bódító jellege miatt, másrészt a Balkán népeivel fennálló kulturális idegensége miatt. A Habsburgok birodalma pedig (...) alkalmi unió volt, és azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja.*⁷⁷

Európában a megjelenő modern nemzetállamok mindenhol a régebbi nemzeti kereteket juttatta győzelemre – állapítja meg Bibó – „nem osztrák, bajor, szárd vagy nápolyi nemzeti érzés vetett lángot, hanem német, olasz, lengyel, magyar és cseh nemzeti érzés”.⁷⁸

Ugyanakkor Magyarország ezt a keretet nem tudta megőrizni és kitölteni, és megegyezésre jutott egy korábban nagyhatalmi szisztéma által létrehozott és életben tartott alkalmi államszövetséggel, a történetileg már bukásra ítélt Habsburg Monarchiával. Az államkonglomerátum kadáverének életben tartása elszívta a magyarság vitalitását, meghamisította igaz ügyét, és végletesen felfordította társadalmi értékrendjét.

Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezüllesztéséhez. Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhassa. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben „realisták” lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különcségbe vagy ádáz prófétaságba szorúlnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják.⁷⁹

A kontraszelektált vezetőréteggel szemben az izolált duzzogásba vagy ádáz prófétaságba menekülő lényeglátók állnak Bibó forgatókönyvében. Maga a közéleti megszólalás sem kedvezett azonban ezen emberek számára. A kora újkorban még létező politikai szerepet apokaliptikus hangon megszólaltató papi szerep, vagy a 19. század első felében a nagyközönségre hatni tudó irodalmi, költői hang a 20. század fordulójára már nem talál magának hiteles közösségi érdeket képviselő szereplőt.

E nekifutamódásokat is fenyegette hol az egyik, hol a másik kátyúba való leragadás: ha túl hidegre, túl racionalisra, túl dogmatikusra szabták az igazi valóság feltárását és a realista szempontok érvényesítését, akkor az fenyegette hogy doktriner, dogmatikus csoport maradnak, melynek tételei hatástalanul pattannak vissza a félelmek és fikciók zárt körében élők érzelmi kötöttségeiről, s így azt felbontani nem tudják, sőt felingerlik és megerősítik; ha pedig túlságosan beleélik magukat a többiek félelmeibe, hamis vágyképeibe, túlságosan magukévá teszik mindennek az érzelmi és fogalmi nyelvezetét, akkor támadásuk értelmi átütőereje csökken meg annyira, hogy azáltal válik hatástalanná.⁸⁰

Bibó a magyar szellemi életet az előtte levő évszázadban ezen elvek alapján választja ketté; a legjobbabból listát is állít össze mindkét oldalon. Mint hangsúlyozza nem a konzervatív vagy radikális szellem szembenállása az, amely alapján

válogatott, hanem a mondanivaló jelenkori érvényessége, ez pedig az elmondottak kiinduló igazságához kötött.

Mintba a boldban és a hold lakóinak mondták volna mindazt, amit a dinasztiáról, Ausztriáról, a kiegyezésről, a nemzetiségekről, magyarosodásról, revízióról, Szent István-i állameszméről, demokráciáról, földreformról oly sok mértéktartással, oly szép nemzeti szellemben végigmondtak – írja az irányító és gondolkodó hatalmi elitről, meg is indokolva álláspontjuk elvénytelenedését:

De amit ezek mondtak, az mind arra volt felépítve, hogy koruk mozdulatlan és hazug politikai konstrukciói, amelyek elég hosszú ideig valóban érvényesülni tudtak, egyenlőek magával a politikai és társadalmi realitással. Amint ezek a konstrukciók összeomlottak, mindaz, amit róluk mondtak, tárgytalanná vált.⁸¹

A torzult társadalom másik oldala, a névsor másik fele is sérült volt, akiket a vezetéshez jutott kontraszelektált elit bölcsen és mosolyogva félretolt. Sértődött, váteszi, vagy szerepükbe beleszorult hőbörgőkké váltak, akiket azonban – Bibó szerint – *politikai vezetőknek, irányítóknak, gyakorlati, sorrendi kérdések eldöntőinek, az „exigenciák” tudóinak alig lehet elképzelni.*⁸²

Bibó számára a legnagyobb sértődött váteszs szereplő Kossuth Lajos. Az ő Kasszandra-jóslatát látta az első világháború végével valóra válni.

Dinasztia már nem volt, Habsburg Birodalom már nem volt, de nélkülük is sikerült, amint azt Németh László mesterien leírta, hatvanhét bukása után egy olyan hatvanhetes világot berendezni, amelyben a kiegyezés egész eszméi és politikai konstrukciójának nagyobb becsülete volt, mint tényleges érvényességének idején bármikor. Ezért kísérelhette meg Szekfű Gyula 1920-ban a kiegyezés utólagos igazolását, éppen akkor, amikor kívülről nézve mindaz, ami történt, visszamenőleg is a kiegyezés haszontalan-ságát, sőt kártékonyságát igazolta; amikor szóról szóra beteljesedtek Kossuth Lajos próféta szavai, aki megjósolta, hogy a kiegyezés legvégzetesebb következménye az lesz, hogy ha majd a népek megindulnak a Habsburg Birodalom felszámolására, akkor lesz cseh, lengyel, román, szerb, horvát légió, csak magyar légió nem. Az események értelme ezt a jóslatot igazolta, de az 1918–19-es „tapasztalatok” félelme az 1867-es kiegyezés félelmét igazolta a magyar úriemberi réteg előtt: az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával valóban bekövetkezett az, amitől való féltükben a magyar vezető rétegek, köztük demokratikus tényezők is, a kiegyezésbe végül is belementek: a történeti Magyarország szétdarabolása.

Tehát a reagálóképesség elvesztéséért – szerinte – nem az asszimiláción keresztüli alkati deformáció a felelős, sőt az asszimiláció csak követi a változást, mivel mintához kíván idomulni.

*Így látva a dolgokat, minden hatás, minden beolvadás teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavaraival. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is (...) az asszimiláció nálunk, mint mondtuk, éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben.*⁸³

Nemzeti alkatok és asszimiláció kapcsán Bibó Anglia és Franciaország alkati alakulását, karakterizálódását és szegényedését hozza példának.

*„Az angol nemzetnél ez a fordulópont a reformáció felvétele s az angol puritanizmus ezt követő kialakulása volt, a franciáknál pedig a francia forradalom s a már előzőleg, majd párbuzamosan kialakult francia racionalizmus. Mindkét vállalkozás a maga történeti pillanatában a régi, ismert nemzeti jellegnek igen nagy mértékben való feladását vagy megváltoztatását is jelentette: a reformáció utáni Anglia, a forradalom utáni Franciaország a kortárs szemében egy csomó színnel szegényebb volt az azelőttinél. Mégis ezekkel a vállalkozásokkal lettek ezek a nemzetek azzá, amik ma...”*⁸⁴

A példa annyira jól sikerült, hogy később karriert futott be. Szűcs Jenő nemzettudati viták során a kádári konszolidáció éveiben innen vette kölcsön a gondolatot. Ő ezzel tagadta a nemzetkarakter stabilitását, történelemformáló voltát. Az angol volt a vad, a francia a nyugodt és előkelő, az újkori forradalmaik előtt, azok után pedig minden éppen fordítva jelöli a nemzeti karaktert a két népnél. Tehát a történelmi esemény, mint a legfontosabb alkati, pszichikai jegyek alakítója a bibói gondolat folytatása volt.

Protestáns hagyomány és demokrácia

Létezett egy protestáns hagyomány a század elején, mely Ady nemzetszemléletére épült. Ez egy nagybirtokellenes, antiklerikális, kisnemesi hagyomány. Németh a neobarokk társadalommal szemben ezt az antihabsburiánus radikalizmust vette át. Nagy hősei bár katolikusok vagy evangélikusok, mint Széchenyi vagy Berzsenyi, de ő egy Adytól, Szabó Dezsőtől kreált kuruc kép, hagyomány nevében lép fel a kurzussal szemben.⁸⁵

Bibó elutasítja, handabandázónak, haladásellenesnek tartja a kisnemest, ame-

lyet az egyik legkártékonyabb rétegnek ábrázol. Progresszívnek a reformáció demokratikus zsinati mozgalmát, a kis körökig lenyúló kollektív döntéshozatalt emeli ki, de nem a magyar, hanem egy nyugati mintára hivatkozik.

A 16. századtól eredeztet ő is, bár előtte végigkísér bennünket az egész közép- és újkori eszmétörténeten. Demokratikus szemléletű beállítása a Dózsa-féle parasztfelkelést teszi az eredendő bűn kiindulópontjává, mint Jászi Oszkár, vagy Szekfű, vagy a nemzeti liberális Acsády Ignác. Ady ellen-Werbőczy-képe generációs élmény számukra.⁸⁶ Bibónál azután a súlypont a dualizmus időszaka mellett a nemzeti nagykorúság kezdetének tartott felvilágosodás lesz. Mályusz Elemér, Németh László szintén így látják. Szekfű, mint istentelentől irtózik ettől a kortól. Mályusz és Németh megpróbálnak egy nem nemzetidegen felvilágosodásképet felrajzolni, Jászival szemben. Náluk ez nem is vallásellenes, bár mindannyian kultúrprotestánsok. II. József protestáns értelmiséggel való kiegyezését ünneplik itt. A reformkor szellemi előkészítését látják kritikával, mert ez nem szülte azt az újkort, mint Nyugat-Európában.

A magyar politikai és társadalmi fejlődés megzavarodásának kezdő időpontjául nyugodtan vehetjük a 16. század elejét. A Dózsa-forradalom leverése után Werbőczy művében először kap tartós formát Magyarország a társadalmi erőviszonyoknak ez az egyensúlya, hogy a köznemesség és kismemesség szigorúan elkülöníti magát a parasztságtól, és a főnemességgel való minden társadalmi szembenállása ellenére is döntő pillanatokban azzal alkot közös nemesi frontot. Ekkor indul útjára az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelensége, a paraszttól alig különböző és mégis uralmi szellemmel és társadalmi kiváltságigénnyel telített, parasztgyűlölő kismemes. (...)

Ettől kezdve Magyarország végleg egy kelet-európaibb, jobbagyelnymódon és rideg rendiségben alapuló társadalmi szerkezet vonásait vette fel, s ugyanakkor mint politikai egység szétesik, és politikai súlypontja külföldre, és pedig végül is Bécsbe kerül. E katasztrófák ellenére a következő két évszázadban az ország szellemi téren igen nagy mozgékonytságot és teljesítőképességet mutat, sőt éppen ekkor kapcsolódik bele lendülettel és tömegerővel az európai szellemi áramlatokba. Jele ez annak, hogy a középkori előkészítő és beleilleszkedő magyar erőfeszítések a 14–15. századi nagy politikai fellendülés után a 16–17. századra jutottak, illetőleg jobb feltételek mellett jutottak volna oda, hogy Magyarországot az európai közösség egy saját lábán álló és önálló teljesítményekre képes politikai és kulturális egységévé tegyék. Társadalmi síkon a polgári fejlődés megakadása vagy szűkössége miatt a nagy szellemi áramlatoknak nem sikerült a rendiség mozdulatlan kereteit komolyan veszélyeztetniük, de a korszak végére a Rákóczi-forradalomban a nemzeti önállóságért folyó nagy erőfeszítésben társadalmi forradalmi elemek is megjelennek rövid időre. A 18. század második felére már egészen komoly tünetei mutat-

koznak egy nemzetfeletti, vegyes nyelvű, de német irányítású dinasztikus keretbe való beleilleszkedés készségének, amire ma azért nem emlékezzünk eléggé, mert ennek dokumentumait, nem lévén folytatásuk, immár nem tartja számon sem a magyar; sem az osztrák német világ. Tovább él ugyan a magyar önállóság helyreállítására irányuló törekvés is, egyelőre azonban a politikai önállóságra való törekvés merőben rendi keretek között marad, a társadalmi és szellemi haladás erői viszont nem állanak a rendi nacionalizmus oldalán. A Habsburg-háznak ezt a politikáját igazában nem a rendiség el-lenállása és II. József halála törte derékba, hanem pár évvel később a francia forradalom visszahatása, mely elveszi a dinasztia kedvét a reformerkedéstől. Ebből a visszahatásból születik meg I. Ferencnek és Metternichnek a rendiséggel kiegyező reakció, konzervatív szent szövetségi politikája.

A Habsburgok dinasztikus közösségalkotó erőfeszítései sokkal újabb keletűek és sokkal gyökértelenebbek voltak annál, mint hogy a demokratikus közösségalakulás új tendenciái a Habsburgok által éppen csak kiépíteni és kikerekíteni kezdett keretet magukra nézve kötelezőnek elfogadták volna. A demokratikus közösségalakítás összes erőfeszítései az itt élő, már előbb kialakult nemzetek kereteit tették magukévá elsősorban nyelvi alapon, s az egész társadalmi, politikai és szellemi életet is ebben az irányban ragadták magukkal.⁸⁷

A népi írók nagy része katolikus volt, azaz inkább egy pozitívista tudomány-felfogás alapján álló szekularizált szemléletet vallott. (Illyés–Márton Áron-levelezés), (Bibó–Ravasz László-levelezés). Bibónál út vezet a szocializmus egyes formái felé innen. Protestáns-e tehát ez az álláspont?

Németh mindig vonzódott egy magyar kultúrprotestáns hagyományhoz. Kósa László feltételezi nála egy sajátos istenkép meglétét, mely Kant Schleiermacher 19. századi liberális protestáns magyarországi áthagyományozódásával jutott el hozzá. Ebből nőtt ki. Dunántúli apai őseinek református mentalitása az, amely habitusába követendő elemeket épít be. Ugyanakkor – mint Kósa írja – „Németh a maga szempontjai szerint teljesen átértelmezte a reformátori gondolatot. Az immanens istenfelfogásból nyilvánvaló, hogy az író éppúgy nem építhette be rendszerébe a reformátorok által kiemelt evangéliumot, a megtérést és az egész Krisztus-ügyet (Krisztus az egyedüli közbenjáró), mint sok más filozófiai gondolatmenetet, hiszen ezek a transzcendens bevezetését jelentették volna saját egyéni vallásosság- és istenfogalmába.”⁸⁸ A liberális protestantizmus hagyományát bevallottan Ady, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond közvetítette számára. Lenyűgözi őket, hogy az Őszövetségre fokozottan támaszkodó reformáció bibliai nyelve egy új képi gondolkodást vesz át és dolgoz össze az első, talán legjelentősebb nyelvújításként. Így a Biblia a magyar nép sajátja is lesz a zsidók mellett, amint annak párhuzamát ők is hangsúlyozzák. Sarkítottabb formában a zsidók

mintájára protestáns szellemi irányítói is egyfajta magyar vallásost láttak a protestáns (16. századi lutheri eszkatologikus elemekkel összedolgozott kálvinizmusokban) Némethnél, mint Kósa hangsúlyozza, mindez nem terhelt katolikusellenes vonásokkal, mint elődeinél. Ugyanakkor természettudományos látásmódja nem engedi, hogy az istenfogalom axiomatikus kiindulóponttá váljon számára, még ha valamilyen 20. század közepi gondolkodókra jellemző egzisztencialista kétkedés hatalmába is keríti, szégyelli, ha felfedez magában bárminemű transzcendenstől való függést. „Amilyen könnyű beleélnem magam annak helyébe, aki ma VII. Gergely, Bethlen Kata vagy akár egy szilasi parasztasszony helyén volt vallásos: olyan nehéz, elképzelnem belülről annak lelkét, aki ma az általam tudottat tudva az.”⁸⁹ Ez választja el minden tételes vallásosságtól.

Ez a szekularizált protestantizmus azonban már nemcsak Isten-ember kapcsolatot nem jelentett nála a mindennapok gyakorlatában (borzadt mindenfajta kegyességtől), de egy protestáns Északnyugat-Európa szolidaritásában való bizakodást sem. Sem a nyugati angolszász mítosz nem élte saját korával kapcsolatban, sem a 16. századra vonatkozóan nem értékelte semmire Erdély nyugati kapcsolatrendszerét és a protestáns szolidaritást.

Mivel ebből a protestáns felfogásból kiszikkadt az egyetemes isteniből átszivárgó hit. Kiszáradt, és a rendszerváltás utáni fiatalság, mely alapjaiban rendezte át gondolkodását, inkább tartotta a szekfűi barokkos katolicizmust, mely minden kapcsolatot tagad a felvilágosodás és liberalizmus szekularizálódó eszmerendszerével.

Bibó és a szocializmus

Sokszor megtalálható a szocializmus szó Bibó és Németh érveléseiben. Különösen Bibónál jelenik meg. Mindez azonban nemcsak azt jelenti, hogy a második világháború elvesztése után egy új nagyhatalmi kényszerhelyzethez kellett igazodni terminológiában, még azt sem, hogy a magyar elitértelmisség nem igazán ismerte a szovjetunióbeli létező szocializmus „mennysorságát”, hanem azt, hogy szellemi útkeresés folyt a veszített világháború után, és kiutat kerestek a Horthy-kor neobarokk világából. Bibó Rousseau-hoz visszanyúló, társadalomkritikával összekötött demokráciafogalmát kívánta egy nyugati szociális állam amerikai modelljével ötvözni.

A Szekfű által szemléltetett: az ország történelmi hagyományait hordozó, törökkel szembeni védelmet ellátó barokk nagybirtok szerinte idegen test és az is volt mindig. Szemben állt a modernitást adó, nemzeti értékeket védő köznemességgel. Ellenérdekelt volt a szabad paraszti és katonarétegekkel. Természetes szö-

vetsége volt a külső Habsburg udvari hatalomnak és a 19. században megjelenő idegen nagytőkének. Kétségtelen, hogy a nézet visel protestáns történetíráásra és Szabó Dezső-i gondolkodásra jellemző nyomokat. A demokrácia nála egy alulról létező kis közösségekből építkező, szubszidiaritáson, önkormányzó, Némethnél szuverén eszmei kompaktsággal, hagyományrendszerrel és belső moralitással bíró alapegységekből áll, „mocorgó, apró szigetekből”. Ezt próbálja egyeztetni a nyugati demokrácia intézményrendszerével. (Némethnek ehhez nincs ilyen bizalma.) (A kommunizmus majd integrálja a demokratikus döntéshozatal és a szociális gondolkodás fogalmainak kisajátításával.) Későbbi korok ezért mondják Némethet a fasizmustól csak egy hajszállal különbözőnek, a koncepcióiban távlatos, de a mindennapi élet aktuálpolitikai problémáiban naivnak látszó Bibót pedig a kommunista párttal együtt menetelőnek. (Például az ilyen sorokért:)

A rendi világ hatalmi, gazdasági és lélektani szerkezetének az összeomlása mérhetetlen megkönnyebbülést jelent emberi életek és életfeltételek százezrei és milliói számára. S ez a megkönnyebbülés néha láthatatlanul, sőt a duzzogás és elégedetlenség felszíné alatt is valahol jelen van mindenben, ami a felszabadulás óta Magyarországon lendületben, optimizmusban és újjáépítésben megmutatkozik. Nem bizonyos azonban, hogy olyan mértékben rossz beidegzésű közösség, amilyen a miénk, a valósággal való összeütközés nagy megrázkódtatásaiból feltétlenül jó és termékeny tanulságokat formáláz magának. Ez a megrázkódtatás nemcsak középosztály-értelmiségi ügy volt, hanem általában mindenkié, aki a felszabadulás pillanatában nem volt feltétlenül baloldali. Ez alkalmat adott arra, hogy az ellenforradalom jellegzetesen középosztályi eredetű szovjet-kommunista-zsidó rémképét felélessze, sőt annak az eddignél szélesebb tömegbázist adjon. A koalíció jobboldalának a leválása és emigrációja ezt a félelmet inkább megerősítette, mint gyengítette, még ha ennek látható és tüntető jelei meg is gyérültek.⁹⁰

Majd a rendszerváltás utáni fiatal nemzedék, amely az ország világháborúval felérő kifosztásakor a médiademokrácia nagyhatalmakat kiszolgáló zsargonjától megcsömörlötten emiatt tartja Szekfűt távlatos, konzervatív, folytatható példának, annak ellenére, hogy közben, mint moszkvai nagykövet és elnöki tanácstag, hármójuk közül a legjobban ő kollaborált a diktatúrával.

Bibó is, mint Németh, egy régióbeli intelligenciától vár morális helytállást és koncepciózus vezetői hivatást. Ő ugyan nem egy új nemességet akar felnevelni, hanem egy 19. században, a régióban nagy hagyománnyal bíró értelmiségi szerepet továbbvinni. 20. századi foglalkozásokat, szakértelmiségi szerepeket akart egymáshoz rendelni politikust és népnevelőt (a gondolatnak különösen a rendszerváltás éveiben van újra tápora). Nyugaton a veszélyeztetett közösségi

helyzet hiánya miatt nem kell egy szakértelmiségi csoportnak kettős feladatokat ellátni. Ezt elvégzi a politikai elit és az őt kiszolgáló, a század második felére felnövő politikai nagyüzem. Sajtó, kutatóintézetek, párt- és kampánystábok. Kelet-Európában a 19. század értelmiségének megmaradnak a másodlagos civil szférában ható vezető politikai irányító szerepkörei.

A „szabad világban” a sztárok nem vagy elvértve lesznek politikai megmondó emberek. A médiában a könnyűzene, a film, a szex és a tv-bohóc, a kvízes rovargyűjtő-műveltség azok a feladatkörök, melyekben főszerepet kapnak. Kelet-Közép-Európa országaiban a szovjet rendszer konzerválta a 19. századi értelmiségi szerepeket. A kultúra, a tudomány, a sport, a művészet alkotói kaptak ilyen feladatkört, ugyanis nem látták el helyettük az elvégzendő feladatokat azok, akiket ezért fizettek. Sőt mivel századokon keresztül a mindig gazdagabb, hatalmasabb, erősebb féllel volt kénytelen kényszerházasságban élni az ország és a régió, annak akarata, irányítása bírálta felül a reálisan adódó célokat és terveket, és a fizetett saját hivatalnokrétege azt tanulta, arra kontrasztektálódott, hogy a hegemonisztikus hatalom igényeit szolgálja ki, nem az őket közösségükből oda- küldőket.

Ebből a helyzetből ered az egyensúlyozatlan közép- és kelet-európai politikai lelkiség legjellemzőbb vonása: a közösségért való egzisztenciális félelem. Mindnyájuk életét beárnyékolta egy hol európai formák között, hol elviselhetetlen nyomással jelentkező idegen, gyökértelen állambatalom, mely – nevezték légyen azt császárnak, cárnak vagy szultánnak – megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt és akasztófát a legigazabbaknak.⁹¹

A veszélyeztetett nemzetfogalom – Bibó szerint – kelet-közép-európai jelenség, a peremhelyzet sajátossága.

A történeti s etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az egymással való acsarkodásra is, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak. Mindnyáján megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszíteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét vagy egy részét. Mindegyik számára voltak területek, melyeket okkal féltettek, vagy jogosan követeltek, s egy sem volt közöttük, mely nem állt volna közel a részleges vagy teljes megsemmisüléshez. Nyugat-európai ember számára üres frázis, ahogyan bármely kelet-európai kis nemzet államférfija a „nemzet haláláról”, a „nemzet megsemmisüléséről” beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de az egyik

napról a másikra történő merőben politikai „megsemmisülés” számukra csak fellengző kép, a kelet-európai nemzetek számára érezhető realitás. Itt nem kell kiirtani vagy ki-telepíteni egy nemzetet, itt esetleg abhoz, hogy veszélyben érezze magát, elég nagy erővel és nagy erőszakkal kétségbe vonni, hogy létezik.⁹²

Innen vezeti le Bibó, hogy a vulgármarxizmus internacionalista alapállása ellenére is fel tudta használni a nemzeti eszmét a kelet-európai régióban saját pozícióinak erősítésére.⁹³

Szembeállítva a bizonytalan öntudatú kelet-európai néptömeget az ágáló hazafiakkal, a sokat hangoztatott nemzeti eszme ezen a területen néha egész groteszk módon szűk körre szorítkozónak tűnhetett fel. Innen van az, hogy a vulgáris marxizmusnak a nemzeti eszmével szemben elfoglalt tagadó álláspontja olyan más visszhangot váltott ki Közép- és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában. Nyugaton, ahol a nemzeti keret egy hosszú időre visszanyúló folytonos reális valóságot jelentett, a marxizmus álláspontja egyszerűen egy lehetséges, kissé dogmatikus, de igen instruktív elmélet volt. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában az a gondolat, hogy a nemzeti eszme egy szűk tőkés csoport érdekeit fedező ideológia, a nemzeti lét halálos veszedelmeként tűnt fel, éppen azért, mert e területen valóban volt benne valami. Nem azért, mintha ezekben az országokban valóban a tőkés polgárság lett volna a nemzeti eszme elsőrendű érdekeltje és bordozója: elsősorban nem ő volt, hanem az ún. nemzeti intelligencia, s ez éppen ezeken a területeken egyáltalán nem esett össze, sőt nem is volt olyan nagyon összekapcsolódva a tőkés polgársággal. Az azonban valóban igaz volt, hogy ezekben az országokban a nép nagy tömegei, amelyek számára a kialakuló új nemzeti keret nem esett egybe a dinasztikus állam történetileg ismert realitásával, kezdetben bizonyos passzivitással állottak a nemzeti eszmével szemben, a nemzeti intelligencia tehát óriási erőfeszítéseket tett, hogy a népet „megtanítsa” a nemzet leckéjére. Persze valójában ezt a tanítást csak a történelem végezhetette el, de addig is a vulgáris marxizmusnak az a felfogása, hogy a nemzeti eszme mögött szűk csoportok érdeke áll, halálos veszedelemmel fenyegette a nemzeti intelligenciának ezeket a „megtanító” erőfeszítéseit.⁹⁴

Bibó 1956 és 1989 után

1989 egy társadalmi megegyezési lehetőséget hozott magával a különböző értelmiségi csoportok között. A megegyezés mágikus neve Bibó István volt. A név jól kipróbált. Itt szintén érződött a közvetítés, mint az 1970-es évek *Bibó Emlékkönyvé*nél is a kéttípusú magyar értelmiség kiegyeztetésére. Bibó ugyanis jó

alany volt jelképnek egy egységes ellenzék szellemi zászlóbontásához. Parasztpárti, „népi”, ugyanakkor demokrata és nem zsidóként az egyetlen számításba vehető tanulmányt ő írta a második világháborús magyar felelősségről. 1956 után az 1960-as, 1970-es években Németh Lászlónak reneszánsza van. Bibó alkotói korszaka 1956-tal lényegében lezárult. 1956-os tevékeny szereplése miatt nem engedik megismerni. Gondolatait az 1980-as években Szűcs Jenő hozza elő az Európa három történeti régióját elemző kötetben Kunderával párhuzamba állítva, tehát a 1968-as cseh mítosszal összekötve. (*A lét titokzatos könnyűsége.*) Mindkét munka az elrablott térséget elemezi. A Németh és Bibó köztes Európáját egy nyugati-keresztény demokratikus irányba vivő keleti, bizánci, cezaropapista világhoz leszakított, azonban kultúrájában, struktúráiban a nyugati területekhez tartozóként határozzák meg.

Nem véletlen, hogy a protestáns szabadegyetem az, amely ekkor kiadta első összegyűjtött munkáit Svájcban. A függetlenségi hagyományok és annak alkotói a protestáns gondolkörbe és kulturális hagyományrendszerbe voltak ekkor besorolva. Az 1980-as években az addig eltelt évek ismeretében megdöbbentő volt Bibó naivitása, mégis ezen a naivitáson keresztül tudott az aktuálpolitikai megegyezéseken túli távlatot mutatni, különösen az akkori huszonévesekre volt hatással. Hatalmas szellemi pezsgést hozott létre. (A Fidesz a Bibó Kollégiumból indult. A protestáns Szabadegyetem könyvét a Ménési úti Eötvös Kollégium M. Kiss-szemináriumán egymásnak adták, kézről kézre. Mindenkinél egy éjszaka lehetett.)

A rendszerváltás időszakában az új hatalmi legitimáció kellékeként bukkant fel ismét a Bibó-recepció igénye. Természetesen most sem egészében érdekelte az életmű a konferenciák közönségét. A demokrácia koncepciója, 1956-os államminisztersége az, ami akkor használható a formálódó új ideológia számára. A kidolgozott koncepció, benne a török kortól induló és a dualizmuskritikán keresztül a második világháború utáni békerendszerekig tartó történeti ívből leginkább csak a zsidó emancipációval foglalkozó munkái tartanak számot érdeklődésre. Divattá vált Bibóval foglalkozni. (A bennfentesek hosszú ível ejtették a nevét.) Egy polgári radikálisokon nevelkedett szubkultúra volt az, mely leginkább idézte. A szellemi integrációhoz is jó volt a név. Németh László, *Kisebbségben* című esszéje és az 1943-as *Szárszói beszéd* bírált traktusai miatt nem elfogadott. A polgári radikális gondolkodók pedig erős antiklerikalizmusuk és deheroizációs törénetszemléletük miatt integrációs szerepre nem voltak alkalmasak.

A rendszerváltás kori integráció, melyhez Bibó a húzónév, 2000-ben már nem szükséges. Gerő András ekkor már ellenmítosszal lép fel, amely azon a gondolati íven alakul, hogy az amatőr történészt, a dilettáns gondolkodót állítja szembe az

erkölcsi helytállás mintaképével. Ezzel éppen a lényegét, a megírt gondolatot veszi ki a szobor szájából, amely továbbra is büszkén áll gólemként, csak mozdulni, hatni nem tud, érdektelenné válik.

*Bibó a maga konstrukcióján belül érvényteleníti mindazokat, akik a politikai establishment részei lettek – ismétlem: elveszítve ezzel a tényleges kritikai pozíció és különbségtétel lehetőségét. Azt mondja, a magyar közösség akkori problémáiról mondott tételeikből az 1940-es évekre már semmi, de semmi nem érvényes. Neveket sorol, többek között Deák Ferencét, idősebb Andrássy Gyuláét. Természetesen lehetne akár igaza is, hiszen ha a dolgok változnak a politikus mondanivalója is elavulhat. De hát konkrétan sincs igaza. A jogegyenlőtlenséget megvalósító Horthy-kor után, 1948-ban, a Rákosi-korszak bejáratánál mitől is érvénytelenedne a honi jogegyenlőség kulcsfigurájának, Deáknak a jelentése, és mondanivalója mitől is válna szellemi limlommá. Az állam és egyház szétválasztását elvileg indokoló, a nemzetiségi toleranciát hirdető kiállása? Mitől is válna érvénytelenné 1948-ban, amikor szovjet csapatok állomásoznak Magyarországon, Andrássy külpolitikai credója a szerinte legnagyobb veszélyt jelentő Oroszországról?*⁹⁵

Saját liberális értékei megkérdőjelezhetetlenek számára, pedig egy szétroncsolt ország értelmisége vette számba, Szekfü Gyulától Bibó Istvánig, hogy gyors döntéseket igénylő korszakban a részleges jogegyenlőség is többet jelent, mint a káosz, ahová vezet a hirdetett szabadságjogok demagógiája. A nemzetiségi tolerancia nyomán szétszedett ország, mely toleranciát utódállamaik mindmáig nem alkalmaznak a többség érdekében hivatkozva, máig működő országaikban.

Az utolsó mondat jelenti a legnagyobb csavart Bibó érvelése ellen, mert igaz hogy Andrássy legfőbb érve a kiegyezésre az emelkedő egyre veszélyesebb és a Habsburgoknál sokkal drasztikusabb módszereket alkalmazó, más kultúrkört képviselő Orosz Birodalom volt, mely Bibó korára meg is érkezett némi szovjetes mutáció után a térségbe és Magyarországra. Gerő azonban nem arról beszél, amiről Bibó ír, ugyanis a kiegyezés terelte arra a sínre az országot, hogy reménytelen háborút vállaljon ez ellen a kolosszus ellen és kétszer elveszítse.

Gerő később visszavesz a demokráciához és liberalizmushoz való elvhűségéből.

*Magától értetődő, hogy a politikai elit egy része demokráciában is lehet erkölcsileg és érzelmileg zuhlott, lehet hamar érvénytelenedő. De mértéktelen arányvesztés és mély abistorikus felfogás kell ahhoz, hogy több mint fél évszázad vezető garnitúráját egészében leírjuk.*⁹⁶

A valóság az, hogy Európának ezen a felén ez történik ekkor a Szovjetunió összeomlása után, arányvesztetten és ahistorikusan leírják fél évszázad ostoba, kontraszelektált, korrupt és züllött kommunista vezetőségét, azaz hogy vannak ilyen szerencsés országok a térségben. Az utána következő húsz év vissza is igazolja őket. Magyarországon nem ez következett be. A legvéresszájabb anti-kommunista szövegeket szajkózó beépített emberek segítségével és nemzetközi háttérvédelmével mentik át megfontoltan a levitézlett garnitúrát. A rákosik, gerők, kádárok, czinegék, németh károlyok helyére fiatal utódaik másznak, azok politikáját tartván számon a belső érdekekkel szemben a hatalom megtartásához szükséges nagyhatalmakhoz való okos igazodást és kollaborációt. A kontraszelekció folytatódik tovább.

A helyzet tehát egyszerűen nem úgy áll, ahogy Bibó találja, s csak azért találhatja úgy, ahogy, mert narratívájának fogalmi kerete számára erősebb és fontosabb, mint az anyag, amire vonatkoztathatja. Úgy vélem tehát, hogy Bibó esetében csak esetlegesen beszélhetünk a klasszikus értelemben vett tudás hiányáról – habár nyilván ez is lehetséges, hiszen nem szaktörténészről van szó.

Megközelítem alapján inkább az tűnik valószínűnek, hogy a fogalmi struktúrává lefordított szimbolikus politika – „a másik történelem” – erre képes: latens vagy artikulált ellentmondásokat, fogalmi buktatókat, nyilvánvaló aránytévesztéseket, leegyszerűsítő és egyoldalú következtetéseket, kollektív stigmatizációba torkolló minősítéseket és ahistorikus megfontolásokat eredményez.⁹⁷

Gerő része marad a rendszernek, ezért védi a mundér becsületét. Ahogy az ezredforduló politikai médiája igyekezett sulykolni, hogy az ország lepusztult állapotáért mindenki egyként felelős, mindenki részese volt egy olyan kollektív döntésnek, mely ehhez az állapothoz vezetett, és senkit nem lehet felelőssé tenni, minősíteni és stigmatizálni, semmiképpen azt az elitet, melyről „kiderült”, hogy végig „ellenállt” és tulajdonképpen mindig változást akart, amely nem is a haszonélvezője volt az eddigi rendszernek, hanem elszenvetve. Ez okból továbbra is ez az elit jogosult az ország vezetésére. Gerő András szerint ugyanilyen megfontolásból nem jogos Bibó kritikája az első világháború előtti vezetőrétegre.

Bibó kiszállt a napi politikából, azaz szerencséje volt, életben maradt. A Nagy Imre-féle belügyminisztérium munkatársaként nem kompromittálódott (legalábbis ilyen anyagot máig nem ismerünk), nem egyezett ki és adta fel önmagát, erejéből még arra is futotta, hogy a német kitelepítés ügyében más álláspontot képviseljen, mint a hivatalos, vagy pártja, a Parasztpárt. 1956 után ismét a szerencséjének köszönhetette az életét, bár kivették a tollat kezéből. Így hitelesítette

életével saját gondolatait. Akik benn maradnak a politikai, egyáltalán az értelmiségi elitlét korláta között, megégnek a Kádár-konzolidációban. A „Monarchiát” ismét megmentették, csak most a kiegyezés a posztsztálinista birodalommal, a válságból időlegesen felépülő hrucsovi szovjethatalommal történt ez. Ennek világméretű összeomlása után ismét egyre mélyebbre süllyedt Magyarország, húsz évig kapaszkodva féligazságaiba.

Ma Európa vezető lapjainak címdalán mint az unió legsérülékenyebb országa szerepel. A hatalomban való megmaradás érdekében az eddig kormányzó elit új kiegyezési pontokat keres, de nincs már szükségük Bibóra. Kétciklusos gátlástalan kormányzás után felbomlik az SZDSZ–MSZP-szövetség. A hatalomban való megmaradás érdekében meghirdetik az új kiegyezést. Megalakítják a Habsburg Intézetet.

A deheroizációs nemzettudat

A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma

„Hősvértől pirosult gyásztér”, avagy meddig tejed a Balkán Európának és nekünk? A nemzeti emlékezet korszak- és térlátása

Az elmúlt évek világviszonylatban is kutatott eszmetörténeti tematikája volt a „nemzeti téremlékezet” és annak kapcsolódása a nemzeti szimbólumrendszerhez.⁹⁸ Ez a szimbolika úgynevezett nemzeti mítoszokká léphetett elő bizonyos elemek együttállásából. Az emlékezőskultúra kutatása, a kollektív emlékezet vizsgálata a M. Halbwach szociológiai vizsgálataiból indult.⁹⁹

Az emlékezésért a jelenkor politikai rendszerében harc folyik. Egymás mellett futó plurális folyamat a politika historizálása, történeti panelelemekkel való beépítése és a történelem visszafelé való átpolitizálása. Így beszélhetünk politikai mítoszokról és mítoszpolitikáról.

A múlt átértékelése mindig jövőorientált.¹⁰⁰ Ha uralmat vagy hatalmi viszonyokat kívánnak legitimizálni – legalábbis stabilizálni, illetve fellazítani, megintgatni –, a mindenkori politika aktőreinek fontos kérdése az, hogy milyen történelmi szimbólumrendszert és milyen értelmezési modelleket tudnak mozgósítani és mire kívánják felhasználni. A célok nagyon különbözőek lehetnek: lehet szó a már említett hatalmi legitimizációról, felhasználhatók a történelmi emlékezet elemei társadalmi mobilizációra, vagy ellenkezőleg: csoportok polarizációjára, a társadalom eszmei denunciaciója révén való szétzüllesztésre.

Az emlékezőskultúra révén az elit tömegbefolyásra tehet szert, de képezhet mobilizációs tartalékot is a politika számára. Kollektív identitást alkot és politikai legitimizációban váltja aprópénzre. A lakott emlékezés a funkcionális emlékezeten alapul. Ennek különböző jegyei lehetnek szelektív, csoport-, értékkötött, jövőorientált stb. A funkcionális emlékezet addig intakt, ameddig hasznos valakik számára, ha már nem játszik szerepet, alkotóelemeiben kicserélhető.¹⁰¹

Az általunk elemzendő 16. századi toposz, vagy emlékeztérhez kötött nemzeti Mohács-mítosz nem egyedülálló Európának ezen a térfelén. Egy vesztes csatateret jelöl és köt egy időponthoz, 1526. augusztus 29-hez, ahol s amikor bekövetkezett egy nemzeti közösség, valamint az azt körülfogó államalakulat szétrombolása, önérvényesítési funkcióinak hosszú távú korlátozása, idegen hatalmi

kényszerpályához kötése. Korszakhatárt is jelöl, amely a boldogabb állami lét és egy kiszolgáltatottabb, több kulturális elem – köztük vallási – szempontjából alávettettebb lét között húzódik.

A határ annál erősebb a nemzeti, közösségi emlékezetben, minél közelebb esett a mítosszá vált esemény az újkor és középkor időmezsgyéjéhez. A változást számos makro-térbeli kísérőjelenség jelzi, olyanok, mint a humanista protonacionalizmus, a reformáció és a nemzetállamok kialakulása, ezek az új, a nagy, évszázados eszmei-kulturális együttmozgásokat lazító, atomizáló és csoportképző jelenségek.

A király halálával járó csatavesztéseket minden nép nemzeti katasztrófaként élte meg. Hasonlóságot mutat például a magyar történelemhez a távoli floddi csatavesztés (1513), ahol IV. Jakab is holtan maradt a skót arisztokrácia többségével a csatateren. Ott is az ország függetlenségének felszámolását jelentette a vesztes csata, csak ott az ősi ellenséget az angolok jelentették.¹⁰²

Erősíti a mohácsi tér-idő emlékezetet a nemzeti önazonosság-érzésnek és az európai külső megítélésnek lassú, folyamatos szétválása, amely a 16–17. században következik be. A kereszténység falán belüli helyzetből a kereszténység bástyájának török által alávett kis népeinek előterébe csöppenünk, és vagyunk ebbe a balkáni térbe besorolva mindmáig. Virtuális, nem létező terek ezek is, de szívós sztereotípiák kötődnek hozzájuk, és bár a kicsúszási, átalakulási folyamat hosszú – több mint egy évszázad –, mégis a visszafelé néző történeti emlékezet számára egy eseményhez, egy helyhez, Mohácshoz köthető.

A történelmi allegória minden esetben a Bibliához kapcsolódik. A minta a Jósias király halálával járó, a zsidó nép sorstragédiáját jelentő vereség, a meggidói csata (Kr. e. 601). A hely egy-egy interpretációs technika szerint a régmúlt eseményt, a meggidói csatát, egy jövőbeli eszkatologikus eseménysor allegóriájává emeli. A zsidó-keresztény bibliai hermeneutika négy egymásra épülő jelentéssíkkal dolgozik: a betű szerinti, a figuratív, az allegorikus és a misztikus.¹⁰³

A középkori hagyományt erősíti a reformáció érdeklődése a zsidó kabbalisztika iránt, amely a betű mögött rejtőző titkos üzenetet kutatja. Elég itt csak a Reuchlin–Melanchthon kapcsolatra utalnunk. Mindez beépült a reformáció történetiszemléletébe. A magyar irodalom történetiszemlélete – Ács Pál megglátása szerint – évszázadokon keresztül ezt az apokaliptikus, profetikus beszédmódot hordozza. „Oszmán vad népének / vert hadunk csonthalmain győzedelmi ének”-e azért lehetett olyan fenyegető, mert a nemzet végső halálhőrgését „előlegezte”.¹⁰⁴ A bibliai eredetű allegóriákhoz kötődik a szakrálisan kijelölt, védelmező hős halálával végződő mohácsi ütközet is, mint a bűnökért a választott népnek kijáró büntetés.

A szentkultuszt elvető, az ószövetségi alakokat a jelenkorral allegorikusan használó reformációs ábrázolási mód végül is egy aktualizálását adja a szent szövegnek, annak egy jelentéssíkját bontja fel úgy, hogy a többi egy szakrális, kulturális háttérrel ad.

Mohácsnál maradva, a kortársak még nem látták a csatát az apokaliptikus végnek. Hasonló nagy vereségeket elszenvedett már az ország Várnánál, vagy Rigómezőnél, a Hunyadiak korában. (Várnánál a király is meghalt.) Az ország mégis talpra állt, elsősorban nemzetközi, a keresztény Európában elfoglalt helye miatt diplomáciai dinasztikus összeköttetései révén. (Legalábbis az ország népe így látta.) Ezen okból nem tartja Mohácsot apokaliptikus katasztrófának Brodarics püspök sem, aki szemtanúja és humanista krónikása is az ütközetnek. Másfél generációnyi idő szükséges ahhoz, hogy a magyar birodalom mohácsi nemzedékét felváltó, vezető rétege (értelmiség) Buda eleste és a drinápolyi béke után rádöbbenjen arra, hogy nem birodalmi, de lassan független kis országai léptékben sem gondolkodhat; a háború, a napi apokalipszis sokkhangulata állandósul. A következő generáció mitizálja az eseményt, aki számára már nyilvánvaló az irreverzibilis folyamat az ország két nagy birodalom és kultúra határterületévé válásában, a háború, a pusztulás állandósulásában.

Mindezt a szomszédos országok is így látják. Már nem az *antemurale* toposz, bent a bárány, kint a farkas játékaival lehet a helyzetet jellemezni, mert ezek után a farkas végleg bent marad.

Johann Nel képi ábrázolása már nagyon korán tükrözi ezt a látásmódot a 16. század utolsó harmadában. A meztelenül, láncon vezetett koronás királynői alaknak, Hungáriának, a kétoldalt álló kardos törökök kezeit már levágták, ebeknek vetették. A kép jobb oldalán pedig azok az ártatlan hősök fekszenek, akik eddig tudták vagy próbálták védelmezni az országot. Hunyadi János, Thury György Bakics Pál, Zrínyi Miklós, Várnai Ulászló, Mátyás király mellett az időrendet felborítva, a kép legalján a Csele-patakba fulladó II. Lajos látható. Tehát a fametszet jelenete mintegy előtörténetét adja a Mohács-toposznak.¹⁰⁵

A térségben több hasonló, nemzeti mítoszformáló hely létezik. Ilyen több délszláv nép számára Koszovopolje (1389) csataszínhelye, ahol ugyancsak a mohamedán török a végítélet és a balsors beteljesítője.¹⁰⁶ Hasonló a csehek fehér-hegyi veresége, amely a csatához köthetően 1622 után egy más változást hozott. Ott a katolikus Habsburg a végzet, a huszita-protestáns protonacionalizmussal szemben, a későbbi, 19. és 20. századi, emlékezet szerint. A lengyeleknek szintén léteznek virtuális terek, amelyekhez kötődik az emlékezet, vagy legalábbis újrateremti az utókor. Ilyenek az ukrainai puszták, amelyeket a jelenkor csak a 19. századi irodalomból képzel el, de ilyen a nemzeti történel-

mi emlékezetben a svéd háborúk óta szakrális, transzcendentális szerepet kapó chestohovai kolostor.

A Mohács-toposz azonban soha nem válik egy messianisztikus elmélet kiindulópontjává. Szemlélete passzív, apokaliptikája nem tartalmaz spirális lelki, vagy közösségi fejlődéselemeket, így a népesség saját korában nincs cselekvés-kényszerhez kötve.

Nem kívánják majd a 19. században sem szenvedésükkel (Dosztojevszkij) és légióikkal megváltani a világot, azonosítva magukat a keresztre feszített Jézussal, vagy Isten zárandokló népével (Mickiewicz). Az apokaliptika passzív, csapások idején a toposz adhat nemzeti összetartó erőt, de harcra vagy netán expanzióra nem használható fel.

Az alábbi, nagy hatású történetírói életművek, történeti viták vizsgálata folyamán egy korszak, a magyarországi török kor és egy esemény, a mohácsi csata szerepét szeretnénk bemutatni: hogyan alakul és alakít a későbbi nemzeti-történeti tudatban, milyen konstrukciónak lesz alapeleme vagy része, és alkotóelemei hogyan cserélődnek más-más politikai helyzetekben.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a történetészkonceptió nem úgy keletkezik, hogy a tudós szakember egy politikai irányzat kiszolgálójaként önként vagy hatalmi utasításra, annak alátámasztására új sorrendbe rakja az adatokat. A történetész az általa kutatott korszak forrásanyagának, az eddigi szakmai eredmények ismeretében, alakítja ki véleményét, melyre hatással van személyisége, neveltetése és az azt befolyásoló korszak filozófiai, ideopolitikai közege. A koncepciót azután értelmezi (vagy félreértelmezi) az azt megismerő közönség, amely saját tanult, tapasztalt kódrendszerére támaszkodhat.¹⁰⁷

Sok esetben úgy használják fel ezeket a kora újkori eseményeket, hogy résztvevőit, pártjait, behelyettesítik, megfeleltetik saját koruk, a közelmúlt eseményeinek. Egy diktatúrában élő társadalom a pártzsargon és a kemény, osztályharcos történeteszemléleti zománc mögött mindig a másodlagos jelentéstartalmat keresi. Szimbolikusan gondolkodik. A szimbólummá növekvő történelmi eseményekben, a régmúlt sorsfordulóban mitikus jelképeket látnak, így nemcsak a metaforikus reakció keltette érzelmi hátteret szabadítják fel, hanem saját alternatíváikat vetítik bele egy kényszerpályás helyzetbe, mely számukra és az olvasó számára elsajátított, ismerős. A keret hasonló, sugallja a megoldást, vagy a megoldhatatlanságot.

A „gyásztér”¹⁰⁸

Hősvértől pirosult gyásztér; sóhajtvá köszöntlek,
 Nemzeti nagylétiink nagy temetője Mohács!
 Hollószárnyaival lebegett a zordon Enyészet,
 S pusztító erejét rád viharozta dübe,
 Ezt visszavonás okozá mind s durva irigység,
 Egységiink törten törve, hanyatla erőnk.
 A sorvasztó lánc így készülve árva hazánkra,
 Nem! Nem az ellenség – önfia vágta sebt.

(Kisfaludy Károly: *Mohács*, 1824)¹⁰⁹

„A török császár összegyűjtve minden erejét, elleniünk jön... Zubanunk, Zubanunk, hacsak az Isten és szentséged mielőbb meg nem segít” – kezdi II. Lajos király pápához írt levelét, 1526 áprilisában, majd így folytatja: „Zubanunk, zubanunk (...)” A mából a múltba visszaneézve, különös, sőt ijesztő az elkerülhetetlennek hitt pusztulásnak ez a szinte már öngyilkos tudata. Ez a mélabús vesztünkbe robanás, a kiszolgáltatottság érzése, hogy úgys minden mindegy. Talán ha a pápa segít (...), a császár (...), Európa. Hogy magunkon is segíthetnénk? Szinte fel sem merül (...) A zord enyészet ugyan kiterjesztette hollószárnyait, de még nem csapott le – az utókor véres látomása erről a tragikus csatáról, melyet oly jellegzetes romantikus képekben festett meg Kisfaludy Károly, csak az önmagát pusztulásra ítélt középkori, Jagelló-udvari világra és főnemesi rendre érvényes. Ezek valóban elemésztették magukat. Nem voltak bajlandók átmenteni önmagukat egy új korba, új eszmék, új gazdasági feltételek, új hatalmi erőviszonyok közé. (Nemeskürty István, 1966)¹¹⁰

A két idézet megfogalmazódása között mintegy 150 év telt el. Állításaik azonban egybehangzóak. A második egy könyv bevezetője, mely tudatosan emeli ki a könyv címének a 19. századi idézet egy sorát „Önfia vágta sebt”, tudatosan építi be a romantikus szöveghez kötődő historikus és érzelmi hagyományt, kapcsolódik egy korabeli közösség történetének elfogadott periodizációs kulcseleméhez, nemzettudati önreflexiójához.

Mindkét szöveg a nagyközönség gondolkodásmódjának befolyásolására íródott. A romantikus elégiánál ez természetes, de a huszadik századi történeti munka is azért használ kifejezetten szépirodalmi eszközöket, és alkalmaz a könyv a szaktörténeti terminológia helyett egy emelkedettebb köznyelvi formát, mivel nem a szaktörténeteknek íródott. Az első szöveg saját korának rezignációját egy háromszáz éves értéktételhez tudta kötni, melyben a nemzeti közösség sorsában a negatív sorsfordulót, a Magyar Királyság végső megsemmisítőjeként fel-

lépő sikeres iszlám hódítást, annak a több száz éves jelképként felfogott csatáját a mohácsi vész jelenti. A megsemmisítő csapás okaként pedig a közösség morális válságát jelöli meg, így egyértelmű, hogy egy történelmi, közösségi tudat érzelmi és szimbolikus elemeinek előhívásával saját korának alávetett, közösségileg zárlt helyzete ellen mozgósít.

A Nemeskürty-szöveg célja ugyanez, azzal a különbséggel, hogy a reformkor óta rárétegződött polgári nemzettudati elemeket szintén hozzátartoztatja a történethez, és az ezzel a hordalékkal kiegészült történelmi információs anyagot, szimbólumrendszert és ennek érzelmi hátterét állítja szembe az 1963–67 közötti vereség utáni konszolidáció gazdasági legitimációjával.

Tanulmányunkkal az a célunk, hogy a Mohács utáni török hódítás mintegy négyszázötven éves recepcióját vizsgáljuk a magyar történettudományban és ennek visszahatását a társadalmi tudatra, valamint a kényszerpályák befolyását a történetírásra. Természetesen, bár a fellelhető egész anyagra kiterjedt vizsgálatunk, mégis elsősorban a nagyobb közönség számára íródott művekre és az ezekhez kapcsolódó vitákra fordítjuk figyelmünket. Le kell mondanunk a romantikus 19. századi történetírás előtti összegzések, felhalmozott felekezeti vagy humanista adatközlők munkáiról is, amelyek Kisfaludy elégiájára hatottak. Így csak a nemzeti hivatalos történeti munkák akadémiailag elismert, a nemzeti közvélemény által támogatott összegző munkáit vetjük egybe. Nem vállalkozhatunk még a legjelentősebb értelmezések részletekbe menő analízisére sem, inkább azt tekinthetjük célunknak, hogy bizonyos megközelítési típusokat írjunk le, hogy azután a gyenge, vagy kevésbé meggyőző mozzanatok kimutatása után néhány ponton saját véleményünk is megfogalmazunk.

Horváth Mihály történelmi érvei az 1850-es években a dinasztiával szemben

„Epochálisnak, új korszakalkotónak nevezhetjük ezt az ütközetet. Ettől fogva kezdődtek a nemzet hosszú szenvedései, ennek következtében álltak be ama körülmények, melyek a török hódításnak később utat nyitottak s melyekben az ország trónjára egy új fejedelmi ház ült, melyeknek mint több más országok nemzetek uralkodójának külön érdekénél fogva máshol volt nehézkedési pontja.”¹¹¹

Horváth Mihály, csanádi püspök, kezdi így a magyar nemzet történetéről írt munkájának 4. kötetét, melyben a csatát, ahol II. Lajos magyar király életét vesztette, egy új korszak nyitányának mondja, amely a magyar történelem sötétebb lapjait vezette be. Horváth, aki már a reformkor idején az Akadémia hiva-

tásos történetírójának számított, a korábban írt művét alakította át az 1849 utáni brüsszeli emigrációjában öt kötetes munkává. Mohács már a Horváth előtti történettudatban nemzeti negatív sorsforduló, a kollektív bűnök következménye.¹¹²

Horváth elfogadja azt a korszakolást, amely a mohácsi csatát, az egységes magyar királyság bukását teszi meg szakaszoló pontnak. Itt azonban nem az Amerika felfedezése utáni átalakuló újkori Európa gazdasági rendváltására hivatkozik, sem a reformáció megváltoztatta 16. század vallási, szellemi átformálódására, amely indokolja a történelmi szakaszokat. A Bécsben is tanító, európai nézőpontú tudós a 17–18. századi magyar hagyományhoz köti a korszakolást, s ez nem Mátyás reneszánsz birodalmának széthullása, vagy Buda 1541-es elveszte, amely utóbbi véglegesíti az országban a török hódítás okozta szétszabdaltságot. Egyértelműen a mohácsi csatavesztéshez köti a korszakváltást.

Horváth műve magyarul íródik magyar olvasók számára. A mű a saját korára vonatkozó aktuálpolitikai mondanivalót is hordoz. Mivel az itthoni nyomdai termékek kiadása a cenzúra miatt nehézkes, számtalan akadályba ütközik, az emigráció külföldről próbálja a lelket tartani a hazai közönségben.

Ellentétben más nemzetbeli kortársaival, például a 16. századi nemzeti történelmet szintén világpolitikai összefüggésekben tárgyaló Jan Palacky német nyelvű művével, Horváth írásában a levert szabadságharc problémái tükröződnek vissza a 16. század ábrázolásában.¹¹³

Hozzá hasonlóan a protestáns Szalay László¹¹⁴ – aki ez idő tájt Svájcban hozta létre a szintén ötkötetes, Magyarország történetéről szóló összegző művét – az elnyomott ország számára írt, ám meglepő módon sem ő, sem Horváth Mihály, sőt a korszakban senki meg sem próbálkozik a külföld számára tájékoztató művet alkotni, amelyre pedig az emigráns lét alkalmas lett volna. (Mindehhez természetesen az is hozzájárult, hogy ellentétben például Palackyval, aki nem tudott csehül, ők nemcsak bírták anyanyelvüket, hanem rendelkeztek egy viszonylag nagy lélekszámú magyarul olvasó nemesi-polgári közönséggel, amelynek számát a bukott szabadságharc után a városok német ajkú polgársága szolidaritásból asszimilálódva egyre gyorsuló mértékben növelte.) Ez okozza, hogy a 18. század latin, német nyelvű művei után a 19. században nem születnek a kor színvonalán álló modern idegen nyelvű összefoglalók.

A Mohács-problémakör középpontjába a Habsburg-dinasztia kérdése kerül a katolikus történésznél. Az okokat vizsgálva ő is, mint a korábbi történetírói hagyomány, nem egy megnövekedett mohamedán birodalmi túlsúlyban, hanem a Jagelló-kori társadalom zuhlott életmódjában, az elit széthúzásában vélte az ország török megszállásának bekövetkeztét. Horváth ezenkívül a mohácsi csatát azért látja epochális pontnak, mint az a fenti idézetből is kiderült, mivel idegen

dinasztia került az ország élére. Itt nem a lengyel–litván Jagellókkal szemben a spanyol–francia neveltetésű Habsburg Ferdinándra gondol, hanem az ország közigazgatási, gazdasági, illetve kulturális irányítócentrumának osztrák–német területre való tolódásában látja ezt a mellékvágányt. Ez a centrumkihelyeződés határozza meg Horváth saját korában is az ország történelmi fejlődését.

Az ország későbbi szuverenitása sérült. Európa értéket teremtő területéből a centrális részeket biztosító határterületté vált, s ez akkor is kétségbeejtő, ha Horváth szerint nemcsak a saját határait védte, hanem az egész keresztény civilizációt, és ezzel minden részt vevő fél tisztában volt. Az okfejtésben benne rejlik az a rejtett várokozás, hogy mindezért a keresztény civilizáció viszonzással tartozik.¹¹⁵ Talán a dinasztiaival és a birodalom német hegemoniájú felével szemben épít ki történelmi, jogi érveket.

A Bach-korszak Európai propagandájában Magyarországot a kontinens vérkeringésébe bekapcsoló modernizációs politikával indokolta a fegyveres megszállást. Bár technokrata indokait kevésbé jellemezték történelmi érvek, mindenestre jól építhetett a Habsburg Birodalom 17. századi röpirat-irodalmára, ahol a magyarokat Thökölyvel illusztrálva, a kereszténység ellenségeként mutatták be. Ennek előzményeként pedig a Szapolyai családnak különösen az antitrinitárius János Zsigmondnak „rossz a sajtója” az *antiturbica* irodalomban.¹¹⁶

Szapolyai, a legitim reálpolitikus

Mindebből következik, hogy Horváth és a kevésbé koncepciózus, mértéktartó Szalay is egy hagyományos rendi-nemesi történetiszemléletre építi modern pozitivisták módszereit, eredményeit ennek a hagyománynak a sztereotípiáihoz adoptálja. Ez a rendi szabadságmozgalmak 16–17. századi emlékét erősen ápolja, és Habsburg-ellenes. Horváth konzervatív katolikus álláspontot képvisel, amely a 18–19. században általában dinasztiahű. Ő azonban származása szerint is délföldi, egy olyan területről való, amely a valamikori hódoltság és az Erdélyi Fejedelemség határterületén feküdt, ekkor pedig annak a tiszántúli, határozási párti nemességnek a lakóhelye, amely a Habsburgokkal való szakítás híve, a mindenáron való nemzeti függetlenségé. Horváth, aki a trónfosztást kimondó debreceni kormány vallás- és közoktatási minisztere volt, nem véletlen, hogy a 16. századról szólva az erdélyi állásponttal szimpatizál a választható politikai irányvonalak közül.

A Mohács után megkoronázott két király Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd közül a köznemesség jelöltjét mondja legitim uralkodónak, nemcsak

azért, mert néhány hónappal előbb koronázták meg, mint vetélytársát, és nagyobb belső elismertségnek örvendett, hanem azért is, mert Ferdinánd hódító politikájával veszélyeztette a mohamedánoktól súlyos vereséget szenvedett országot. Új szerzeményét azonban, mint kiderült, nem tudta megvédelmezni, mi több, a Habsburg–Valois szembenállás kapcsolta be a francia király potenciális szövetségését, a szultánt a konfliktusba. Így nyílt meg a Habsburg Birodalom újabb frontja keleten, Magyarországon. Mindez felingerelte a törököt, amely soha nem engedett volna határára egy másik nagy birodalmat Magyarország birtokában.

Vádként itt fogalmazódik meg először Ferdinánd makacssága, amely veszélyeztette mint saját érdekét kereső idegen dinasztia Magyarország épségét és ezen keresztül az egész kereszténységet. Ő kergette a reálpolitikus Szapolyait a török ölelésébe, bár, csak néhány hónappal előzte meg Ferdinándot a felajánkozásban, aki minden törökkel szemben kötött kiegyezési kísérletet beárult a Portán.

A szulejmáni ajánlat

Először körvonalazódik Horváthnál a szulejmáni ajánlatként ismert elmélet, amely majd ismét egy bukott forradalom után, az 1960–70-es években fut be újból nagy karriert. Az elmélet felvázol egy független, egységes, a két császárság között létező ütközőállami modellt, amelynek társadalmi berendezkedése töretlen. (Erre a török birodalom interkonfesszionális területein több példa is akadt.)

Horváth felveti, hogy 1520-ban trónra kerülése után Szulejmán követői a két birodalom közötti semleges ütközőállam ajánlatával állhattak elő, a király, II. Lajos azonban bebörtönöztette őket, és ezután indult el a szultán Nándorfehérvár bevételére. A magyar udvar indokait az elmélet a Mária királynén (V. Károly és a házassági szerződés által a magyar trónra aspiráló Ferdinánd nőtestvére) keresztül megvalósuló Habsburg befolyásban látja, amelyet éppen Szapolyai és a „nemzeti” köznemesi párt egyensúlyozott a Mohács előtti éles hatalmi harcokban.

A másik ok, pedig az lett volna, hogy az ország vezetőrétege nem vállalta annak a kockázatát, hogy a török hadak magyar területen való átengedésével és élelmezésével a keresztény Európáról való leszakadást segítsék elő. Ez Horváth számára és az elméletet később kidolgozó hadtörténész számára is egy, a nagyhatalmaktól független, vagy legalábbis az autochton fejlődési sémát járó ország gondolatát jelentette, mintát a történelem folyamán időszakonként jelentkező, hegemon nagyhatalommal kötött konszolidáció ellen, amely hosszú távon összezavarja a belső iránytűt, és morális leépüléshez vezet.

A Millenáris tízkötetes koncepciója és a honvédő paraszt mítosza

A kiegyezés után Magyarország ezeréves fennállásának évfordulójára az immár birodalmi keretek között működő ország új, díszes, a nagyközönségnek szánt, nemzeti történelmet bemutató munkát jelentetett meg. Szerkesztője Szilágyi Sándor, a Történeti Társulat elnöke volt. A 16. századi kötetet Acsády Ignác írta, a török hódoltság következő kötetét pedig maga Szilágyi. Az egész sorozat nem mutat egységes képet, vagy inkább jól tükrözi a kiegyezés utáni második generációs értelmiség identitásbeli különbségeit, zavarait.¹¹⁷

Míg Szilágyi a 17. századi kötetben – a protestáns dzsentrí viselkedésére hajazó – Habsburg-ellenes álláspontra helyezkedik, addig a 18. század Marczali Henrik által írt kötet a dinasztiahűség panegirikusza. Acsády, aki szaktörténész-ként Ferdinánd pénzügyi berendezkedésével foglalkozott, mint a kor liberális beállítottságú értelmiségije, a Dózsa-féle parasztháború kérdésében nem titkolt szimpátiával a parasztseregek iránt, egy köztes véleményt fogalmaz meg. Acsády Szapolyait emberi és dinasztikus szempontból is alkalmatlannak mutatja be az uralkodásra. A Habsburgok pedig a másik választható alternatívaként nála is megmaradnak Bécsből irányító idegen háznak. Ez a sorozat is beleéget a nemzeti közgondolkodásba egy olyan sablont a 16. századdal kapcsolatban, amely majd az 1950-es évek ideológiai kánonjának része lesz. A honvédő paraszt mítosza szintén Horváthtól ered, részletesebb kidolgozást a parasztháború monográfiájától, Márki Sándortól kap majd.¹¹⁸

Az elmélet szerint az 1514-ben, a leverett parasztháború után hozott, a jobbagyságot örökösen röghöz kötő és a fegyverviseléstől eltiltó törvények, valamint a hadviselésre alkalmatlan, szűkkeblű köznemesség miatt, a parasztság elidegenedett a török elleni hadakozástól. A korszak Dózsa-kutatása nem vette figyelembe, hogy a röghöz kötést mind Ferdinánd, mind János király eltörölte, a fegyverviselésre pedig kifejezetten kötelezték már közvetlenül a Mohács körüli időben is a jobbagyságot, az elmélet mégis időről időre makacsul felbukkant.

Takáts Sándor

Takáts Sándor annak az érdekes, kiegyezés utáni nemzedéknek a személyisége, aki 1848 emlékét próbálja feldolgozni, amelyben a dinasztia és az Ausztriához való viszony a legproblematisabb pont. Nem ír ugyan nagy történelmi összefoglalót, de művei elterjedtek, szemlélete mindmáig hatással van, ezért szükséges néhány szót ejteni róla.

Takáts piarista szerzetes, életének jelentős részét Bécsben éli, az ottani közös kezelésben maradt császári és királyi központi levéltárak anyagát rendszerezi. Hatalmas anyagot néz át a 16–17–18. századra vonatkozóan, a végvári életre utaló adatai máig használatban vannak. Erősen Habsburg- és osztrákellenes álláspontot képvisel, természetes királyhűsége mellett. Mint az 1848–49-es szabadságharcban részt nem vett fiatal generáció tagja, történelmi identitást és mítoszteremtő háttérrel a török korban keres. Ugyanúgy, mint Thaly Kálmán, ő is a kor leginkább megbecsült és legpopulárisabb foglalkozását szeretné űzni, író szeretne lenni. Műveinek nagy része a történelmi adatok hitelessége mellett irodalmi mű és nem történelmi szakmunka.

Szekfű Gyula, avagy két század koncepciója és ismét az erkölcsök

Az első világháborút követő trianoni békediktátum a török kor óta ismeretlen szétdarabolódással sújtotta Magyarországot. A három részre szakított ország határait szinte kísértetiesen ott húzta meg, ahol négyszáz évvel azelőtt a török hódítás. Most azonban a valamikori Királyi Magyarország területei nagyrészt Csehszlovákiához, az Erdélyi Fejedelemségé Romániához kerültek, szinte csak az egykori török megszállta rész maradt független ország. (Már amit nem csatoltak az újonnan létrejövő délszláv államhoz, többnyire azokat a részeket, ahol a török közvetlenül a Mohács körüli években lakosságcserét hajtott végre, hogy az ország déli kapuját a megbízhatóbb szláv lakossággal biztosítsa a megbízhatatlan magyarral szemben.) A független, úgynevezett trianoni területen is sürgősen le kellett mondani a monarchiában dédelgetett kisbirodalmi álmokról.

Mivel még a felosztott monarchia társállama, Ausztria is kapott Trianon után magyarországi területeket, az ország népessége úgy érezte, Európa rosszal fizetett a jóért, a „kereszténység védőbástyájának”. Azoknak a népeknek osztotta a területét, akik ebben a harcban nem vettek részt, vagy éppen a török oldalán álltak. Az áruló nyugati kereszténységgel szemben a mesés keleti rokonságot kezdték kutatni, vagy mint Szekfű Gyula,¹¹⁹ aki erős, monarchiapárti történészből lett a Nyugathoz tartozás képviselője, a „vak Nyugatot” kívánta felvilágosítani, mivel a békediktátumért a bezárkózó magatartást tette felelőssé. Nem véletlen, hogy a 18. század óta először jelentettek meg idegen nyelvű könyvet a magyar állam történetéről.¹²⁰

Szekfű is a trianoni szemüvegen át nézte a történelmet. Mint az ország egyik vezető ideológusa jelentette meg a későbbi kultuszminiszterrel, Hóman Bálinttal ötkötetes összefoglaló művét, amelyben a török koros könyveket ő írta. A köny-

vek kemény ideológiai történeti bizonyítóanyagként rendeződtek össze egy nagy forrásanyagot ismerő, a legmodernebb, főként a német történettudomány módszereit felhasználó történész kezén.

*Az a két század, mely a mohácsi vésztől veszi kezdetét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy szinte lehetetlen egyenként, egymástól elkülönítve tárgyalni őket. Szellemi és politikai gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymás-
ra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része, külön-külön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A 16. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a 17. század oldja meg, tisztára kronologikus előadás csak töredékképet, torzót tudna nyújtani. A török bódoltság mindkét századon áthúzó-
dik, a habsburgi–erdélyi, német–török, dunai–tiszai ellentét a 16. században kezdődik és a 17. századnak fő tartamát teszi, a fegyveres nemzetnek a nagybirtok által megszervezése szintén mindkét századot lefoglalja, a 16. század reformációját organikusan követi a 17. század ellenreformációja. Egészében véve elmondhatjuk, hogy lényegest a két század csak együtt szolgált a nemzeti élet ezeréves történetéhez.*

Az egyik 16. századról szóló könyv azon alapvető kérdéseket próbálja megvilágítani, melyeket azután a 17. századnak kellett megoldania: a királyság külföldre költözését, a védelem királyi megszervezését a török bódítással kapcsolatban, a török nyomás alatt Magyarországnak a nyugati szomszédaival való érintkezésbe léptét, az új központi igazgatás, az új nagybirtok kialakulását, az új Erdélyt és a reformáció elterjedését. Mindegyik szó egy-egy ellentétet jelent, mely a középkorban egységes nemzeti lelket foszlányokra készült szakítani. Ez ellentétek először a Bocskai-felkelésben törnek elő, ennek leírása fejezi be a könyvet, hogy a következő, (...) pedig a megoldások képét adja, melyek a 17. század próbált létrehozni – foglalja össze Szekfű programját az előszóban.¹²¹

A koncepció

A koncepció szerint Szekfű Gyula az ország trianoni vesztéért először vádolja Szapolyait és az erdélyi politikát. Udvarát délszlávokkal töltötte meg az erdélyi vajda, aki az Európai diplomáciai koncert számára sem elfogadható, illegitim. A délszlávok, akik már évszázadok óta hozzászórtak a törökbarátsághoz, egyenes úton vezették Szapolyait és erdélyi utódait a török karjaiba.

Így lett Szapolyai a magyarság szellemétől idegen, keleti, iszlám kultúra szálláscsinálója, aki személyes érdekeitől vezetve osztotta meg végzetesen a magyar kultúrát a „nemzeti lelket”. A katolikus, habsburgiánus Szekfű számára egy erdélyi és egy „habsburgi” nemzetszakadás jött létre, ahol a törökbarát, protestáns

keleti magyar út a tévedést jelenti – a megváltást a 17. század végi, Habsburgok által vezetett, keresztény európai felszabadító háború hozza, amely után az ország visszatérhet a nyugati kultúra kebelébe, ahonnan a mohácsi katasztrófa és az utána következő, a bitorló, idegengyűlölő, vakon hóbörgő kismemesség képviselője, Szapolyai János kiszakította.

A Habsburg-ház hivatásánál fogva képviselőjén, Ferdinándon keresztül már Mohácsot megelőzően is a török feltartóztatásán munkálkodott. A mohácsi katasztrófa okozta igaz, mint Horváth állította – a „királyság külföldre költözését” – Szekfű szerint is. Horváthtal szemben ő azonban úgy véli, hogy mindez elősegítette az összeomlott védelmi vonal újjászervezését (amely már nem az országot védte, hanem demográfiai erőtartálékait emésztette, immár az ország közepén, Ausztria előterében). A török támadás ellenére ekkor erősödött igazán nyugati szomszédaival a kapcsolat, akiknek a segítségével látta el a védelmet. Mindezekben az író a nyugati kultúrkörben még erősebben igazi helyét megtaláló nemzetet látja, szuverenitását a végvárak idegen igazgatásával kapcsolatban csak a csehektől félti, amely egyértelműen a trianoni sokk visszatükröződése.

A végvárakban épül az új nemzeti-lelki egység

A török korban Európában a Habsburgok segítségével magára találó magyarság a végvári vonalban leli meg a középkorban még meglévő, majd szétzilálódott lelki egységét, ahol a társadalmi, katonai ellentétek kiegyenlítődnek, naiv paradicsomi, patriarchális életmódban élnek, mindezt csak az erdélyiek érthetetlen törökbarát támadásai zavarják meg (mikor is általában az egész végvári vonal áttáll).

A fegyelemnek, mely tulajdonképpen önfegyelem, ez a mértéke különbözteti meg a magyar zsoldos katonaságot az idegentől... a vallon, német, spanyol egész Európában fegyelmezetlen... a magyar katonaság vezetőivel lelki egységben élt, s ez a lelki egység a nagybirtokos személyétől fogva fősolgáin át egész az utolsó lovas legényig harmonikusan terjedt szét. Itt homogén seregről van szó, mely nemcsak összeszokott minden tagjában, de nemzeti múltjánál és közös sorsánál fogva predesztinálva is volt a harmonikus együttműködésre. ...Magyar föld és magyar sors egyaránt ugyanazon irányba mozgattak vezért és tömeget, a végvári élet a nemzeti létnek egyik legszebb kiteljesedése lőn, történetünkben szinte páratlan fejleménye, amikor a társadalmi szakadékok szinte maguktól betemetődtek volna és amikor a magyar történetben legyőzhetetlen személyi ambíciók mintha maguktól ledőltek volna az útra, hogy rajtuk keresztül haladjon a nemzet régi országának, régi államának visszaállítására. [Kiemelés tőlem, Ó. S.]

A végvári életet történetünk ezeréves perspektívájába elhelyezve, benne a nemzet csodálatos ifjúságának jelét kell szemlélnünk. A magyar fejlődés Szent István korától kezdve az európai utat zökkenő nélkül járta, apróbb katasztrófái semmiben sem különböztek a nyugati országokétól, sebeik a fejlődés további fokán gyorsan behegedtek, úgyhogy a nemzet vitalitásának teljes birtokában ért el a végzettetjes 16. század küszöbére. A mohácsot megelőző bajok már súlyosabb természetűnek látszottak és a jobbágyság elnyomása, a városi fejlődés megakasztása már komollyá tette a veszedelmet, hogy a nemzet privilegizáltak és elnyomottak ellenséges táborára szakad. De ez még csak korai előképe volt a később bekövetkező társadalmi szakadásnak, az immanens veszély ekkor a török részéről fenyegetett, melyet a nemzet, szerencsétlen körülmények összejátszása miatt, csakugyan képtelen volt kivédeni. Így jött el nemzeti „nagyletűnk” katasztrófája, melynek mélyéből az első nemzedék, keserű önmarcangolásában, semmiképp nem találta a kivezető utat. De az első évtizedek e kétségbeejtő tapasztalatát megcáfolták azok a nagyok, kik testüket vetették bástyául a török előrenyomulása elébe: Zrínyi, Losonczy, Szondi véréből, Nádasdy és Dobó hősie életéből új remény, új fiatalság sarjadzott. A végvári élet teljes kifejtetében, amint a század második felében megjelent, erőteljes fiatalos felemelkedést jelent a polgárháború mélységeiben sýnylódó közelmúlttal szemben. A Mohácsban bűnös nemzedék kihalt végre, nem kár érte, gondolta az ifjú új Magyarország...

Az ifjú Magyarország élni akarása ujjong e végvári énekekben és hozza létre társadalmi gyűlölség keserű mélységeiből azt a végvári életet, hol nagyúr és szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz...

Itt van a végvári élet mélységes értelmének kettős gyökere: egyik a hadi kommunizmusban a társadalmi osztálykülönbségek fenntartása mellett is megvalósított társadalmi béke, a másik: lebírbíthatatlan nemzeti vágy a régi Magyarország helyreállítására, a török feltartására.¹²²

(A későbbi kor innen, ezektől a mondatoktól indul és keresi a jobbágynyúzó katonát, az alsó társadalmi rétegeket kizsákmányoló tiszteket.)

A Habsburg-ház minden energiája, nyugati típusú centralizált intézményrendszere, gazdasági, hadügyi szervezése egy európai modernizáció irányába vitte az országot, mely segítségével apró lépésekben hatalmi túlsúlyba jutottak a 17. század végére, mikor is kiszorították a törököt. Számára az erdélyi politika érthetetlen, szűk, egyéni érdekektől orientált, elmaradott, provinciális, centrifugális erőket gerjesztő.

A Habsburg-házat hivatásában az arisztokrácia és a nagybirtok segítette, a nemzeti színezetű nemesség gátolta. Legnagyobb veszély – Szekfü szerint – a Bocskai-féle szabadságharc idején fenyegetett, amikor is Erdély megfogalmazta saját hivatását a magyar sorskérdésekben és megtalálta helyét a nemzetközi

diplomáciai porondon. (Az addigi magyar történetírás ezt az eseményt Szekfü előtt nem mély-, hanem csúcspontnak értékelte.) A koncepció szerint a vallási-lag, kulturálisan megosztott, erkölcsileg megtört magyarság helyét feltöltötte a vlach vándorlás gyűlevész népe. A nyugati, megtelepedett kultúrát a nomád nép felszámolta, felőrölte, a későbbi délszláv, román és szlovák népesség, a nyugati kultúrkörből idegen nép lepte el a kereszténységet védő nemzet helyét.

A nacionalista internacionalizmus, a Mohács-toposz az 1950-es évek ideológiájában

A korszak vezérműve a történettudományban Mód Aladár *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyve.¹²³ A mű tulajdonképpen a négyszáz év küzdelem a német gyarmatosítás ellen jelentésben szerepel, a második világháború alatti kommunista, népfrontos szemléletű összefogáshoz keresett minél szélesebb mozgósító erővel bíró ideológiát. Így kerültek a brosúra középpontjába a Habsburg- (őket kell a németeken érteni) ellenes rendi mozgalmak.

A könyvben az átmázolt korszakok szereplői, Dózsa, Zrínyi, Rákóczi csak a későbbi, szocialista rend érdekében harcolnak a gyarmatosító Habsburgok ellen, ez rávetül a korszak irányított kultúrájára is. Mivel a Habsburg-ház „pályafutása” lényegében a mohácsi csatával kezdődött Magyarországon, az egész újkori történelmet átfogta szereplésük.

A szovjetbarát szerző az ellenük való megmozdulásokra fűzte fel a magyar történelem eseményeit, és azonosította a hitleri Németországgal, nem zavartatván attól, hogy a Habsburg udvar nyelve csak ritka kivételes korszakokban volt német.

A szovjet megszállás, majd a szovjetek által hatalomra juttatott moszkovita klikk idegen export, szovjet állampolgár volt, ideológiájukban erőteljesebben hangsúlyozták a köznemesi történet szemléletre visszavezethető nacionalista történeti érveket, mint más kommunista országok elfogadottabb nemzeti vezetői. Erre a túlzó álláspontra volt alkalmas Mód Aladár könyve. A koncepcióra példaként a háború előtti és utáni előszavakat idézem:

Az önálló és szabad Magyarország megteremtésének, mint századokon keresztül, ma is a dolgozó és a demokratikus nemzeti egység a legfontosabb előfeltétele. Az ország visszanyerte függetlenségét, ezzel a küzdelem ma fokozottabb mértékben helyeződik át a demokratikus és szociális fejlődés követelményeinek a megvalósítására, de semmi kétség nem lehet aziránt, hogy az adott körülmények közt ezeket a dolgozó osztályok vezetésével is a nemzeti egység jegyében kell megvalósítanunk. (Előszó az 1943-as kiadáshoz¹²⁴)

Éppen ezért úgy érzem, a könyv ma is aktuális. A nemzeti történet nagy tanítása az elnyomás idején nem jutott el széles tömegekhez, nem válhatott mindenki közkincsévé. Segít életre kelteni, mindannyiunk közös kincsévé tenni azt az igazi nemzeti öntudatot, mely elengedhetetlen feltétele annak, hogy országunk a szolgaság, az elmaradottság s a nemzeti katasztrófák útjáról végre a szabadság és önálló nemzeti fejlődés, a szociális haladás széles útjára kijusson. (1945. szeptember, a második kiadás előszava¹²⁵)

Ő is alkalmazza a honvédő paraszt toposzát, centrumba állítva a Dózsa-féle parasztfelkelést.

Nyugatról kibontakozó Habsburg-batalom és keletről az előretörő terjeszkedés ütközőpontján az ország önállóságát és szabad fejlődését, mint Hunyadi János nándorfehérvári küzdelmének idején, csak a magyar nép legmélyebb erőforrásainak, legnagyobb tömegeinek sorompóba állítása biztosíthatta volna. A török ellen hirdetett keresztes hadjáratra való tömeges jelentkezés megmutatta, hogy a föld dolgozó népében most is megvolt a hajlandóság erre, a török elleni küzdelem jelszavával gyűlt Dózsa zászlai alá, küzdelmét azonban régi szabadságának biztosításával és szociális követeléseinek kielégítésével kívánta összekötni. A nemesség nem volt képes megérteni a kívánságot. Abhelyett, hogy a jobbság mozgalmát, az ország önállóságának alapjává tette volna, fegyverrel törte le a jobbság mozgalmát s ezzel maga semmisítette meg az eredményes védekezés lehetőségét.¹²⁶

Nála is előjön az utalás a Horváth óta toposszá vált szulejmáni ajánlatra és a nemzeti bűnökre.

Az országgyűlés végzéseit senki sem tartotta be, pénz és katona nem volt, de az európai közös akció reményében mégis egyedül itt húzták-balasztották a török fegyverszüneti békeajánlatok elfogadását.¹²⁷

A Horváthnál említett centrumkihelyeződés itt is koncepciózus alapelem, Mód azonban a gazdasági hátrányokra fektet súlyt. „Az államhatalom nemzeti fejlődésének természetes vonala megtörik s a feudális kiskirályokkal szemben az abszolút monarchia idegen dinasztia alatt létesült, mely idegen ipari és kereskedelmi fejlődésre támaszkodva, a hazai gazdasági fejlődésnek nem emeltyűjévé, hanem gátjává vált.

A koncepció szerint nemzeti egység, „népfront” jön létre, ennek szélesítése a cél a 16–17. század folyamán. A küzdelem tetőpontját a Rákóczi-felkelés jelenti. „A küzdelem egymást követő fázisaiban a vezető szerep az országnak mind mé-

lyebb szélesebb rétegei felé tolódott el, tetőpontján azonban – a Rákóczi-felkelés idején ugyanúgy, mint a negyvennyolcas szabadságharcban – a magyarság minden osztályának és rétegének többségét egyesítette.”¹²⁸

*Bocskai kitűnő politikai érzékkel egységbe fogta az uralkodó osztály különböző rétegeit („minden bizodal munk legnagyobb erőssége az egység”) és ugyanakkor az üldözött hajdúnép letelepítésével és a székelység megnyerésével demokratikus átútoerőt biztosított a mozgalomnak.*¹²⁹

A marxista szemléletet ügyesen ötvözi egy hagyományos kurucos nemzetivel, integráló képességére jellemző, hogy bele tudja fűzni az argumentációjába a teljesen más szemléletű Szekfű szavait is.

Az újkori jobbágyság kialakulása óta első eset ez, hogy a kiváltságos nemzet előkelő tagja az adózó és robotoló szegény népben szövetségest lát a nemzeti élet védelmében. A kiáltvány többé nemcsak a régi szabadságok és jussok nemesi követeléseit hangoztatja, hanem fegyverre szólít, a képtelenül batalmaskodó, porcióztató, sönkat, kenyerünket elvevő császáriak ellen, édes hazánk és nemzetünk mellett.

*A fejedelem „Istennel a hazáért és a szabadságért” feliratú piros selyemzászlait Esze Tamás, Kiss Albert és más jobbágyszármazású, vagy kismemes vezetők alatt, tarpai, vári és beregszászi jobbágyságok tűzik ki először; „kik most először tartoznak az édes hazához, a nemzethez”.*¹³⁰

A Molnár Erik-vita (1958–1965)

Molnár Erik az abszolút megbízhatóság példaképe volt.¹³¹ Minden utasítást lelkiismeretesen végrehajtott, aláírt és elvállalt. Testvére, mint kommunista, a sztálini tisztogatások áldozata lett. Ő maga éveket töltött egy első világháborús fogolytáborban a Távol-Keleten, tehát a szovjet rendszert kifejlődése óta ismerte. Tudta, hogyan lehet túlélni. 1945 után a legkülönbözőbb miniszteri tárcák élén állt, nem azért, mert erre sokoldalú szakértelme alkalmassá tette, hanem mert a kézi vezérlésű rendszerben megbízható volt. Erős történeti érzékét élte ki jogásként is. Legendaként terjesztette róla „a neki hálás utókor”, hogy igazságügy-miniszterként íróasztalfiókját kihúzza ült, előtte a kinyitott jogi aktákkal és közben az asztalfiókban lévő történeti munkát olvasta, hogy ha belép valaki, hirtelen be tudja csukni a fiókot.

Közben azonban szemrebbenés nélkül írta alá a halálos ítéleteket. Legfelsőbb

bíróként javaslatot tett (vagy tettek a nevében) szovjet mintára a halálbüntetés korhatárának leszállítására.¹³² Történeti munkái közül az Árpád-kort feldolgozó, vagy inkább a marxista szakzsargonhoz igazító, kifejezetten szlavofil munka, sokban hasonlít Mód Aladár koncepciójához. Nemcsak abban, hogy ez is a két világháború közötti szellemi légkörben készült, de Molnár könyvében is a negatív befolyást a germán hatás fejt ki az ország helyzetére, a „hazai, baráti” szlávval szemben.¹³³

Ügyészi és bírói tevékenységével párhuzamosan tagja annak a csoportnak, amely a történetírást ellenőrizte. Ez azért lényeges, mert a Mód–Andics–Révai-féle kurucos-antihabsburgiánus szemlélettel szemben ő Szabó Ervin ausztró-marxista nézeteit vallja. Mindezt nem ütközteti a hivatalos irányzattal, de 1949-es kinevezése az akkor alakuló Történettudományi Intézet élére mindenképpen annak a csoportnak a „felzárkóztatását” jelenti, amely szintén Szabó történetírói szemléletét követi. Így lesz a gimnáziumi tanár Pach Zsigmond Pál az intézet igazgatóhelyettese és tényleges irányítója. Az ő egykori tanítványai, Berend T. Iván és Ránki György, a későbbi történészirányításra itt kapnak lehetőséget. (A két világháború között megalakított, Teleki Intézetről Kelet-Európai Intézetnek átkeresztelt műhelyt új munkatársakkal töltötték fel, és különböző eszközökkel presszionálták.¹³⁴ Az állambiztonsági jelentések az intézet korábbi vezetőjében, Kosáry Domokosban az angol titkosszolgálat emberét látták, és szerintük ezért került harmincévesen a történettudomány irányító pozíciójába. 1949-ben, az intézet átszervezése után Kosáryt és helyettesét, Benda Kálmánt elmozdították.)¹³⁵

A táskahordozók metamorfózisa és legendáriuma

Molnár tevékenységét egy konszolidáció időszakában költött legenda lengi körül. A szórakozott tudós, akit a gyűlölt közéleti tevékenység (vérbíróság) elvon az igazi énjétől. Az elméleti ember, aki nem látja át a gyakorlati élet szövevényét, így felelősség sem terheli. Az idős kolléga, aki tekintélyét arra használja fel, hogy védje intézménye embereit és kimentse a halál torkából történésztársait. A szakember, aki történészvítákban kemény, merev, de a magánéletbe nem viszi át bosszúit.

A Molnár-legendát az akkori fiatal nemzedék táplálta, amely gyors karrierjét köszönhette neki egy korszakváltó történeti helyzetben erodálódott hatalmi elit háttérbe húzódásakor, ugyanis az addig követett vonal megtartása végett és az idősebbek háttérből irányítása miatt kerül az élre a még súlytalan réteg, hogy ezzel is ellensúlyozzák az esetlegesen felnövő középgeneráció más jellegű nézeteit

és változási terveit. Nevezzük ezt a helyzetet a következőkben a táskahordozók metamorfózisának. Az akkor érdemtelenül a legfelsőbb irányítóhelyekre került fiatalok később azt a generációt (ez általában fáradt öreg, vagy politikai változásokkor amortizálódott) legendáriummal veszi körül, hogy saját pozícióba kerülését indokolja és elfedje azokat a bűnöket, melyek során a velük szövetséges, az általuk gondolkodás nélkül kiszolgált idős főnökök kiirtják a rájuk veszélyes középgenerációt, és helyükre parancsteljesítő hálás, tapasztalatlan ifjoncokat tesznek, akik a háttérből irányíthatók. A legendárium azután az előd és utód közös titkát takarja el.

Az ideológiai változások nem először hoznak ilyet Magyarországon. Gondoljunk csak Kosáry Domokosra, aki az Eötvös Kollégium padjaiból kerül a Teleki Intézet élére, amelyhez nem csak tehetsége segíthette hozzá. (Lásd Rónai András visszaemlékezését, ahol a nemzetközileg elismert tudós arra panaszkodik, hogyan tette el láb alól demokratikus érzelmeit hangsúlyozva a fiatal történészemzedék.¹³⁶) Kosáryt a Huszty családba való beházasodása is segítette előmenetelében. (A Hóman Bálint-féle kulturális kormányzat második embere az apósa.) Ugyanakkor az ÁVH arra gyanakodott, hogy ekkor angolszász országokba tett tanulmányútjai során szervezik be valószínűleg az angol titkosszolgálat ügynökének.

Az 1945-ös rendszerváltás egy moszkovita kommunista elit kezébe játssza át a történettudomány kulcspozícióit. A Moszkvából jött Andics Erzsébet és Nemes Dezső pontosan annak köszönheték életüket a sztálini tisztogatások időszakában Molnár öccsével Renével szemben, hogy beiratkoztak az egyetemre és elsajátították azt a marxista-leninista terminológiát és a gazdaságtörténetre és közgazdaság-tudományra épülő kutatómódszertant, amelynek révén a gazdasági alap és ideológiai felépítmény fiókos szekrényébe minden egyes történelmi adatot kétségkívül véglegesen el lehetett helyezni.

Molnár Erik ugyanezt kérte számon már Németh Lászlón és két világháború közötti értelmiségi társain is. Arra készült 1945 előtt nyilvánosság előtt megjelent életének addigi ötven évében és írásaiban is, hogy ezt a terminológiát népszerűsítse és egy már kiadott 19. századi pozitivistá gazdaságtörténeti kutatási bázist ebbe belerendszerezve megírja Magyarország történetét. Így látszatra valóban kívülálló volt a moszkvai történészklíkhez képest, ugyanakkor nem hihetjük, hogy ez valójában is így volt.¹³⁷

Valószínűleg magas kormányzati pozíciói mellett ezért viselt egyetemi professzori címet és ezért töltötte be Kosáry után posztját a Keleti Intézetben, a későbbi Történettudományi Intézetben. Az intézetvezető Ránki György lett, aki elődjének bekövetkezett halála utáni megemlékezéskor válogatott tanulmánykötetet összeállította. Az előszó az első legenda Molnár Erikről.

Nem szükséges itt részletesen ecsetelni, mily nehéz, felelősségteljes munka volt a felszabadulást követő legnehezebb két esztendőben a népjóléttel, szociálpolitikával foglalkozni. A háború okozta súlyos sebek, az inflációs nyomor, az újjáépítés nehézségei következtében a népjóléti miniszter tiszte, melyet Molnár 1947 szeptemberéig betöltött, a kormány egyik, ha nem is a legbefolyásosabb, de legfelelősségteljesebb tisztjévé vált. Természetesen még nem a népjóléttel, hanem inkább a népnomorral kellett foglalkoznia, de avval igen sok oldalról és minden formájában. Hadiözvegyek és hadiárva, rokkantak és betegek, elesettek és kifosztottak bizonyos fokig mind tőle, minisztériumától várták a segítséget. S Molnár beosztottjaival, munkatársaival együtt meg is tett mindent, hogy – legalábbis amennyire a kor lehetőségei engedték – megfeleljen a bizalmuknak s megvesse egy új, demokratikus szociálpolitika alapjait. (...) Közel egy esztendeig, 1947 őszétől 1948 nyaráig – nyilván széles nemzetközi látóköre, nagy nyelvtudása folytán – a külügyminiszteri poszton állt helyt. Ha korábban kórházak és iskolák, menhelyek és a szociális ellátás jelezte tevékenységének eredményét, úgy most az új Magyarország számára létfontosságú baráti szerződések előkészítésében és realizálásában vehetett részt, láthatta el szövegüket kézjeggyével. A háborús sebek gyógyítása volt mindkét posztján a feladata, a belső sebek és a külső sebek – Magyarország nemzetközi elszigeteltségének megszüntetése, egy Duna völgyi megbékélés, az együttélés új alapjainak lerakása – gyógyítása egyaránt közel állt szívéhez. A politikai helyzet változásai újabb és újabb tisztségekre helyezik, egy évig moszkvai nagykövet, Szekfű Gyulát váltja fel ebben a minőségben. Majd, feltehetően jogi képzettsége folytán, igazságügy-miniszter, utóbb ismét a külügy élére kerül. Közeli barátainak, elvtársainak jó része ekkor már a személyi kultusz, a törvénytelenségek áldozataiként börtönben volt – s számos jel mutatott arra, hogy az események Molnárt sem kímélik meg. (...) Az 1953-as fordulat azonban szerencsére megakadályozta, hogy a személyi kultusz áldozatává válják, sőt lehetővé tette, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnökeként a személyi kultusz törvénytelenégeinek jóvátételében, áldozatainak rehabilitációjában működjen tevékenyen közre. Az 1956-os esztendő ismét az igazságügyi miniszteri széken találja. Azon kevesek közé tartozik, kik 56. őszi zűrzavarának napjaiban is többé-kevésbé világosan látják a helyzetet. Az ellenforradalmi jelenségeket, az ellenforradalmi veszélyt elsőik között ismerik fel, de ő az, aki az újjászervezett Párt értelmiségi klubjában, a Táncsics Klubban rendkívüli határozottsággal mutat rá a dogmatikus politika bűneire, s igyekszik helyére tenni, történelmi társadalmi folyamatba illeszteni a történeteket, s szembeszállni azokkal, akik a történetekre a Bourbonok módjára – semmit sem fedelve és semmit sem tanulva – reagáltak.¹³⁸

Molnár maga volt a személyi kultusz igazságszolgáltatásának végig kontinuus feje. Igazságügyi miniszterként és legfelsőbb bíróként is Rákosit és klikkjét szolgálta.

Itt kellett tehát a fiatalabb nemzedékhez tartozó Ránkinak megindokolnia, hogy miért lesz harmincévesen akadémikus és harminchárom évesen Kossuth-díjas. Ő a jó szándékú, a közért tenni akaró embert festi meg, aki néha elméleti emberként botladozik a politika útvesztőiben, de mindvégig egy magas színvonalon folytatott történészi hivatás elkötelezettje. Valójában nem volt átjárás a két terület között. Tehát a bizonyítás szerint, akit Molnár emelt fel, arra szintén a megkérdőjelezhetetlen szakmai tehetség és elkötelezettség kell hogy jellemző legyen, és pályájának emelkedésében teljesen ki van zárva a politikai kiskapu létezése.

Lackó Miklós (a Ránki-nemzedék tagja), aki maga is részese volt a vitának, többszöri hozzászólóként az intézet munkatársaként, irányítójaként élte és dolgozta végig életét. Ideológiatörténészként írt a *Századok* 2008-as 6. számába egy elemző cikket.¹³⁹ Ebben Lackó szintén az eddigi legendához ragaszkodik.

Valóban, Molnár eléggé titokzatos, ismeretlen, kifürkészhetetlen alak. Nem tudni, miért és hogyan szenvedte el a négy év hadifogságot. Nem tudni, milyen módon hatott rá az orosz forradalom. Nem tudni, milyen kapcsolatot tartott öccsével és annak kivégzése után a Szovjetunióval.¹⁴⁰ Nem tudni, kapcsolatban állt-e a szovjet állambiztonsági szervekkel, de valószínűsíti, mert az életét csendes vidéki unalomban töltő Molnárt a szovjet hadsereg rögtön a debreceni Nemzetgyűlésbe fuvarozza, és ott népjóléti miniszter lesz, és 1956-ig másik négy miniszteri tárcát is betölt, majd legfelsőbb bíró lesz belőle.

Számomra érthetetlen naivitásnak (vagy szokásos parasztvakításnak) tűnik az az állítás, hogy Rákosi Mátyás nem is tudta, hogy Molnár tagja a Kommunista Pártnak. Ezek után pedig a legmegbízhatóbb posztokra jelölte ki.

Néhány, főleg 1944-ben megélt zaklatástól eltekintve, a hivatalos szervek nyugton hagyták. Amikor 1944 decemberében Debrecenben összegyűjtötték a megalakítandó új Nemzetgyűlés lehetséges tagjait, a szervezők – valószínűleg Erdei Ferenc javaslatára – rögtön Molnárra is gondoltak, érte mentek,¹⁴¹ s be is választották a Nemzetgyűlés tagjai sorába. Molnár ettől kezdve mindvégig a képviselőház tagja maradt. A visszaemlékezők szerint Rákosi Mátyás is meglepődött, amikor megtudta, hogy Molnár kommunista. Az első népi demokratikus kormányba hivatalos közlés szerint mint pártonkívüli került a Népjóléti Minisztérium élére.¹⁴²

Sokkal inkább az érződik Molnár pályájából, hogy a Szovjetunióba vezettek tartószálai, amelyeket Rákosi nem is tudhatott volna befolyásolni. Valószínű, hogy onnan kapta az utasításokat, és megtanulta, ha máshonnan nem, akkor a táborban, vagy öccse példáján, hogy ellentmondást nem tűrően kell parancsot

teljesítenie.¹⁴³ Mindennek semmi köze nincs egy emberi viselkedéshez, kollegialitáshoz, vagy pozitív személyiségvonásokhoz. Zárkózott természete, középosztályi viselkedése is ezt támasztja alá.

Igaz, hogy Molnár, akárcsak későbbi ellenfele, Mód Aladár is hazai és nem a moszkvai emigrációhoz tartozó kommunista, akikre a Rajk-per időszakában támadás várna. Mód a népfront képviselője a világháború alatt, melyet Molnár doktriner módon már a két világháború között elvetett.¹⁴⁴ Míg Mód Aladár, a vidékről származó zsidó fiú megírja népfrontos munkáját, mely köré szerveződik egy radikális németellenes ellenállás a világháború éve alatt, annak kommunista részről való ideologikus könyvévé válik, majd maga is tevékenyen részt vett az újpesti partizánok ellenállásában, addig Molnár Erik teljesen csendben, viszonylag jó körülmények között, mint a Jeszenszky család leszármazottja zaklatások nélkül éli túl a világháborút és a német megszállást Kecskeméten.

Lackó Miklós érdekesnek találja, hogy a háború alatt Molnár nem foglalkozott a népfront vagy a nemzeti front kérdésével.¹⁴⁵ Természetes, hogy nem foglalkozott. Miért is tette volna? Abban az esetben, ha doktriner módon nem tetszett neki a háború alatti kényszerszövetség, akkor sem mehetett szembe a Komintern-határozattal. Ha pedig a szovjet rendszer alvőügynöke volt, akkor nem neki kellett menetelnie az első sorban, hanem várnia a szovjet hadsereg megérkezését, amikor is reaktíválják, és a legfelsőbb szinteken tevékenykedhet tovább.

Ezt a valójában elutasító álláspontot később, a történészvita idején a vele vitázó Mód Aladár a szemére is vetette, de Molnár a vádat elhárítva, úgy válaszolt, hogy a népfronteszmét a fasizmus idején elfogadhatónak tartotta, helytelenítette viszont, hogy a kommunista párt később is fenntartotta. Mindez nyilván összefüggött merev internacionalizmusával. Ő nemcsak a Horthy-rendszerben megismert és átértelt uralkodó nacionalista eszmekört vetette el, hanem élesen elutasította a nemzeti-nacionalista eszme bármiféle beépítését a kommunista ideológiába. Ezzel sajátos ellentmondásban, politikai és baráti kapcsolatokat főleg azokkal a kommunistákkal tartott, akik a 30-as években a népfront és a nemzeti front eszméit gyorsan magukévá tették (például Haraszi Sándor) vagy egyenesen ennek az eszmének a hatására kerültek közel a kommunista mozgalomhoz (például Újbelyi Szilárd, Tariska István, Losonczy Géza)¹⁴⁶ – írja Lackó Miklós.¹⁴⁷

Zavarosnak tartom a nemzeti-nacionalista jelző mögöttes tatalmát, nem értem, mit fed. Ugyanakkor nem látom egy doktriner, a Moszkva-hűséget minden módon első helyen kezelő mozgalmánál semmilyen bizonyító indoknak azt, hogy kivel tartott baráti kapcsolatot. Ezek a barátságok igen-igen kétségesek

voltak, ha nem is utasításra és ellenőrzés végett kötődtek (bár még az is meg lehet), de gyakran éppen a párthoz való hűség próbájaként alkalmazták a barátok szembeállítását. (Rajk fiának Kádár volt a névadó szülője. A gyermeket a szülők letartóztatása után kéthavonta adták különböző nevelőszülőkhöz, konspirációs okokra hivatkozva. Miközben Rajk volt a belügyminiszter,¹⁴⁸ Bakszant Olgát a férje, szintén az ÁVH alkalmazottja jelenti fel, hogy vádalkut köthessen.¹⁴⁹) Tehát nem ellentmondás, hanem a kommunista perverzió egy sajátossága, hogy barátok szokták párthűségből bebörtönözni, vagy akasztani egymást, mint a belügyi vezetők beosztottjai.

Nem vehetjük komolyan Molnár Erikkel szembeni kritikáját:

*Molnár ugyanis – mondta Andics – nem oldja meg a munkásosztály viszonyát a múlt progresszív örökségéhez; a nacionalizmus ellen harcolni kell, de ne feledjük, a szellemtörténeti iskola, nacionalizmusa mellett, mélyen cinikus kozmopolita volt – gondolkunk klerikális és Habsburg-párti jellegére.*¹⁵⁰

Egyetértünk azzal, hogy:

*A kritikát Andics mégsem élezte ki túlságosan. Noha az egész vita bizonyos fókig része volt az 1949–50-ben lezajlott, s akkor – persze az írók elleni bírulatok mellett – a Lukács-vitában kicsúcsosodó ideológiai harci sorozatnak, a Révai–Andics duó nyilván nem akart a történetírás terén nagyszabású Molnár-ellenes akciót indítani.*¹⁵¹

Azzal azonban nem, hogy:

*A Tito-ügy idején, a Rajk-per utáni bónapok légkörében – amikor már nyilván készen állt a nem emigrációból jött, hanem hazai kommunista funkcionáriusok 1950-ben végrehajtott letartóztatásának terve – a nagypolitika kérdéseiben passzív, s Rákosiék által befolyásolhatónak tűnő, már igazságügy-miniszternek kijelölt Molnárral óvatosan kellett bánni.*¹⁵²

Molnár elviekben ugyanúgy hazai kommunista volt, miért bízták volna rá, mint megbízhatatlanra, mint igazságügyi miniszterre a hazai perek sorsát?

Lackó a legenda alapján ír a taktikai okokból visszahúzódozó, de időnként az igazságot magában rejtegető és koronként megvillantó Molnárról.

A későbbi években Molnár Erik, miközben teljesítette pártmegbízatásait (akadémiai ünnepi beszédek a rákosista követelmények figyelembevételével, előszó készítése a Rákosi és a magyar történettudomány című kötethez stb.), több esetben beleszólt mondanivalójába – szinte csak mondatokat – igazi véleményéről.¹⁵³

Valóban kiállás volt ez, nem feladat, nem a másik fél orrára való koppintás, mihez tartás végett, hogy a hatalom megmutassa magát győztesnek vélő ideológiai csoportnak, hogy a másik oldalon is vannak talonban emberek és ellenfelek, később ezt a technikát kedvtelve alkalmazták. Hadd hozzam itt csak Benda Kálmán Andics Erzsébet óhajára bezúzatott Bocskai-könyvének példáját.

A Történeti Társaság elítélő vitaülése után az volt a vád ellene, hogy „nemzeti” összetartozó érzést vélte felfedezni, egyébként a korabeli forrásra hivatkozva, a főnemesség és nem nemesek között. A könyvet egy mondat miatt vonták be.¹⁵⁴ Az ominózus mondat arra vonatkozott, hogy a török kérte Érsekújvár ostroma után a foglyok kiszolgáltatását. Bocskai hadvezére erre csak részben lett volna hajlandó: a németeket kiadja, a magyarokat nem. Bár itt nem tudjuk, kiről is van szó, kit jelöl a magyar és a német. Benda Kálmán azonban utalt rá, hogy főnemes és alsóbb rétegek közötti nemzeti összetartó erők működhetnek. Tehát Andics Erzsébet és követői pontosan azért a nemzeti függetlenségi szemlélet forrásszerű megjelenéséért semmisítették meg a könyvet, ami mint nacionálkommunista ideológia Mód Aladár nevével állítólag kötelező jelleggel az egész korszakot átfogta.

Itt szeretném megjegyezni, hogy azok a kategóriák és szellemi kasztok, melyekbe 1956 előtt és az azt közvetlenül követő években Lackó Miklós biztos kézzel oszt be személyeket, nem olyan biztos, hogy így álltak fel. Benda Kálmán erre az élő példa. Később sem nyilatkozott elítélően Mód Aladárról.¹⁵⁵ Nem azért, mintha ő is a kommunista meggyőződéshez közel álló lett volna, hanem mert történetfelfogásában rokon gondolatokat talált. Egyébként a ludovikás tiszt-tanár apáért üldözött, Szekfű-tanítvány, de a két háború közötti népi mozgalomhoz is közel álló református püspökök leszármazottja, Benda hova sorolható be Lackó rendszerében? Konzervatív szekfűi gondolkodású (katolikus), vagy középosztályi, vagy kurucos protestáns, vagy baloldali népi?

A kádári konszolidáció mindent elkövetett azért, hogy a forradalom napjaiban nemzeti érzésében egységes ellenálló társadalom értelmiségét széthasogassa, szembeállítsa. A kialakult frontvonalakat összemossa, a tényeket és emlékeket összemaszatolja. Ez a hetvenes évekre sikerül csak. Akkorra az újonnan jövő fiatal táskahordozó réteg, mint megmondóemberek Madách Falanszter jelenetében beosztanak mindenkit hajlama, múltja, nézetei és céljai szerint, ahol azután bizo-

nyos határok között tevékenykedhet. A megmondóemberek ügyelnek arra, hogy ne legyen a csoportok között átjárás, és ők kezelhessék a kialakuló vagy gerjesztett ellentéteket. Mindmáig ezt a csoportbeosztást próbálják erőltetni a múlt értelmezésénél, holott nem minden esetben húzódtak itt a törésvonalak.

Lackó szintén érzékeli az 1956 utáni kialakulatlan, tanácstalan hangulatot még a pártvezetőség köreiben is.

Ezek a kérdések váltak a széles, főleg „mozgalmi” közönség (a Táncsics Kör vezetői szerint több száz személy) előtt tartott előadásának fő vita-kérdéseivé, s szemben a Táncsics Kör lapjában megjelent ismertetés beállításával,¹⁵⁶ a vitázók álláspontja és a közönség hangulata távolról sem volt egységes. A hivatalos pártbeszámoló szerint¹⁵⁷ nagyon erősen megoszlott a közönség a Molnár fölvetését helyeslők s az őt „balról” bírálók között. (Molnár leghatározottabb támogatója a korábbi és későbbi ellenfél, Mód Aladár volt.)¹⁵⁸ Az előadást élesen bírálták a kör tagjai s persze Kádár környezete; maga Kádár utóbb kimondta: az előadást és a vitát nem lett volna szabad megtartani.¹⁵⁹ Molnár nem tudta, hogy előadása teljesen szemben áll Kádár akkori álláspontjával. Kádár harmadik törekvése – az első kettőnél egy kicsit rejtettebben – az volt, hogy a több szempontból új, a „személyi kultuszt” elvető, a „bibákat” kijavító politika meghirdetése mellett, meg kell őrizni az 50-es évek első felével való folytonosságot is. Ezért kelt ki élesen azok ellen, akik gyökeres szakítást hirdettek a múlttal, s ezért utasította el Molnár „Rákosi-rendszert” emlegető álláspontját.¹⁶⁰

Ránki így folytatja a legendát, továbbra is főként a szakma elkötelezett hívének tüntetve fel a politikust:

Az új, megítéslésnek induló közéletben továbbra is aktívan részt vesz, parlamenti képviselő, az Interparlamentáris Unió magyar tagozatának tagja, majd elnöke. Mégis élete utolsó évtizedében tevékenységét a korábbinál jóval erőteljesebben szentelheti a tudományos életnek. Már 1949-ben tagja lesz az újjászervezett Akadémiának, igazgatója a megalakult Történettudományi Intézetének, és egyetemi tanszéket is kap. Gondolataival, tudományos munkásságával kétségkívül nagy hatást is gyakorol, aktívan azonban a tudományszervezési, tudományirányítási munkában alig vesz részt, egyes funkciókat inkább névlegesen tölt be. 1957-től azonban elsősorban, mint az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója tevékenykedik, rendszeresen ad elő és irányítja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelmi Materializmus Tanszékének munkáját, s mint az MTA elnökségi tagja, tevékeny tudományirányítói munkát is kifejt. Számos tudományos bizottság, szervezet élén – többek között a Magyar Történelmi Társulat elnökeként –, folyóiratszerkesztő-bizottságban visz döntő szerepet tudományos életünk megújításában.

Érdemeit azonban e téren nem kisebbítjük, ha leszögezzük: a molnári életmű lényegét mégis a tudományos alkotások képezik, a magyar tudománytörténet nagy alakjai közé ő elsősorban könyveivel és írásaival vonul be.¹⁶¹

„Az 1930-as évek második felében a Magyar Kommunista Párt politikájának középpontjába a nemzeti függetlenség megvédése került, amelynek fennmaradását a német fasizmus veszélyeztette. A kommunisták arra törekedtek, hogy az összes haladó erőket nemzeti egységfrontba tömörítsék a függetlenség megvédésére. Ellentétben állott ez a törekvés a Kommunista kiáltványnak azzal a tételével, hogy a polgári rendben a munkásoknak nincsen hazájuk? A legkevésbé sem. A német fasizmus minden szabadságot eltérít kiterjesztése Magyarországra megnehezítette volna a demokratikus jogokért és a szocializmusért vívott küzdelmet. A nemzeti függetlenség megvédése tehát jobb feltételeket biztosított a szocializmusért folyó osztályharcnak. A Kommunista Párt által szervezett és a háború alatt részben meg is valósult nemzeti egységfront vezető magvát a munkáosztály alkotta, szélesebb tömegeit a dolgozó nép szolgáltatta, s ez a nemzeti egységfront – ha a burzsoá töredéket leszámítjuk – nem volt más, mint a kialakuló szocialista nemzet csírája, amelynek megszervezését a Kommunista kiáltvány a munkáosztály feladatává tette.¹⁶²

Majd az SZKP XXII. kongresszusához kapcsolja érvelését. Így látja Ránki a tevékenységét:

Az SZKP XXII. kongresszusa – logikus és szerves folytatása a dogmatizmus elleni ideológiai küzdelemnek, mely a nemzetközi munkásmozgalomban a XX. kongresszus után megindult – adta az ösztönzést és az alkalmat, hogy Molnár újból szembenézzon a nemzeti kérdés problematikájával történetírásunkban. (A XXII. kongresszus és a szocialista hazafiság.) Ebben a cikkében elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az 50-es évek hamis politikai tételei a nemzeti egységről miként hatottak történetírásunkra, s milyen maradványai élnek tovább. A honvédó paraszt – a bahaáruló úr sematikus ellentétpárját bírálja, hogy rámutasson: történetileg miért nem felel meg a valóságnak ez a beállítás. Együttal leszögezte véleményét, mely szerint az 50-es évek történetírása nem tekintette a történeti kutatás tárgyának, „hogy gondolkodtak a valóságban, az uralkodó osztályt és az elnyomott osztályt alkotó tömegek”, sem „az ideológiát, amelyet nem kutattak a történeti valóságban, fejből megkonstruáltak a dogmák követelményeinek megfelelően.¹⁶³

Mint látjuk, Molnár a marxi „forrásokból” (a korszak tudományosszocializmus-oktatói 1989-ig forrásnak nevezik a marxizmus klasszikusainak tartott szer-

zők munkáit, Molnár, a Történelmi Materializmus Tanszék vezetője is ezért ezek megcáfolhatatlan bizonyító erejében bízunk, és nem a történeti forráskutatás eredményeivel érvel) táplálkozó cikkei, brosrúi politikai fogantatásúak, mint Mód Aladáré (ő a tudományos szocializmus tanszék vezetője).

Néhány év elteltével, a forradalom utáni visszarendeződés időszakában Molnár Erik fő tevékenységi területe és bázisa a Történettudományi Intézet lesz. A konszolidációs viták lefolytatására itt látták hasznát Molnár „szakértelmének és tapasztalatának”. A régebben elmozdított intézeti vezetőséget nem rakják újból utcára, bár ismét Pach Zsigmond Pál lesz a helyettes, és az állambiztonsági jelentések szerint szorosan ellenőrzik a munkatársakat (Kosáryról például három egymástól független ügynök tesz jelentést). Körbehatárolt, szakjellegű munkával látják el a számukra megbízhatatlanokat is, hogy konszolidációs légkört teremtsenek. Ezt szolgálja a kiélezett vita is.

A kifejlődő úgynevezett „nemzetvita” lesz azután az, amely a hatvanas évekből átnő a Szilágyi Sándor-féle „tűzkötetes” *Magyar nemzet története* mintájára készülő új, marxista kézikönyv előkészítésébe, melyet Molnár Erik 1966-ban bekövetkezett halála után Pach vezényel le.

Mindenesetre a történetírási rendszer ellenőrzésére és a „szabad” viták lefolytatására megkapja játékevezetőnek a büntetőbírókat. Megbízhatósága folytán kollégái közt nem volt ellenfele, s így „le tudta védeni” a szakmabelieket, igyekezett is erre. A politikai életben azonban Molnár Eriket 1956 után, múltja miatt, kivonták az első vonalból, úgy látszott, parkolópályára került. Ideológiai javaslatával innen akart elmozdulni, vagy a konszolidációs harcok közepette szájába adták az elméletet – nem lehet tudni ma már.

Szabó Ervin

A 20. században a magyar nemzettudat változásait – Szekfű Gyulán kívül – nem a történészek regisztrálták, hanem más szakmabeliek: írók (Németh László, aki még orvos is), jogászértelmiségiek, mint (Bibó István vagy Molnár Erik), és ha Takáts Sándort inkább írónak soroltuk be és megemlítettük, akkor szükséges szót ejtenünk a könyvtáros Szabó Ervinről, akinek koncepciója és sokáig késő recepciója majd végigvonul a századon.

Szabó egész élete folyamán az 1848–49-es magyar forradalom megítélésével vitatkozik, s ennek előtörténetéhez sorolja a 16–18. századi nemesi mozgalmakat.¹⁶⁴ Mint a kialakuló magyar szociáldemokrácia baloldali teoretikusa, tagadja a forradalom nemzeti jellegét. Kritikája egy liberális rendszerben, birodalmi po-

zícia biztonságában hangzik el, vagy inkább csak a későbbi megjelentetés szellemében, gondolati kísérletként egyelőre az asztalfióknak íródik.

Deheroizációja, doktrinersége a 19–20. század fordulójának nehezen emészthető nemzeti-függetlenségi 48-as retorikáját veszi célba, azzal szemben megy el a végletekig. A Habsburg Birodalom széthullása, a trianoni nemzeti sokk számára nehezen lett volna elképzelhető. A megkésett recepció az, amely más történelmi közegben és helyzetben más célú felhasználhatóságot enged és eredményre visz. A század elején osztrák megrendelésre írt műveiben: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalom történetében címűben fogalmazza meg a problémát. Másik művében, az Engels-tanulmány magyar nyelvű kiadásának előszavában így írja le koncepcióját:

Sikerült a magyar forradalmat úgy tüntetni föl, mint kitörését egy nemzet tiszta szabadságvágyának, olyan eseményének, amelyben egy egész társadalmi osztály páratlan önzetlenséggel tetézte az elmúlt századok harcaiban szerzett páratlan érdemeit, olyan küzdelemnek, amelyben valóra vált az iblető költők szózata: Nagy idők. Beteljesült az írás jóslata: Egy akol. Egy vallás van a földön: szabadság!

„Most egy a lélek, egy a szív, a kar... Egy ember a baza...” A történelem nem ismer csodákat. Nem ismer eseményt, amely valaha is egygé forrasztotta volna a különböző érdekek széttagolta népet, nem ismer osztályt, amely nagylelkűségből mondott volna le kiváltságáról. Eppen a magyar nemzet történetében esett volna meg e csoda? (...) Magyarországon a nagybirtokos főnemesség lett az uralkodó Habsburg-háznak a szövetségese. A gyakran ismétlődő nemzeti fölkelések a középnemességnek osztályharcai voltak, a nemzeti királyok a köznemesség vállán emelkedtek föl, hogy ezen mozgalmaknak – csak a 19. évszázadban – a nemzeti jelzőt adták, arra az egyetlen jogcím az volt, hogy a harcok idegen uralkodóház ellen irányultak, mint a magyar főnemesség szövetségese ellen. De valóságos nemzeti elem ezekbe a harcokba sohasem vegyült. Sem dicséret, sem megrovás ezért senkit nem illet. A nemzeti eszme annyira új, oly kirtóv reflexe annak a gazdasági forradalomnak, amely az európai kontinensen csak a tizenkilencedik század elején kezdte bontogatni szárnyait, oly szorosan van kötve a burzsoáziának osztálylág alakulásához, hogy éppoly igazságtalanok Grünwald Bélának és a magyar nemesség egyéb sovíniszta bírálóinak szemrehányásai, mint amilyen deplacirt a nemzeti eszme kritikusaiknak gúnyolódása, amikor a tizennyolcadik századbeli magyar nemesség ellen fordulnak. A magyar nemesség nem lehetett nemzeti, mielőtt a nemzetiség fogalma megszületett.

Csupán mint tényt kell tehát megállapítani, hogy ha a magyar nemesség történelmi haladást képviselő szerepére történik hivatkozás – legalább a tizenkilencedik századig –, az semmiképp sem nyerhetett a nemzeti önállóság és a nemzeti sajátosság fönntartásában kifejezést.¹⁶⁵

A részleteiben megjelenő Szabó Ervin-életmű a két világháború közötti években is érdeklődésre tart számot, nemcsak a népiségtörténettel foglalkozó Mályusz Elemér részéről, de a társadalomkritikája miatt a népi íróktól is.¹⁶⁶

Nem lehet véletlen, hogy a magyar kora újkor marxista bírálata 1936-ban – Révai József kritikájával szemben –, annak a Molnár Eriknek is megtetszik, aki majd nemzetvitáját 1959-ben erre építi, többek között Révaival szemben (avval a Révaival, akinek írása, többek között az ő neve alatt jelent meg a két háború között). Ezenkívül olyan topikus elemek is megjelennek Szabó írásaiban, melyek a hatvanas évek úgynevezett deheroizáló történetírásában bukkannak elő ismét: a felmagasztalt Dózsa-kép¹⁶⁷ vagy a Mátyás- kritika.

Molnár Erik első, Szabó Ervint elismerő kritikája, tehát Révai Józseffel párhuzamosan, vele szemben fogalmazódik meg 1936-ban.¹⁶⁸ Révai maga is bizonytalankodik, a harmincas években, a börtönben, a magyar történelem értékelését illetően hajlik a Szabó Ervin-i nézetek felé. A húszas években írt tanulmányában, a *Szabó Ervin és a 48-as legenda* címűben, határozottan fellép a doktriner nézetekkel szemben, később azonban engedékenyebb. Majd 1936-ban írt tanulmányában „a fasizmus elleni harc” jegyében „az emberi haladás ügyét szolgáló” „nemzeti múlt nagy cselekedeteit” népfrontos módon elismeri és kontinuuosan elfogadja.¹⁶⁹

1946-ban jelenik meg Szabó Ervin műve egészében magyar nyelven, Horváth Zoltán ír hozzá elismerő előszót.¹⁷⁰ Mód Aladár lép majd fel ellene ekkor bírálóként, a kommunista párt részéről, Révai irányvonalát követve. Szabó Ervin gondolatainak hatása azonban leginkább Molnár Erik eszmei rendszerébe az 56-os forradalom leverése után épül be. Olyan elemeket vesznek át Molnáron kívül mások is majd Szabótól, melyek a birodalmi rendszerrel való kiegyezésben használhatók.

– Ilyen az ausztromarxizmus, melyet majd az 1968-as a térségben megújulási folyamatként megjelenő csehszlovakizmussal jelölnek és a „nacionál-fasiszta” tendenciákat hordozó 1956-os magyar forradalommal szemben játszanak ki, és amelytől a liberális ellenzék a térség nagyobb egységeiben való újrendeződését várja.

– Ilyen a függetlenségi harcok vezető személyiségeinek deheroizációja, melyet antinacionalista jelenséggként kezelnek.

– Ilyen ezen belül a nemzeti királyság (Hunyadi Mátyás) és a Habsburgok közé egyenlőségjelet tevő szemlélet.

– Ilyen ezen belül a 16–18. századi függetlenségi harcok nemzettudatát kétségbe vonó kritikája, amelyet majd a „hamis tudat” kategóriájában kezelnek.

Mindehhez kapcsolódik, talán Szekfű Gyulával, illetve a népi írók protestáns szemléletével vitázva:

- A végvárak népének kora újkori tudatának kétségbe vonása.
- A reformáció, illetve a reformáció történelemszemlélete általi, a középkoritól eltérő szellemiség, valamint a speciális, a török hódítással bekövetkező, a nyugati államoktól eltérő kihívások és lehetőségek figyelmen kívül hagyása.
- A trianoni békediktátum folytán előállt magyar kisebbségi sors, és az ebből a szemszögből megfogalmazódó identitás, elsősorban Erdély történetének alárendelt, elhanyagolható, hamis alternatívaként való szerepeltetése.

A „nemzetvita”

A történészvita a nemzettudatról 1959–63 között zajlott, és azoknak az átpolitizált diskurzusoknak a sorába tartozik, amelyek az idegen katonaság segítségével hatalomra juttatott kormány megtorló abszolutisztikus terrorintézkedéseit a társadalmi konszolidáció irányába szerette volna vinni. Mindehhez szélesebb, nagyobb tömegek számára elfogadható ideológiai bázist keresett.

A vita a szaktörténet szintjén folyt, centrumában nem saját kora, a 20. század állt, hanem látszatra egy teljesen indifferens, a középkor és az újkor határán mozgó időszak. Az itt tartott előadások a vitaindító ideologikus bevezetőtől és zárszótól eltekintve szakmai szempontból magas színvonalúak voltak. Metodikai sokszínűség bemutatására törekedtek, ahol a módszerekben és a példaanyagban nyugat-európai munkák is szerepelnek. (Mindez egyébként jellemzője a korszak különböző rétegei számára rendezett vitáknak.¹⁷¹)

Molnár Erik történeti koncepciója az 1956. november 4. után hatalomra kerülő új pártvezetés számára kívánt alapokat teremteni, nacionalizmussal vádolta az addigi történeti-nemzeti gondolkodást, melyet Mód Aladár és Rákosi neve fémjelzett, ám meglepő módon ugyanerről a nacionalista töről fakadónak tartotta az 56-os pártellenzék nemzetfelfogását is, amelyek a forradalomhoz vezettek.

Az 1956. november 4-i vezetésnek új alapelvű nemzetkonceptiót akart adni, mely társadalmi, vagy legalábbis pártegységhez vezet. Elmélete a Habsburg-abszolutizmussal szembeni rendi ellenállás egyre fejlettebb formáit nem tekintette a magyar történelem progresszív vonalának, mint Mód vagy még korábban Horváth Mihály tette. Mindezt kifejezetten retrográd, gátló tényezőként fogja fel. A Habsburg Monarchia centralizációs törekvéseit (marxista terminussal), a burzsoázia megerősödését segítő uralkodói abszolutizmus Molnár koncepciója szerint történelmileg haladó volt, a magyar nemesi rendek ellenállási mozgalmi a feudalizmust konzerválták. A 16–19. században tehát a bécsi abszolutiz-

mus a térség, így Magyarország fejlődésének elősegítője lett, míg Bocskai, majd Bethlen harcai a feudális pozíciókat védték.

„Maga Molnár Erik nem terjesztette ki ezt a gondolatmenetet a Rákóczi-felkelésre és 1848–1849-re sem, de a következtetés impliciten benne rejtett, s mindazok a széles értelmiségi körök, a történész szakközvéleményen messze túl, melyek kezdettől a legnagyobb érdeklődéssel figyelték a koncepciót, a maguk világnézete számára a konzekvenciákat levonták.

Nyilvánvaló volt, hogy az új történetfelfogás közeli rokonságban áll Szabó Ervin egykori koncepciójával, mely az 1848–1849-es felkelést is rendi felkelésnek tartotta, s kétségbe vonta polgári forradalom jellegét. Molnár Erik koncepciójának széles körben való népszerűvé válása a 60-as években a polgári radikális mozgalom újrafelfedezéséhez vezetett, elsősorban az ennek a hagyománynak mindenkor elkötelezett Horváth Zoltán könyve nyomán, s a politikai eszmélés fontos részévé vált. A polgári radikális hagyomány fényében a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek reakciós mozgalmak voltak, a polgárosodás gátlói. Az új vezetésnek a koncepció eszmei fegyvert adott a kezébe” – írja a vitáról Szabó Miklós.¹⁷²

A vita a várakozásnak megfelelően az 1956-os emigráció egy részében reményeket és bizodalmat kelt az esetleges kibontakozáshoz. Péter László, londoni történész a következőket írja:

A nacionalizmusvitát az MSZMP 1959. évi tézisei indították el, de a vita rövid időn belül a szaktörténészek spontán vitája lett. (...) A vita nem az álláspontok egységesítésére, hanem a történészek legkülönbözőbb – elvi kérdésekben is különböző – álláspontjainak a megfogalmazásához vezet. Még csak kísérlet sem történt arra, hogy egy újabb párthatározat vagy a vezető marxista történészek autokratív kijelentése bidalja át a véleménykülönbségeket és zárja le a vitát.¹⁷³

A hamis tudat, avagy „Rákosi Mátyás a legnagyobb magyar nacionalista”

Molnár egy megszokott osztályharcos tematika keretében tárgyalja a kora újkori eseményeket. A konszolidációs bázis növelését úgy teszi lehetővé, hogy az elűzött Rákosi Mátyás szájába adja az általa bírált nézeteket, őt okolva az ideológiai félrecsúszásért, őt teszi felelőssé a nacionalista szemléletből fakadó „hamis tudat” folytán kirobbant forradalomért.

Tizennégy éve annak, hogy a magyar történetírásban uralkodóvá vált a marxizmus irányzata. De annak ellenére, hogy a marxizmus egészében áthatotta történetiszemléle-

tiünket, s annak ellenére, hogy a 1956-ban a burzsoá nacionalizmus veszélyessége teljes nagyságában feltárult előttünk, még ma sem mondhatjuk el, hogy a nacionalizmust sikerült történetiszemléletünkől maradék nélkül kiküszöbölni. A nacionalizmus maradványai, fel nem ismertén, nemegyszer azok fejében is tovább élnek, akik meg vannak győződve arról, hogy történetiszemléletünk a marxizmus alapján nyugszik.

Ez a helyzet összefügg azszal, hogy egészen a legutóbbi évekig történetírásunk sem alkalmazta következetesen a marxizmus elveit a nemzet és a baza problémakörére. (...)

Ehelyett még a marxista fejlődés kezdeti szakaszában, minden további nélkül elfogadta Rákosi Mátyás nemzet- és bazaszemléletét, nem is sejtve, hogy abban a burzsoá nacionalizmus elemei lappanganak. S ezt a szemléletet még akkor sem vizsgálta felül, amikor Rákosi Mátyást elseperte a történelem.

Rákosi Mátyás arról beszélt, hogy a magyar nemzetet ezer esztendőn keresztül nemcsak munkájukkal tartották fenn, hanem fegyverrel a kezükben védték a munkások és parasztok. A magyar történetet nemcsak osztályharcok, hanem a nép által vívott függetlenségi és szabadságharcok sorozatának tekintette. Szerinte 1848-ban megvalósult a nemzetegység, a magyarság összefogása a középnemességtől a parasztságig, ha a nemzeti összefogás belső osztályellentmondásokban is szenvedett. A Magyar Tanácsköztársaságot viszont – a Bocskai-korszakkal kezdődő – magyar szabadságharcok és forradalmak szerves részének és folytatásának minősítette.

Rákosi Mátyás az osztályszempont közt fennálló ellentmondást úgy próbálta feloldani, hogy az osztályfeletti közös bazának, illetve a bazában összefoglalt osztályok érdekeközösségének hallgatólagos gondolatából kiindulva, nemzeti és bazafias osztályoknak a dolgozó osztályokat tekintette, viszont az uralkodó osztályokat a nemzet és bazaárulás vádjával illette. Így vált a honvédő paraszt a magyar történet leghosszabb korszakának, a feudális korszak történetének nemzeti hőségévé. A bazafias paraszt és a bazaáruló úr szembeállításával azonban Rákosi a történet logikáját, amely érdekek logikája, feje tetejére állította. Eszerint a paraszt, akinek a baza semmit sem adott, a bazát makacsul védelmezte, az úr, aki a bazától mindent megkapott, a bazát következetesen elárulta.

Rákosi történetiszemléletének másik, kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé alapvető hibája az, hogy objektív és szubjektív történeti folyamatot egybeemos. A marxizmus tudvalevőleg megkülönbözteti az emberek objektív történeti tetteit, jelentőségét szubjektív motívumaiktól, amelyeknek közvetlen hatása alatt cselekszenek és szubjektív illúzióiktól, amelyek alakjában saját tetteiket értelmezik.

Ezen alapul a hamis tudat marxista fogalma, amely szerint az emberek anyagi harcukat – egészen a szocializmus korszakáig – hamis tudat vagy ideológiai formákban vívják meg. Rákosinál ez a megkülönböztetés teljesen hiányzik. Csak arról beszél, hogy a feudális parasztok védték a bazát, de nem teszi fel a kérdést, hogy milyen motívumok vagy illúziók

(...) [kiemelés tőlem, Ő. S.] készítették őket erre. S ez teljesen érthető is. Azért nem teszi fel a kérdést, hogy a parasztokat milyen motívumok és illúziók indították a gyűlölt feudális rend megvédésére, mert a válasz, sőt már a kérdésfelvetés következtében is összeomlott volna a honvédő paraszt mítosza.¹⁷⁴

Mint látjuk, a honvédő paraszt Horváthnál és Acsádynál felbukkanó toposzát vette tűz alá Molnár, amely Mód történeti koncepciójának kiindulási pontja. A későbbiekben kiragadott korszakbeli idézetekkel támasztotta alá állításait, amelyek a nemesség és a parasztság osztályellentéteit hangsúlyozták.

Állításának centrumában az úgynevezett „hamis tudat” állt, amellyel a nemesség megtévesztette az alávetett parasztságot és a magára kidolgozott nemesi nacionalizmus eszméit alkalmazta rájuk is. A jobbágyság pedig időlegesen felhagyván antagonisztikus ellenségével folytatott osztályharcával, a megtévesztés hatására háttérbázisává vált a nemességnek, annak frazeológiáját átvéve. Mindez a megtévesztő tragikus jelenség szerinte távol áll a későbbi, a francia forradalom után fellépő burzsoá nacionalizmustól, melynek lehetősége, a nyugati demokratizálódás a gazdasági fejletlenség miatt későn vagy sohasem oldódik meg. Ebből következik – írja Molnár –, hogy a magyar nemzettudat ez idáig illúzió volt.

A hamis tudat délibábját véglegesen csak a szocialista hazafiság létrejötte fogja szerinte eloszlatni. Ilyen utolsó törekvés volt a reakció szempontjából az ellenállásra az 1956-os forradalom, ezért látja fontosnak a leszámolást a hamis tudattal.¹⁷⁵ A Szabó Ervin-i kifejezés értelmében Molnár, már mint említettük, a két világháború között fellépett, és mindezt finoman bírálatot is kapott 1945 után az Andics-féle kultúrkormányzat kötelező történeti vonalától.

A kritikára szörmentén már akkor megfogalmazza válaszát.¹⁷⁶

*A közös baza és a nemzeti közösség eszméje, bár továbbfejlődött alakban, a burzsoá társadalomban is megmaradt annak, ami a feudális társadalomban volt: az uralkodó osztályok eszközének a kizsákmányolt tömegek megtévesztésére. Ezek az eszközök csak akkor változnak át hamis tudattartalomról a társadalmi valóságot híven tükröző ideológia elemeivé, amikor a szocialista forradalom véget vet a társadalom osztályszerkezetének. Ezzel a nemzetközösség szociális tartalma gyökeresen megváltozik. A nemzet most már nem a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közössége, hanem a dolgozók közössége egy olyan társadalomban, amely a kizsákmányolás minden formáját megszünteti. Ezen a társadalmi alapon azután a feudális-burzsoá álpatriotizmus helyébe a szocialista valódi patriotizmus lép, amely elválaszthatatlanul összeforr a proletár internacionalizmussal.*¹⁷⁷

„Bűnöztünk-e” Mohács előtt?

A Mohács előtti nemzeti bűnök igazolására Molnár is idézte a pápai követi jelentést, itt azonban már nem a nemzet szempontjából elkövetett bűnök hordozói a nemesek, egyáltalán: a fejlődési vonal megszakadásáról sem lehet szó nála a vezetés hibái miatt a csata kapcsán, mint ezt történészelődei állítják, mivel a nemzet fogalma ekkor még szerintem anakronisztikus. Ő a Szabó Ervin-i gondolatot követi.

A nemesség, mint elnyomó osztály, szerepének megfelelően viselkedik az elmélet szerint. Mérhetetlen károkat azáltal okozott, hogy saját frazeológiáját ráerőltette a parasztságra és az egység látszatával csőbehúzza, önnön érdekei ellen léptette fel.¹⁷⁸

A 16. század elején Burgio pápai követ ezt írta:

A rendek közt akkora a gyűlölet, akkora az irigység, hogyha a török levélben szabadságot adna a parasztnak, tartani lehetne tőle, hogy felkelnének a nemesek ellen sokkal kegyetlenebbül, mint a keresztes had idején.

A pápai követ idézetét Szapolyai János, Esterházy Miklós, Rákóczi Ferenc és Jókai Mór szavaival támasztja alá, amelyek a nemzeti egység komolytalan voltát mondatják el koronként egy-egy vezető képviselőjével.

Az a groteszk a citátumok összeállításában – amely idézett szövegrészek a vita éveit során több helyen is szerepet kapnak –, hogy ezekben az „elnyomó osztály képviselői” valójában nem rosszhiszeműen súgnak, és szólják el magukat, leplezve manipulációikat, hanem döbbenetüket fejezik ki olyan, az egész kollektívumot ért tragikus helyzetben, amikor kifejezetten arra számítottak, hogy az általuk meglévőnek gondolt közösségi egység létezik.

Szapolyai János 1540-ben azt mondta: a pór nép „odabajlik, amerre a szél fúj, ma jön a török és megcsókolja a kaftánját, holnap jöjjön a német, ezt áldja... Örökké csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell el is tagadja”.¹⁷⁹

A 17. század elején Esterházy Miklós nádor állapította meg, hogy: „az földesúrnak az pór nál nagyobb ellensége nincsen”. A 18. század elején pedig Rákóczi Ferenc ismétli meg: „A parasztokat bensőséges gyűlölet vezeti uraik ellen.”¹⁸⁰

Ez a korszak az 1848-as időkig elhúzódott. Furcsán fest Rákosi megállapítása az 1848-ban megvalósult nemzetegységről, ha szembeállítjuk az egykorúak tanúskodásával. Jókai 1849-ben az Életképekben:

„Mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk. Azt hittük, hogy népünk van. Pedig nincs. Mi volt, nemességiünk. A földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen volt a szó: baza. Még most is akárki más iránt báládatos, csak bazája iránt nem. Ha azt mondjátok neki, hogy keljen fel honát megvédeni a muszka ellen, sírva fakad és azt mondja: inkább robotol és éhezik, a kabátos embert gyűlöli... Neki addig a törvény sem törvény, míg a császár pecsétje alatta nincs, nagy kétfejű sással. Értünk fegyvert nem fog, szavainkban nem bízik, terveinkben nem segít. Így büntet bennünket isten apáink bűneiért.”¹⁸¹

Molnár Erik koncepcióját számos cikkében megfogalmazza 1959 és 1964 között, de az elképzelés, mint láttuk, korábbról való, a polgári radikálisok ausztromarxista szemléletével tartott eszmei rokonság kapcsán merült fel. Gondolatmenetének alapja, hogy megkérdőjelezi a nemzettudat létezését a korai századokban, mondván, hogy gazdaságilag előbbre járó országokban sem létezett a 18. század előtt. Akkor a kora kapitalizmus gazdasági változásait, az integrációt és a belső piacot magyarázó ideológiaként áll majd. Mivel tehát a fejlettebb nyugati államokban nem létezett, Magyarországon nem is létezhetett. Indirektnek mondott bizonyítása főleg középkori, nyugat-európai példákat hoz.

Puskacsővére csak a 16–17. század került. Mindenesetre érdekes, hogy a Szabó Ervin-i fonalat, amelyet addig követett, időlegesen elengedte, valószínűleg politikai okokból. A kuruc kort, amelynek „két pogány közt” ideológiája 1956 után veszélyes lehetett, mert Kelet és Nyugat közt egyensúlyozva egy köztes identitást hirdetett, nem teszi központi témává írásaiban. Bár a Rákóczi-szabadságharc idején feltételez egy egész társadalmat, dolgozó rétegével együtt vertikálisan is összefogó tudatot, később ezt mégis 1848-ra sem látja teljesen megvalósultnak. 1960-as cikkében így ír:

*A magyar polgári nemzet azért torz alakulat és azért maradt torz alakulat egész fennállása alatt, mert nem a burzsoázia teremtette meg, a feudálisok forradalmi megsemmisítésével, mint a francia polgári nemzetet, hanem maguk a feudálisok bozták létre, akik befogadták a feudális nemzetbe, az alkotmány sáncaiba a parasztokat és a polgárokat. A francia típusú változásra csak 1848 radikálisai törekedtek.*¹⁸²

Idézett koncepciója szerint tehát magyar nemzet csak a félf feudális osztályke-
retek eltörlése után, szocialista nemzettudatként jelentkezhet. Eszerint a 16–18. században az ország népének nem volt összetartó ereje az idegen ellenséggel szemben, így közös hazaképe sem lehetett. Lokális, csak a saját lakóhelyükhöz köthető tudattal rendelkeztek, és az idegennel szemben primitív „mi tudattal”, ami azonban gyökeresen más, mint az Európa gazdaságilag fejlettebb vidékein jelentkező 18. századi burzsoá nemzettudat.

Két évvel későbbi, már idézett cikkei ugyanezt az alapgondolatot követik, azzal a különbséggel, hogy, mint láttuk, Rákosit vádolja meg nacionalista elhajlással, és az akkori közösségi megnyilvánulásokra, amelyekről előző írásában a Rákóczi-szabadságharc kapcsán említést tett, a 16–18. században a „hamis tudat” kategóriáit alkalmazza. Ezt írja:

A feudális ideológia előbbi vallási, hazafias vagy nemzeti formái nem egyebek, mint a hamis tudat különböző történeti formái. De ez nem akadály a annak, hogy meghatározott ideig vagy meghatározott körülmények között baladó szerepet ne játsszanak. ...A történetileg cselekvő emberekben tehát általában nem válnak tudatossá összeütközéseiknek valódi anyagi hajtóerői, hanem anyagi harcaikat általában hamis tudati vagy ideológiai formákban vívják meg. A magyar parasztság is így vívta ezeket a harcait.

Molnár Erik koncepcióját elsősorban Mód Aladár és a hozzá csapódó ultras-balosok támadták, maga a vita két 16–17. századi problémakört érintett mélyebben: egyik a prédikátorréteg volt, a másik a magyar etnikumú katonaréteg.

A feudális paraszt néma – írja Molnár Erik –, és minél inkább visszafelé megyünk a történetben, annál inkább néma. Amikor a jobbágyok normális viszonyok között levelet írnak földesuruknak, akkor ezekben a levelekben a megfélemlített parasztok hangja szólal meg alázatos formában. Ha meg a parasztok fegyvert fognak osztálycéljaikért, a történeti forrásanyag, amely az uralkodó osztály embereinek kezéből ered, kétségtelenül eltorzítja a valóságot.¹⁸³

A vita ezután afelé tendált, hogy a nemesség agresszív militáns csoporttudata az egyedül irányadó a kora újkorban a magyar nemzettudat kialakulásában. Mód Aladár különbséget tesz nagynemzeti és kismemzeti nacionalizmus között. Szerinte a kismemzeti változat nem vált 1867 után sem teljesen reakcióssá.¹⁸⁴ A vita ennek a sokszor válsághelyzetek politikai-vallási sokterápiájaként is jelentkező tudat kora újkori megjelenésére és hordozórégeire tevődött át, melyhez a török hódítás különleges helyzetet teremtő veszélye adott lehetőséget.

Vita két forráscsoport körül

Ott vannak persze a prédikátorok, a vitélő rendhez tartozó elemek, amelyek egyes esetekben látszólag a parasztság ideológiáját tolmácsolják. [Kiemelés tőlem – Ó. S.] De vajon a prédikátorok és a vitélő rend tagjai a paraszti osztályharc antifeudális

*álláspontját képviselték-e? Nem, ők az osztály-együttműködés álláspontját képviselték, mert a feudális társadalmat nem akarták megdönteni, hanem az volt a céljuk, hogy ők maguk a feudális társadalom magasabb szintjén helyezkedjenek el. Az ilyen természetű forrásanyagot tehát kritikával kell kezelni, amikor a parasztság valódi ideológiáját kutatjuk.*¹⁸⁵

Azért e két forráscsoport válik a vita központi témájává, mivel mindkét réteg-nél bőven lehet nemzeti jellegű kijelentéseket idézni, ahogy tették ezt az eddigi történészgenerációk is.

1. A 16–17. században készült postillás kötetekben minden társadalmi réteget felölelő, horizontálisan pedig a szétszaggatott országot egy magyar nemzetnek mondó ideológiával, eszmével találkozunk, amely attól, hogy valaki erdélyi vagy királyi magyarországi, vagy milyen párton áll, minden esetben független.

2. A másik megfogható forráscsoport a hajdúkról és végvári katonákról szóló feljegyzések. Molnár azonos katonaként kezeli az idegen zsoldost és a magyar végváriakat. Bár a hajdúk kegyetlenségben, bestialitásban sokszor túltettek a zsoldosokon is, mégsem keverhető össze a két katonaság, mivel kimutatható az a nagyon ambivalens, de létező, sokrétű kapcsolat, amely a magyar etnikumú vitézlő rend és a magyar lakosság között fennállt. Sokkal nagyobb társadalmi átjárhatóságot biztosított, és sokkal nagyobb volt a kétirányú ideológiaközvetítés, mint ahogy Molnár Erik azt feltételezte. A későbbi viták a hatvanas évek fordulóján is majd főként erről a két forráscsoportról szólnak.

A vita tudományosan szabad keretek között folyik, megengedettek az ellen-érvek is. A meghívott történésztársadalom és a korszakkal foglalkozó társtudományok képviselői ellenvéleményt is kifejthetnek. Ugyanakkor nem minden előadás jelent meg (pl. Pirnát Antalé sem).¹⁸⁶

Ellenvéleményének adott hangot Klaniczay Tibor is:

Molnár Erik koncepciója szerint, s ezt tükrözik a vitaülésen bemutatott kitűnő tanulmányok is, a baza és a nemzet fogalmának alakulásában, azok terjedésében, a „nemzeti” ideológia fejlődésében kizárólag egy felülről lefelé ható tendencia érvényesül. Vagyis minden az uralkodó osztályból indul ki, s objektíve csak arra érvényes, minden egyéb viszont csak hamis tudat, mely nem tükröz valóságos tényeket és viszonyokat. Ez az elv véleményem szerint mechanikus és egyoldalú. Fenti megjegyzéseiben a 17. század eleji mezővárosi polgárságot képviselő prédikátorok, illetve Zrínyi esetében éppen arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a nemzeti ideológia, a hazával, nemzettel kapcsolatos nézetek fejlődésében számolni kell alulról jövő hatással, beleszólással is. Egy percre sem kételkedve abban, hogy a feudalizmus korában a nemzeti ideológia, lényegét

tekintve az uralkodó osztály ideológiája, mint ahogy a feudális kor kultúrája is elsősorban a feudális osztály kultúrája, nem tudnék egyetérteni azzal az állásponttal, mely szerint ebből mechanikusan az következik, hogy az ideológia, s az adott esetben a nemzeti ideológia minden eleme, minden változata kizárólag nemesi osztályérdeket fejez ki, s a nem kiváltságos osztályokra kiterjesztve az vagy valamiféle úri huncutság, vagy pedig a „gesunkenes Kulturgut”-hoz hasonló felülről alászálló nézet.

Meggyőződésem szerint a kérdés bonyolultabb, s előbb-utóbb a házára, illetve a nemzetre vonatkozó olyan nézetekre, vagy egyes felfogások olyan elemeire is fény fog derülni a 17–18. században, amelyeket nem kell hamis tudatnak nevezni.¹⁸⁷

Éles vita alakult ki Perjés Géza és Benczédi László között is, aki a vita folytatása szempontjából fontos kérdéssel foglalkozott. Perjés ugyanis megkérdőjelezi az alaptételt:

Amikor Benczédi László a nemzetfogalom és a végvári szabadság viszonyát vizsgálja, nem értjük egészen ezt a mondatot: „A végvári katonaság a maga nemzettudatát a nemességtől kapta ugyan, de a nemzetfogalom onnan átvett, elvont keretében legfőbb tartalmi követelésként a végváriak szabadságát állította.” A végváriak által élvezett szabadság, mint a végvári védelem alapfeltétele a XVI. században is megvolt: ti. eltar-tásukat másként, mint bizonyos jogok, haszonvételek stb. megadásával megoldani nem lehetett. Ennek a könnyebbségnek az elnyerésére mentek a jobbágyok katonának. Nem látom be annak szükségességét, hogy ennek a szabadságnak a megfogalmazásához a nemesség nemzetfogalmát kellett volna kölcsönbe venni. Vajon nem értelmezzük-e túl mereven a mostani vita alaptézisét, ti. hogy a társadalom uralkodó rétegének ideológiája a társadalom ideológiája?¹⁸⁸

Majd folytatja:

...Nyugaton – a régebbi időkben Magyarországon – az állam hatalmát az egyház igazolta, legitimizálta. A vallásnak ez a rendkívül fontos funkciója Magyarországon a XVII. században jórészt megszűnt, hiszen az állam katolikus volt, a jobbágyok nagy-részt protestánsok.

Mindezek alapján problematikusnak érzem Molnár Eriknek azt a kijelentését, hogy a jobbágyok számára teljesen közömbös volt, hogy az állambatalom idegen-e vagy saját nemzetiségű. Az elmondottak alapján ez nem lehetett közömbös! Összefoglalva, tehát: szemben nyugattal, ahol a jobbágy szemében az állambatalom autoritása megingathatatlannak látszott, a magyar jobbágyságtól ez meglehetősen távol eshetett.¹⁸⁹

Benczédi válaszában elismeri Perjés érvének jogosságát, szerinte opponense félreértette érveit.

A két forráscsoporttal kapcsolatban idéztünk két ellenvéleményt, Klaniczaytól és Perjéstől. Nem vállalkozhatunk az egész vita szisztematikus ismertetésére, témánk szempontjából nem is sok értelme lenne, ugyanis az előadások nagy része olyan szakcikk, mely nem igazodik és kapcsolódik az ideológiai elvárásokhoz, de nem is konfrontálódik vele.

Lackó Mályusz Elemér népiségtörténeti és köznemességgel foglalkozó kutatásaival és szemléletével rokonítja Molnár kutatásait.¹⁹⁰ Mályuszt ugyan Molnár háttérbe szorította, ugyanakkor „le is védte”, és az emigrációba kényszerült Deér József két világháború közötti kutatásaival és elméletével szemben az új ideológia és a formálódó irányított nemzettudat szövetségést remél benne. Mályusz bírálja is Deért, ugyanakkor sértettségét kettőtört pályája miatt mindvégig érezteti.¹⁹¹

A bűnös köznemes

A köznemesség negatív beállítása hosszú távon itt indul el, mely, mint fentebb láttuk, innen eredezteti Bibó István svájci iskolázottságú, a Dózsa-kori handabandázó „kisnemest” a későbbi úriember réteg mentalitásának kimunkálójává tevő, antidemokratikus szemléletét is. A nyugati fejlődést etalonnak és a demokráciát egyedül üdvözítő államformának tartó doktriner gondolkodásról van szó. Nem véletlen, hogy Molnár és utódai integrálják Bibó régiós, zsákutcs magyar fejlődéseméletét is. (Nem hihetünk Lackó Miklós azon állításának sem, hogy a börtönben lévő Bibó történeti gondolkodása akkor még nem volt ismert.)

Mind Magyarországon, mind a szovjet-orosz tudomány Lengyelországra vonatkoztatott nézete szerint a *slachta* a nemzeti jellegzetességet fenntartó, öntudattal vállaló közösségben megélő és azért katonaként szolgáló, idegen hatalmi hegemonia idején felkelést is vállaló, privilegizált rétege volt az, melyet a demokratizálás legfőbb akadályának tartottak. A nomád, majd az iszlám népek elleni védőzóna népei között (spanyol, katalán, baszk, portugál, lengyel-litván, magyar, horvát stb.) különösen a történelmi hagyományok és a kialakított életmód folytán Európa centrális területeitől eltérően jelentős katonaközösségek jönnek létre, melyek részben erőrendszerük révén városlakók (nevezhetnénk őket akár polgároknak is nyugati terminológiával) vagy mezővárosokban, falvakban élők (nevezhetnénk őket akár paraszti lakosságnak is).

A kora újkorban rendszeres katonai szolgálatot vállaló nemesség a többi privilegizált katonaparaszti területek kollektív nemesi jogosítványokkal bíró rétegei-

vel (kozákok, hajdúk, jász-kunok stb.) együtt valamilyen módon a nyugat-európai polgárság később értelmiségi és hivatalnokréteget adó bázisa lettek; területenként gyakran a népesség 20 százakékát is elérték az újkorban. A kezdetektől más sajátosságot adtak a vidéknek, mint a lényegében más városfejlődést és polgárosodást mutató centrális európai területek, egyben a társadalom stabilizátorává és kulturális csoportidentitását hordozó középrétegévé is váltak. Ők voltak azok, akik ellenállva a birodalomkonglomerátumok ideológiáinak a nemzeti felkelések vezető rétegeként kivéreztek a 19. század elején, és brutális kiirtást és kitelepítést is elszenvedtek (szibériai és kaukázusi lengyelek százezrei), ugyanakkor mintaként szolgáltak a paraszti tömegek számára mentalitásuk kimunkálásához, hogy azután ugyanilyen módon folytassák a felkeléseket (pl., 1863-ban). A lengyel nemesség a szovjet-orosz rendszer irigylet, egyben legfőbb ellenfele a valamikori teleologikus imperialisztikus orosz birodalmi ideológiának, majd az új kommunista rendszernek is.

Francia példák szovjet valósággal

Nyugatcsodáló, európeér doktrinerek ezen a gondolati ponton találkozhattak a Szovjetunióban iskolázott kommunista elittel. Molnár mindkét iskolába besorolható volt, franciaországi példái ezért férnek meg az orosz szakirodalom exemplumaival. Ránki ezt így illeszti be a legendáriumba 1971-ben:

A hazafias nemzeti ideológiáról *című írásában mindenekelőtt az ideológia szerepét tisztázza. Szembeszáll a dogmatikus, leegyszerűsített nézetekkel, és leszögezi: „Az ideológusok elméletei osztályuk anyagi létét és törekvését igazolják azáltal, hogy az osztály érdekét teljes mértékben azonosnak tüntetik fel az egész társadalom közös érdekével. Ezek az elméletek tehát az osztály anyagi létfeltételeiben gyökereznek. Az ideológusok azonban erről nem tudnak, s elméleteik öntudatlanul jönnek létre az osztály anyagi érdekeinek, anyagi létfeltételeinek hatása alatt. Így válik az ideológia szorosabb értelemben is ideológiává, azaz Engels szerint olyan folyamattá, amelyet a gondolkodó hamis tudattal visz végbe, mert a tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatták, ismeretlenek maradnak előtte.”*

A továbbiakban itt is a francia és a magyar fejlődést veti egybe, a hazafias nemzeti ideológia kialakulását, sajátosságait illetően. Elsősorban arra keresi a magyarázatot, milyen körülmények következtében tartalmazott ez az ideológia Franciaországban határozottabb demokratikus elemeket. A magyar fejlődés jellemző különbsége, hogy a polgárosuló nemesi nemzeti ideológiának kezdettől fogva alkotóeleme a nemzeti felszabadulási harc és a nemzeti kisebbségek elnyomása. A magyar nemzeti ideológia a nemesi

vezetés miatt bizonyos fokig kizárta a demokratizmust, és a nemzeti ideológia haladó szerepe 1867-ben lezárult. Ez azonban nem jelenti azt – szögezi le Molnár –, hogy azt követően kizárólag negatív szerepet töltött be. „A nemzeti érzés ma is elterjedt a tömegekben, amelyekben részben irracionális erővé változott. Gyökerei visszanyúlnak a feudális-burzoá nemzeti ideológiába, s ezért elkerülhetetlenül reakciós, nacionalista vonások tapadnak hozzá. De vannak olyan elemei is, mint például a szülőföld és a nyelv szeretete, amelyek a szocializmus építésének mai szakaszában, a szocialista nemzetek korszakában is beilleszthetők a szocialista hazafiságba, és összekapcsolhatók a proletár internacionalizmussal.”¹⁹²

A francia forradalom Európában egyedi módon a 19. századra kiirtja a hatalmon lévő nemesi elitet. És az addig soknyelvű és kultúrájú monarchiát a század végére drasztikus eszközöket sem kímélő módon nivellálja. A szovjet modernizáció a 20. század közepén sok mindenben hasonlatos módon jár el. A magyar modell azonban ezzel nem vethető össze. A középkorban többségében magyar nyelvű állam, melynek dialektusai az ország minden részén megérthetők, és a mai nyelvtől sem sokban ütnek el, nem hasonlíthatók a vitában használt (Molnár, majd Szűcs Jenő) francia királyságbeli példákhoz.

Molnár bírálatai a negatív köznemesség képét az ebből a szempontból megítélt Hunyadiak¹⁹³ és 16–17. századi Habsburg-ellenes szabadságmozgalmak¹⁹⁴ meghatározzák a további évek kutatásait és tudományos támogatottságát. A Rákóczi-szabadságharc¹⁹⁵ és 1848–49 Molnárnál már nem tartozik a bírált tárgyak közé, ezért az ezredfordulógig ezek nemzeti összefogásának pozitív tudati jellege sincs megkérdőjelezve.¹⁹⁶

A köznemesi szemlélet, melynek Szűcs Jenő tanulmánya szerint Kézai teremti meg, nem túl eredeti módon, csoport- és nemzettudatát, mely a Hunyadi-kor köznemesi pártján keresztül jut el Werbőczy törvénykönyvéig, egy nemesi nemzettudat létrejöttét jelöli ki.¹⁹⁷ Molnár és Szűcs ezt a tudatot egy szűk réteg és nem az ország egészének sajátjaként mutatja be, ennek kiterjedését Molnár hamis antidemokratikus tudatnak mondja, mely a 16–17. század fordulójától fokozatosan, 1867 után végérvényesen retrográddá is válik.

Szűcs ezzel a harcos nemesi tudattal szemben, amelyet nem tart összeköthetőnek a magyar parasztság sem etnikailag megegyező, sem az ország területén belül lakó tömegeivel, megpróbál felfedezni egy más jellegű, lokális, lakóhelyhez kötött kulturális teljesítményhez kötődő „polgári” tudatot; ezt először a 15. századi Laskai Osvát prédikációiban fedezi fel.

Az idegenkedés a köznemesi tudattól tovább él. Ezért azok a 15–16. századi csoportosulások, amelyek kifutást adnak ennek az ideológiának, nem festenek elő-

nyösen az ezredforduló kutatásában, például Engel Pál (Hunyadi) vagy Szakály Ferenc (Szapolyai-párt, illetve -udvar) környezetében.

A konszolidáció sikereinek láttán az 1960-as évek második felétől, utolsó harmadától, ismét egy fiatal történésznemzedéket indít el a hatalom, akik eddig apjuk élete, származása, helyzete, vagy szembenállása miatt megbízhatatlanként volt kezelve.¹⁹⁸

De szó volt más, belső ösztönzésekről is. A vitában részt vevők túlnyomó része kimondatlanul a forradalom oldalán állt. De voltak, akik – legalábbis lehetséges kimenetelét tekintve – a forradalmat nem egyértelműen ítélték meg, s a forradalom után, kételyeik ellenére, többé-kevésbé egyetértettek, ha nem is Molnár válaszaival, de kérdésfelvetésével, s a nemzeti-nacionalista eszmekör történeti kutatását tudományos feladatnak tekintették, ezért nem néztek szembe a Molnárt többé vagy kevésbé támogató állásfoglalásuk közvetlen nagypolitikai és ideológiai összefüggéseivel. Voltak, akik 1944-et és a Horthy-korszakot még túl közelinek tartották, s bár együtt éreztek a forradalommal, féltek egy nemkívánatos jobboldali-szélsőjobboldali restaurációtól. Ez befolyásolta a forradalom utáni beállítottságukat is. Mások még nem néztek eléggé szembe a marxizmus belső problémáival, illetve azszal, amit akkor hivatalosan marxizmusnak neveztek, s ez érintkezési pontokat teremtett közöttük és Molnár Erik között¹⁹⁹ – írja Lackó Miklós.

Annyi kiegészítést azért hadd tegyek, hogy bár a párt irányvonala a nyolcvanas évekig meghatározta 1956 történeti látásmódját és terminológiáját, mégsem használta ezt minden, még a vitában részt vevő történész sem, csak azok, akik kezdettől fogva az új (a régi) hatalom szolgálatában akartak karriert befutni.

Elvileg valóban ez az új generáció volt hivatott, persze másokkal együtt, ennek a feladatnak a fölvetésére. Így történt ez a még a sokkal erősebben érintett Németországban is, ahol az „öntisztulási” folyamat nem a harmincas években már aktív, behódolt vagy némán tűrő értelmiség vezetésével ment végbe. Ott voltaképp a fiatalabb, 1920-as, sőt a még későbbi években született új értelmiségi generáció teremtette meg – a nemzeti veszteségek és frusztrációk ellenére – szélesebb körökben a társadalmi gondolkodás átalakítását, segítette a demokratikus nemzettudat erősödését.²⁰⁰

A fiatalok voltak tehát kijelölve a konszolidációs feladatra. A Lackó által idézett német minta nyomán apáik Horthy-kori örökségét megbánva, megismerkedve az antinacionalista-antifasiszta szemlélettel integrálódhatnak, és nyitva előttük a karrier útja, az új elitbe való beilleszkedés.²⁰¹

**„A párt összegez”, avagy „az objektivitás hibája visz a burzsoá
nacionalista szemlélet revizionizmussal korszerűsített kelepcéjébe”
(1965)**

Az 1963-as vitát Pach Zsigmond Pál előszavával megjelent könyv zárta 1965-ben: „Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról” címmel. A könyv válogatást adott ki a vita tanulmányaiból, az előszóban pedig lezárta azt. A konszolidáció első lépései megtörténtek, a hatalom az értelmiséggel alkut kötött. Túl voltak a megtorlások utáni első amnesztián, a párt számára²⁰² már nem volt szükség semmiféle ideológiára. Elhajózott jobb és bal, „Széküllák és Kharübdiszek” között, csend volt. Nem kellett tovább semmi nézeteket szembe-sítő, frontállásokat kikristályosító vita.

Teljes hangerővel zárt újból az akkor mindenki számára érthető pártzsargon (csak a kor szimbolikus nyelvét nem értő számítógép húzza alá ma a számára képzavarnak és nyelvhelyességi hibának tűnő idézett sorokat). „Pach tanár úr”,²⁰³ a történettudomány új irányítója, még megcsóválja a fejét a számára később is veszélyesnek tűnő, „harmadik utas”, népi szemléletű, „magyar glóbusos” történetírásra. A vitát azonban lezárta. Mégis, hogy a történészek és az őket figyelő és saját múltjára kíváncsi közönség ne essenek az „objektivitás hibájába”, az 1960-as évek végén leállnak a forráskiadványok. A történelem Giftschränkjához csak az avatott történészszakma nyúlhat, ha ezt inkompetens teszi, akkor az veszélyeket hordoz. A következő nagy vita, a „Mohács” ebből a nézőpontból értelmezhető. Pach tehát így kívánta zárni a vitát:

Mindenekelőtt elleplezték, elködösítették azt a tényt, hogy a magyar történelemnek is az osztályok ellentéte és összeütközése volt a fő mozgatóereje, hogy a magyar társadalom története is osztályharcok története. Ehelyett múltunk korai időszakát többnyire patriarchális idillként ábrázolták, a későbbi századokra pedig egyéb ellentéteket, főként a kuruc-labanc ellentétet (ennek megújuló változásait), majd a közjogi ellentétet, végül pedig a faji ellentétet (a zsidókérdést) emelték a történelmi folyamat és a közfigyelem előterébe. Az alapvető osztályellentét és osztályharc elkendőzésében – aminthogy éppen ebben áll a polgári nacionalizmus kvintesszenciája – lényegileg összetalálkoztak a korábbi történetírás különböző súlyú-rangú képviselői. A felszabadulás utáni, előtti évtizedek legnagyobb koncepciójú történetírója, Szekfű Gyula is, amikor a Magyar történet III. kötetének előszavában, a 16–17. századról szólván, számba vette az ellentéteket ama sorát, „amely a középkorban egységes nemzeti lelket fészálványokra készül szakítani, s amely ellentétek először Bocskai felkelésével törtek elő”, a felsorolásból (azt a habsburgi, erdélyi ellentétektől kezdve) éppúgy kifejtette a feudális rend alapvető osztályellentétét.

Mindez szükségképpen tenyésztalajul szolgált különböző polgári-objektivista és revizionista nézetek fellépéséhez, megelevenedéséhez, amelyek, részben a burzsoá múlt virulenssé váló bagyatekából táplálkozva, részben a szektás dogmatizmus ellenbatása-ként, többeket akarva, nem akarva, oda vezettek, hogy az aprólékos szakszerűségben, adatok nagy tömegének formai rendszerezésében lássák kutatómunkájuk célját és értelmét, s tudva öntudatlan, lemondjanak anyaguk elvi általánosításáról, egyetemes jellegű szemléletéről, vagy egyenesen azzal fenyegettek, hogy a „magyar glóbusz”, a „különleges magyar fejlődés régebbi történetírásunkból jól ismert burzsoá nacionalista szemléletmódjának a revizionizmus jegyében korszerűsített kelepccéjébe, a „sajátos magyar út” csapdájába visznek. [Kiemelés tőlem – Ö. S.]

Amikor tehát most, szabad fejlődésünk második évtizedének vége felé, megpróbálunk számot adni tudományágunk néhány időszerű kérdéséről, nemcsak azt kell mérlegre tennünk, milyen eredményeket ért el marxista történettudományunk, a magyar polgári történetírás színvonalához képest, a polgári nacionalista történetfelfogás leküzdésében, hanem azt is vallatára kell fogunk, hogy mennyiben és mennyire sikerült 1956–57 óta kiszabadulni a dogmatikus korlátozottság és a revizionista behatások kettős szorítójából, a polgári szemlélet ezekhez kapcsolódó maradványainak hínárjából, sikerült-e és mennyire leküzdenie azokat a buktatókat és zátonyokat, Szküllákat és Kharübdiszeket, amelyek előrehaladását jobb és „bal” felől veszélyeztették, de lényegileg, egyaránt a múlt felé húzták vissza.”

Az utóélet

A vitát azonban nem lehetett lezárni, az egészen a nyolcvanas évek elejéig folyt, „A nemzettudat historikuma”, „A nemzeti közérzet” és hasonló címekkel, ízlés- és tudományos terrort gyakorolva a témában írókra és laikusokra egyaránt. A vita lényegében a rendszerváltást megelőző években maradt abba. Száznál több könyv, cikk, tanulmánygyűjtemény jelent meg a 16–17. századot ilyen irányban kutatva. Ennek java része publicisztikai acsarkodás, de jelentős a szakcikkek száma is.

Továbbra is minden vitázó – a nyugati történeti irányzatok beszüremkedése mellett – a marxista keretben mozgott, annak argumentációját használta, ikonográfiájából válogatta a legitimáló idézetapparátust, a toposzrendszer azonban a régi volt. Ha a pártvezetés úgy gondolta, hogy a vitát mederben tudja tartani, tévedett.

A disputa csak a külföld számára volt a gondolatszabadság és a metodikai pluralizmus bizonyítása, hiszen – ahogy az Állambiztonsági Történeti Levéltár dokumentációjából kiderül – a történészeket figyelő informátorok arról is írtak jelentéseikben, ki milyen álláspontot képvisel a vitában.²⁰⁴

1960. március 30-án a „Vili” nevű ügynök azt jelenti az egyik történész munkatársáról:

A Thököly-problémát csak az 1956-os események után tudta igazán megérteni. Akkor, amikor az 1568-as években már nemzetközi méretekben napirendre került a török birodalom visszaszorítása, a Habsburgok vezetésével, Thököly akkor állt egy Habsburg-ellenes, török támogatást élvező felkelés élén. Ebben a helyzetben a Habsburgoktól a függetlenséget elérő felkelés sikere egyértelmű lett volna az ázsiai török feudalizmus termelőerőket béklyóban tartó további magyarországi uralmával. Thököly számára egyéni megoldást jelentett az emigráció, de ez nem lehetett társadalmi megoldás, amint hogy kurucok is átszökdöstek a törököt visszaszorító császári csapatokhoz. – Itt Magyarországon mégiscsak a szocializmus építése folyik, míg nyugaton kapitalista szabadverseny uralkodik. Thököly emigráns szerepét összevetette Király Béla disszidálásával, mondván, hogy lehetséges, hogy Nyugaton sikerült magának egzisztenciát teremtenie, ami a társadalom nagy része számára nem járható út, de ha amerikai segítséggel visszakérülne Magyarországra, akkor nem sikerülne az ő saját elképzeléseit megvalósítani, hanem az amerikaiak politikai törekvéseit kellene kiszolgálnia.

A párhuzam itt nyilvánvaló. A jelentések szerint, amint a nagypolitikában a Kádár-kormány elszigeteltségéből az első kitörés a nyugati nemzetközi baloldal felé Franciaországon keresztül vezetett, itt is a franciák azok, akik először veszik fel a fonalat. A jelentés ösztöndíjakról beszél és örövendezik, hogy Fernand Braudel baloldali.

Ebből a korszakból mást nem idézve egy dolgot szeretnénk megemlíteni. Ugyanez a Vili jelenti 1968-ban Hanák Péterről,²⁰⁵ hogy 1968-ban a prágai eseményektől azt várja, hogy létrejön egy olyan, a Habsburg Monarchiához hasonló blokk, amely a Szovjetuniótól ugyan nem független, de eltünteti a nemzeti államhatárokat és egy föderációt hoz létre. Kedvenc eszméje szerint a Monarchia nemzetállamokra való felszakadozása okozott hátrányokat a térség számára. A prágai eseményektől az egységesülés történelmi lehetőségét várták – az ügynök szerint –, valószínűleg a nemzeti jelleg háttérbe szorulásával. Annak a „csehszlovakizmusnak” a később előkerülő formájáról van szó, amelyet egy baloldali, Szabó Ervin eszmeiségét követő értelmiség 1956 helyett tartott példamutatónak.

A Bibó-recepció elmaradása

A másik nagy gondolkodónak, a második világháború utáni nemzettudat kritikusának, Bibó Istvánnak recepciója végzetesen elkésett. Az 1960–70-es években, miközben a börtönévek után Bibó a KSH egyik pinceraktárának rendezésekor kapott szívinfarktust, és történeti munkáinak megjelentetését történészgrémium utasította el szakmai szabálytalanságokra hivatkozva, azonközben az élet ormain járó, az intézet vezetőjéből az Akadémia elnökhelyettesévé előlépett Pach Nyugaton is terjesztett elmélete „az európai történeti fejlődéstől elkanyarodott magyar történelemről” ötletében és elemeiben nagyon hasonlatos volt Bibó *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című tanulmányának gondolataihoz.

Ugyanígy a Nyugat-Európában a párt által az élre delegált Pach-kör a regionalizmus jegyében konferenciázta tele Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkájának alapgondolatát. Szűcs Jenő volt az egyetlen, aki hivatkozott Európa három történeti régiója²⁰⁶ című munkájában Bibó elméletére. A tanulmány a készülő Bibó Emlékkönyvbe íródott, amellyel a párt által addig egymással ütköztetett két értelmiségi csoport kiegyeztetése vált volna valóra.

A nyugat felé orientálódó ország az 1956-os emigráció hatására végül is engedélyezte a Bibó-vitát, de ez elkésett, mivel elfordult alatta a föld. Például naivnak és érthetetlennek tűntek „A magyar demokrácia válsága” című cikkének óvatosan egyensúlyozó gondolatai 40 év céltudatos és rafinált baloldali diktatúrája után. Érthetetlennek és idealisztikusnak egy politikai harmadikutasság a masszívan az országban állomásozó szovjet nagyhatalmi jelenlét árnyékában. Történetinek és múltbelinek az a koncepció, amely a népi mozgalom nemzettudatának történeti képén keresztül vizsgálta az ország állapotát, egy 1956 utáni szétvert parasztság súlytalanná válásakor, a vidék demográfiai átrendeződése után.

Ennek ellenére impozáns és színes volt az életmű, repeszeiben felhasználható, de mintha nem is igyekeztek volna azt egységében, elemeinek egymáshoz kötöttségében vizsgálni. Féloldalas lett tehát a recepció. Nemcsak azért, mert gyakran azok igyekeztek ideológiájukba adaptálni, akik eddig elhallgatták, hanem a témánk szempontjából érdekes nemzettudat-kritikának is csak részleteit használták.

Nem érdeklődtek a hamis realizmusnak értékelt kiegyezéskritika iránt, nemcsak azért, mert a Molnár Erik-vita óta a történettudomány erőteljesen egy Habsburg Birodalomon belüli helyzetben tudta csak elképzelni az országot, és a Mariahilferstraße-ról nézte a különböző értelmiségi koncepciókat, de Bibó kiegyezésellenes álláspontja, szimbolikusan összecsengett saját életével, amely egy

másik birodalommal való kiegyezést tagadott. Az első esetben – az összeomlás előtt –, az agyaglábakon álló Habsburg Birodalom hamis illúziókkal kecsegtető, és a nemzeti apokalipszissal fizető lázálma volt. A második a reformált szovjet rendszer lehetősége, melyet nem kívánt legitimálni. A harmadik pedig egy euro-amerikai globalizáció, amelybe való beépülést ismét csak a Habsburg Birodalom évszázados előképével tudott, a császári kétfejű sas mintájára ekkor már Kelet és Nyugat elvárásaira is figyelő, aczéli ideológia modellezni.

Bibó kis demokratikus közösségei fokozatosan felépülve egy nemzeti közösséget tételeztek, az ő gondolatrendszere tehát alapjában tagadta a dinasztikus, vagy ideológiai koncepció alapján felálló birodalomkonglomerátumokkal való kiegyezés elvi lehetőségét.

A nemzetvita tehát tovább folytatódott. Azzal azonban, hogy nem a 20. század történelme került a viták asztalára, hanem a 16–17. század, senki nem követhetett el „meggondolatlanságot”. A szimbólumrendszert a szűk szakmai közönségnél sokkal nagyobb rétegek értették, és figyelték a vita alakulását, mégis a háttérben lévő ideológiai értékformálás megmaradt eufemisztikus szinten, és a hatalom nem kényszerült presztízsokokból fellépni; megtorolnia, de még csak megértenie sem kellett az esetleges támadást. Ugyanakkor a vita folyamán visszajelzéseket kapott, az egyes tudati elemek, történeti szimbolika megítélése révén a társadalmat veszélyesen irritáló problémákról, és az ezek alapján meginduló csoportképződésről.

A vitahullám 1967-ben Faragó Vilmos „Kicsi ország”-cikkével folytatódott. Ebben a stádiumban, ha meg is szólaltak történészek, mint pl. Perjés Géza vagy Benczédi László, egyre inkább publicisztikai szinten folyt tovább az eszmecsere. A hetvenes évekre elcsendesülő indulatokat Nemeskürty István Mohács-tanulmányai korbácsolták fel újra, majd Perjés Géza, *Országút szélére vetett ország* című könyve gördítette tovább a vitát.

A polémiának – publicisztikai korszakában is – a nemzetfogalom állt a középpontjában. Minden alkalommal az aktuálpolitikával tartott lépést. Szinte ki lehet tapintani a csomópontokat. 1959–63: a konszolidáció időszaka, 1967–68: amikor a vita újraindul, az új gazdasági mechanizmus ideje, 1972–73: a gazdasági mechanizmus leállása.²⁰⁷

1959 augusztusában meghalt Révai József. Szeptemberben a *Társadalmi Szemle* közli az MSZMP téziseit „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról”; ez az állásfoglalás hosszú időre meghatározza a nemzettudatról írható munkák szemléletét. A viták ehhez igazodnak.

A „Mohács-vita”, avagy az értelmiség árulása (1966–1978)

A vita Nemeskürty István: *Ez történt Mohács után* című könyvével indult újra. És tartott csaknem másfél évtizedig.²⁰⁸ Ahogy a cím is utalt rá, egy válságos helyzetben való cselekvésképtelenséggel vádolja a nemzeti közösséget. Újra megjelennek a Horváth Mihály összegző történeti műve óta rögzült toposzok, és ugyanúgy, ahogy az eddig elemzett, kiemelt mindhárom szerkezeti elem, morális beágyazottságú és érvrendszerű ez is.

Egyfajta pipogya nemtörődömség, atomizált érdekek káosza irányítja szerinte a korszak társadalmát. Egoista bűnök halmazát és egy vezetésre képtelen elitet állít elének a szerző. A háttérben pedig egy egy félidős közönséget, aki a szünetben az eső elől hazamegy, és ott meghúzódva várja ki a zivatar végét. Elsősorban a nemességet vádolja, akit maga alá temet az összeomlás, de nem hajlandó felelősséget vállalni.

A Mohács-metaphora érthető. Saját korával von párhuzamot a szerző.²⁰⁹ A könyv 1966-ban jelent meg először. A következő év második felében tört ki a vita körülötte. Perjés Géza még szigorúan vett szakmai, hadtörténeti bírálatot írt a könyvről.

Nemeskürty a korszakban jártas irodalomtörténész. Bornemisza Péterről írt monográfiát, tehát nem szakmán kívüli, mint vádolják.²¹⁰ Művelt, jó tollú író a magyar film egyik Aczél-korszakbeli bábja, a kor kulturális tudatának formálója. A felhalmozott adatokon túl ebből a könyvből süt az 1956–1965 közötti konszolidációs-kiegyező korszak hangulata. Ezeknek az éveknek a terror és a kompromisszumkészség között hullámzó idegen hatalma, amelynek lépései hasonlóak számára a Mohács utáni időkhöz. (Büntető expedíció, fogolyszedés, idegen kormányzó kinevezése, honi kollaborációs kormány felállítása, hazai ellenzéki csoportok egymás ellen hangolása, az irányító belső ellenzék szimbolikus kézcsókja három év múlva a vesztes csatatéren.) A modell ugyanaz, a társadalmi reakció is. A szerző olyan irányító értelmiséget láttat, amely áruló, saját ügyeit előtérbe állító; és sunyi, a valós válsággal szembe nem néző, áldozatokra nem képes, halottait elfelejtő társadalmat tár elének.

A könyv afféle Nagyidai cigányoknak íródott. A szimbólumok nyelvén beszélt, mindenki értette. Érteni kell a támadóknak is. Perjés Géza hadtörténész a könyvre záporozó pergőtűz miatt vonult vissza. A könyv lektora Benda Kálmán volt.²¹¹ A történeti hibákat jelezte a lektori véleményében, de a szerző azok közül számosat nem javított, mert a könyv nem elsősorban, vagy nem csak a korszakról szól. Nem azt hamisította, hanem az 1968-ra fegyvert lábhoz rakó társadalom morális elmarasztalása szólalt meg benne.

Nagy kérdés, hogy a hatalom miért engedélyezte a könyv megjelentetését, illetve miért hagyta (esetleg szorgalmazta?) a kirobbanó vitát, melyet már az „öregek” árnyékából egy fiatalabb generációja folytatott le. Az ő integrációjuk a nevesebb középosztályi családból jött, vagy „’56-os” szülők gyermekeként „helybenjártott”, tehetséges fiúk „lekozmláltatásáról” volt szó. Vagy egyszerűen a forradalom alatti nemzettudat egységességét igyekeztek szondázni, nem igazán megállapítható.

1964-ben még új felkeléstől tartott a hatalom, ugyanakkor a börtönből szabadulókat már – gyanakodva és nem hősként fogadta a társadalom. Azután 1967-re megszületik, és a teljes társadalmat áthatja a kiegyezés, amely öncenzúrával és teljes amnéziával jár együtt. Egyénileg pedig a rendszer új gazdasági legitimizációja jön létre. A hatalom ezt hirdeti külön magyar útnak, új gazdasági mechanizmusnak a szocialista táboron belül, nem a nagyhatalmak közötti, politikailag független 1956-os Magyarországot.

Nemeskürty, könyvében a végvári vonalban élők egységes lelki alkatának szekfüi koncepcióját kéri számon, negatív formában.²¹² 1956 mámorában látni, érezni vélték mindezt. 1966-ban Nemeskürty a hullarablásról beszél. Nem a néha történetietlen, néha pedig naiv részletek érdekesek Nemeskürty részéről. (Lehet-e annyi katonát felsorakoztatni, amennyi megállítja a szultánt, Keletet?) A lelki tartás, a cél feladását, az amnézia kórlapját rajzolja meg a szerző. Perjes későn jön rá, hogy nem szaktörténeti munkáról van szó. Hanem inkább megemlékezésről, rekviemről egy orszáért, rekviemről egy forradalomért.

Szakály Ferenc a szaktörténész nevében válaszolt a könyvre, s az értelmiség körében még mindig kötelező érvényű Molnár Erik-doktrína cseng ki a sorok közül:

Az persze természetes, hogy a magyar nagyhatalmi illúziók, a revíziós sovinizmus történetiszemléletén nevelkedett vagy annak hatása alól még teljesen ki nem került olvasóközönség szimpátiájára az 1945 után kibontakozó magyar marxista történetírás nem számíthatott. Ezen az sem változtatott sokat, hogy a Rákosi-korszak történetiszemlélete – egyebek közt sajátosan értelmezett népfrontpolitikája következtében – a régi polgári történetírás számos vonását konzerválta, tág teret engedett azoknak az elemeknek, amelyeket Molnár Erik „történetírásunk nacionalista maradványainak” minősített. (Uj Írás, 1962. november, 1236–1237.) Ezek az engedmények, mint a szemléleti hibriditás szülöttei, természetesen senkit sem elégtettek ki: kevésnek bizonyultak abhoz, hogy a szembenállókat megnyerjék, viszont elegendőek voltak abhoz, hogy megakadályozzák a régivel való következetes leszámolást, az újnak biteles, reális és hatni képes bemutatását. Ezzel összefüggésben jelentkeznek az egész ideológiai vonalvezetésre jellemző hibák: a

dogmatizmus, a sematizmus, bizonyos kutatások, sőt egész kutatási területek elhanyagolása stb. A magyar történetírás marxista átértékelése természetesen sokkal jelentősebb, mélyrehatóbb folyamat volt annál, hogysem ezek a hibák meggátolhatták volna érvényesülését a tudományos élet területén. Kétségtelen azonban, hogy a fentebb felsorolt tényezők csökkentették hatékonyságát, átütőerejét. Sajátos, az olvasói igényt mérlegelő szempontunkból nem lényegtelen az sem, hogy a Rákosi-korszak történetiszemléletének retrográd elemei elsősorban a politikai történetírás területén éreztették káros hatásukat. A gazdaság- és társadalomtörténeti kutatómunka éppen ezekben az években kezdte meg a polgári történetírás által örökölt fehérről foltok eltüntetését és ért el jelentős eredményeket.

A nagyközönség érdeklődésére azonban inkább az események, politikai viszonyok története tarthat számot, a sok alapismeretet követelő gazdaságtörténet kevésbé élvezhető számára. (Talán ezért hanyagolta el Nemeskürty a gazdasági viszonyok alakulásának bemutatását.)²¹³ (Egy fiatal gazdaságtörténész generáció 1956 után az ideológiai vonalváltásnak köszönhetően szédületes karriert fut be. Harmincévesen akadémiai doktorok, Kossuth-díjat kapnak. Új, de megbízható arcok ők a kompromittálódott régi gárda helyett.)

Szerinte ezért ismeretlenek a korszak színvonalasabb művei.

Hozzá hasonlóan mások is aggodalommal szemlélik az illúziók, mítoszok lerombolásának folyamatát. Ha egynémely szereplőről kiderül, hogy az utókor megbecsülését méltatlanul élvezi, ha egyes események értéke devalválódni látszik, mindjárt attól tartanak, hogy a magyar történelemből nem marad más, mint egy olyan puszta adathalmaz, amely csak negatív példák tárának jó. Ezeknek nem mondhatunk mást, csak azt, hogy miközben másokat vádolnak azzal, maguk becsülik le a magyar történelem haladó vonásait, erőit. Itt az ideje annak, hogy az egykori bukott osztályok értékrendszere szerint kiemelt „értékek” helyett azokat az erőket, a dolgozó osztályokat helyezzük előtérbe, amelyek az egész társadalom haladása szempontjából, hogy jobban tekintetbe vegyük azok szerepét, akik az adott belső és külső feltételek között is biztosítani tudták az élet folytonosságát. [Kiemelés tőlem – Ő. S.] Persze ez nem jelenti azt, hogy ezután a dolgozó osztályok szereplését minden kritika nélkül szemléljük, mert ez csak egy újabb mítosz kialakulásához vezetne. Nem eredményezheti azt sem, hogy mindent elvetünk, amelyet korábban értéknek tartottak, és sommásan haladásellenesnek minősítünk más osztályokat. Csak annyit hoz magával – és ez nem kevés –, hogy ezek jelentőségét az alapvető történeti folyamatokból mérjük. Ez olyan munka, amelyért érdemes történésznek lenni.²¹⁴

Szakály Ferenc Nemeskürty könyvét részleteiben támadja. A könyv hihetetlen sikerét az érdekesen és felületesen tárgyalt eseményekben látja, bírálata

azonban inkább a Nemeskürtyvel a hadtörténész szempontjából vitatkozó Perjés Gézának a *Kortárs* 1967. decemberi cikkére van kihegyezve. (A hazafiság és történelemszemlélet értelmi és érzelmi összetevői.)

Szakály – Beke Kata szerint – ismét kétfrontos harcot kívánt vívni, egyrészt hadat üzent a belső körtől kívülről jöttek a szakmai bennfentes finnyásságával, másrészt a „függetlenségi harcok nemzeti illúzióival” kívánt leszámolni. Idézte, mint követendő doktrínát az ekkor már halott Molnár Erik cikkét. (Tehát ekkor az még mindig kötelező érvénnyel bírt.²¹⁵)

A Molnár-kánon szerint a modern európai nacionalizmus viszonylag fiatal képződmény, kezdetei a 18. század utolsó évtizedeire nyúlnak vissza.²¹⁶ Molnár ötleteinek Szűcs Jenő ad korszerűen kidolgozott álláspontot. Itt tehát már a háború után képzést kapott fiatal nemzedékről van szó, olyan mestereik vannak, mint Mályusz Elemér vagy Kosáry Domokos. A legtehetségesebbek közül valók, kiknek nevéhez jelentős szakmai teljesítmény, életmű kötődik majd.

Témánkhöz Szűcs Jenő nemzettudat- és ideológiakutatásai tartoznak leginkább, ezért részletesen az ő koncepciójával fogunk foglalkozni. A következő fejezetekben az elemzésen belül azokat a Szabó Ervin által felvetett témákat és szemléletet fogjuk végigkövetni, különösen a Nemzet és történelem című tanulmánykötetet középpontba helyezve, amelyben a századfordulós gondolkodó ötletei új szempontú kidolgozást kaptak, és helyük lett a Molnár-kánonban is.

Következtesen, jó stílusban, hatalmas nemzetközi szakmai háttérrel és naprakész, főként francia történeti irodalomra alapuló érvrendszerre dolgozta ki két, a tárgykörben alapvető vitacikkét: „A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge” címmel.

Szűcs hetvenes évekbeli legjelentősebb vitapartnere nem történész, hanem ismét egy a korszak irányadó értelmiségije, Illyés Gyula lesz.²¹⁷

„Nemzeti függetlenség” a 17. században, avagy külön magyar út sohasem létezett (1968–69)

A vita két komoly szaktörténész között robbant ki, akik mindketten elit református papi családból származtak, és csaknem egy időben jártak az Eötvös Kollégiumba. Trócsányi Zsolt emelt kifogást Szűcs Jenő „A nemzeti ideológia középkori historikuma” című cikke ellen. A vita a nemzeti függetlenségi harcok 17. századi szerepe és az erdélyi államalakulat léte körül robbant ki.

Cikkében Szűcs ismét a középkorból vezetett le egy nemességtől eredeztethető virtuális nemzetfogalmat, amely kizárta a többi társadalmi réteget. Ez a

virtuális nemzet, szájával védi a hazát – szerinte – már a 15. században is, mégis a társadalom jelentős részét tudja mozgósítani retorikájával, hamisan keltett emócióival bizonyos időpontokban a központi hatalom, a Habsburgok ellen.

Elegendő zsoldos hiányában Magyarországon a 16–17. század folyamán egy félig deklasszált nemesi elemekből, félig paraszti környezetből verbuválódott „vitézlő rend” védte a végvárak egy részét, mely a nemesség és parasztság közti közbenső helyzetében sajátos funkciót látott el. Egyrészt mint katonai rend góggal lenézte, mint rosszul fizetett katonai rend pedig kegyetlenül sarcolta a parasztokat (miközben kétségtelenül a török portyákkal szemben védelmet is nyújtott nekik), másrészt azonban rokonsági szálakon a parasztsághoz is kapcsolódván, a nemesi-katonai társadalmi öntudat ideológiai elemeit szüntelenül közvetítette is a parasztság felé. Hasonló szerepet játszottak a hajdúk Bocskai óta, főleg Erdély és a királyi Magyarország közti részeken, a Partiumban.²¹⁸

A szövegben a zárójel magáért beszél, nem akarja látni, lekicsinyli a katonaság egzisztenciális-kulturális életmód-megtartó, lakosságvédő szerepét. A katonatársadalom „pozitív oldala” zárójelbe került.

Valamint ismét alkalmazta a „hamis tudat” fogalmát, annak magyarázatára, hogy miért lépett fel ez a katonaság, amelynek az elnyomó osztályt kellett volna szolgálnia együtt a nemességgel és parasztsággal. (Negligálta az eddigi fogalomhasználatot, mely szerint a katona, a jobbágy, a nemes egy elnyomorodott helyzetben saját régi ötszáz éves törvényeire hivatkozva nyelvi, kulturális szokásbeli és pszichés összetartó elemeit felfedezve együtt lépett fel egy vagy több, országon kívüli birodalommal szemben. Mindezt csak egy megszállt országban kell magyarázni.)

Fejcsóválva használja Molnár Erik elméletét: nem kellett volna a Habsburg dilettantizmus és a hamis tudatot jól alkalmazó nemesség miatt így alakulni a függetlenségi mozgalmaknak, és a parasztnak elnyomóikkal együtt fellépni, az „édes hazát” emlegetni, és kanyart tenni az osztályharc útján.

A Habsburg-udvar előbb tehetetlenségében létrehozta saját potenciális ellenségeit e nem nemesi katonarétegben, majd saját potenciális szövetségeseit, a polgárságot és a parasztságot cserbenhagyván, sőt az ellenreformáció, a kegyetlen porciózás és zsoldoskilengések révén ugyancsak ellenségévé téve azokat, létrehozott egy európai viszonylatban különös szituációt: a parasztság saját valóságos és potenciális ellenségeinek, a nemességnek politikai szövetségeseivé és katonai erőtartalékává vált a 17. századra. Amikor a magyar rendiség megmozdult, több-kevesebb sikerrel mindig számíthatott parasztok csatlakozására. A jelszó az „idegen nemzet” elleni küzdelem, az „édes haza” megszabadítása volt, és vált általánossá a küzdelemben részt vevő parasztoknál is.²¹⁹

Ez az állítás ugyan óvatosabb álláspont Molnár fogalmazásához képest, aki egyértelműen a Habsburg-központosítás mellett tette le a voksot, de a genetikus kapcsolat szemmel látható.

„Hova helyezzük a 17. századi »függetlenségi harcokat« tehát?” – kérdezi Szűcs. „Történeti helyükre” – válaszolja ezután. Megfosztva azokat a ráaggatott progresszív, vagy retrográd jelzőktől.

A vita a *Valóság* hasábjain folyt tovább 1969-ben. Trócsányi Zsolt 16. századi történelmünk vitás kérdései címmel válaszolt Szűcs Jenő megjelent tanulmányára.²²⁰ A cikk egyetlen oldalához kívánt hozzászólni, amely a kora újkori magyar történelem eseményeit mosta egybe a középkor más, nyugat-európai szemmel nem olyan speciális történetével.

Egy alig szemet szűrő félmondatot emelt ki a cikkből „európai viszonylatban különös szituációnak nevezi azt, hogy a parasztság (Magyarországon) saját valóságos és potenciális ellenségeinek politikai és katonai erőtartalékává vált a XVII. századra”.²²¹ Megjegyezte, hogy ez a szituáció (legalábbis kelet-európai viszonylatban) nem nevezhető „különös”-nek, és a Lengyelországot két évtizedig dúló, ún. „északkeleti háború” döntő szakaszára, 1655–57-re utal.

Károly Gusztáv svéd király 1655-ben Lengyelországba üt hadaival, a számban is erős, begyakorolt, rideg fegyelemben tartott s nem is rosszul vezetett svéd seregek kezdetben imponáló sikereket érnek el. János Kázmér király elmenekül, s csak a déli területek néhány főura, Potocki generális, Lubomirsky s néhányan mások próbálkoznak az ellenállás szervezésével. Ekkor támad váratlan szövetségük a parasztságban, amelyet rettenetesen megterhel a svéd király által követelt súlyos adó, a svéd mozgó seregeknek, helyőrségeknek való élésszolgáltatás – s az adó és élés kegyetlen szigorú végrehajtása késelelem esetén –, s mindezekén túl (katolikus többségű országról lévén szó) sért a katolikus templomok kifosztása stb. A déli batárszélen megindul a paraszti felkelés a svédek ellen (kisebb helyőrségek ellen hol eredményes, hol kudarchoz vezető támadásokkal). A déli nemesi ellenállás vezetői (elsősorban Wielopolski) ezzel a svédellenes parasztmozgalommal fogódnak össze. (Az persze a dolgok elmaradhatatlan velejárója, hogy a katolikus lengyel parasztszendülők s katolikus nemesi vezetőik felverik a protestáns s így svédpártinak tartott lengyel nemesek udvarházait is.)

Ez a nemesi-paraszti szövetség, attól kezdve (legalábbis jó ideig) állandó jelensége az északkeleti háborúnak: a „szkíta” módra hadat viselő, a nagyobb összeütközéseket kerülő, de ellenségeik bátában, hol itt, hol amott csoportosuló lengyel zsoldos- és nemesi felkelő seregek mellett ott található a paraszti „colluvies” is. A jelenség tehát nem egyedülálló, nem sajátosan magyarországi – legfeljebb tán csak arról lehet beszélni hogy olyan kontinuitással és intenzitással, mint Magyarországon (különösen a XVII. század

utolsó évtizedében) másutt nem alakul ki.²²² Szűcs kritika tárgyává teszi azt az illúziót, amely szerint, az a fajta nemesi reszpublika vagy át nem gondolt (és realitással sem a belső, sem a külső európai viszonyokban nem rendelkező) „nemzeti Királyság”, mely az e mozgalmakat vezető nemesség lelki szemei előtt lebegett, a magyarság kilenczizedét kitevő jobbágyság számára valóságos szabadságot hozott volna.²²³

Trócsányi azzal érvel, hogy mivel Mátyás halálától nem volt külső lehetőség az ország felszabadítására, egyesítésére a törököt kiűző háborúig, abban bízni illúzió volt csupán. Az Erdélyi Fejedelemségre alapozódó felszabadító háborúk kísérletek voltak „egy igény kiélésére”: lehető legnagyobb területi és gazdasági koncentrációt létrehozni abban az utódállam-alakulatban, amely fenntartotta a jogigényét az ország egyesítésére.

Felteszi a kérdést:

Vajon mi hat egészségesebben egy bármiféle csoport, közösség (vagy aminek nevezzük) fejlődésére: legalább megpróbálkozni egy igény kiélésére (ha végül nem is jut tovább a dolog valamiféle kompromisszumnál), vagy eleve elállni a kockázatos próbálkozástól?²²⁴

Szerinte szélmalmokkal hadakozik a más esetben a szigorú realitást számon kérő Szűcs, mikor a jobbágytömegek felszabadítását kéri számon ezeken a harcon, hiszen erre nem volt mód Kelet-Európa, de ekkor még a Nyugat országai-ban sem. Erdély a szabad katonaparaszti tömegeivel a lehetősége határáig ment el. Trócsányi kiemeli a 16–17. század felekezeti, vallási csoportképző erejét, éppen a katolikus Lengyelország számára szimbolikussá vált, a Sienkiewicz-regény alapján özönvízként emlegetett topossal, melynek centrumában a lengyel katolikus szent hegy, Jasna Góra ostroma állt és vált nemzeti mítosszá.

(Érdekes módon, mint később látjuk, Király István vácrátóti politikai pamfletjében ugyanoda nyúl vissza. Ő is 18. századi lengyel példát idéz a nagy tömegekben elterjedő nemzeti mítoszok kialakulására, a tudományos érvelés bunkósbotját használók ellen, akik a nemzettudat folytonosságát, annak anakronisztikus voltával kívánják megkérdőjelezni.)

A reformáció hasonló jellegű behatására figyelmezteti a középkori érvanyagot a magyar kora újkorra is alkalmazó Szűcsöt. Elmondja, hogy az 1945 utáni történetírás alábecsüli a reformáció hatását, holott az a kereszténység felvétele óta a legjelentősebb eszmei fordulat volt, amely úgymond az egész társadalomra hatott.

„Jönnek a csehszlovákok”, avagy amikor a külön magyar utat már a prágai forradalom szele söpri, nem a „Nagy Októberé” (1968)

Miként a közismert mondat, a közismert rádióriporter szájából felröppent, ugyanis az inkább a jégkorongban jártas csehszlovák együttes is legyőzte a magyar futballválogatottat, és az új „nemzeti mélypontot” jelezve hangzott el: „Jönnek a csehszlovákok.”

Erőteljes hangként szólalt meg az 1970-es évek elején a csehszlovák toposz. A két háború közötti polgári radikális réteg mintaországa volt a demokratikus Csehszlovákia. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár kapcsolatfelvételi törekvései a masaryki–beneši rendszerrel jelölték ki azt az utat, mely az 1956 utáni konszolidáció folyamán szerepet kapott. Ilyen volt a Molnár Eriknél is szereplő vitatétel, a külön magyar út tagadása a nemzeti fejlődés folyamán. Az új vitához a résztvevők adottak voltak.

*A Masaryk–Beneš-féle „csehszlovák” nemzetkonceptió volt az egyedüli hivatalos – hogy úgy mondjuk – állami ideológia e térségben, mely számos haladó és demokratikus vonással rendelkezett... amekkora különbség volt a társadalmi-politikai struktúra terén 1918–45 közt például Magyarország és Csehszlovákia közt, olyan különbség mutatkozott a kétféle nacionalizmus belső struktúrájában is. A Masaryk-féle koncepció is tartalmazott történeti érveket, de nem volt olyan mértékben szívcosan átitatva régi századokból merített analógiák tömegével, mint a történeti magyar nacionalizmus tovább élő változatai, benne inkább egy jelenből táplálkozó kiválasztottságtudat mítosza dominált.*²²⁵

1968-ban írta le Szűcs ezeket a sorokat. Akkor már nem 1956 hamis tudatáról vitatkozott az MTA Történettudományi Intézete, hanem Prágáról. Van-e nekik tudatuk, és ha van, miért van? 1971-ben Szűcs a csehszlovák–magyar történész vegyes bizottság ülésére új fogalmi nyelvet dolgoz ki, amelyben „nagyon dül az önkritika”, de mégsem születik egységes, modern, marxista regionális eszmétörténet, „érthetetlen módon” még a szlovákok is kezdik elfelejteni a haladó és demokratikus elemekkel bíró Masaryk–Beneš-féle nemzeteszme humánumát.

A „kirobbanó” viták 1968-ban sem a lényegről szólnak. A kérdés nem az, mi történik a csehekkel, hanem ahhoz kell a vitaanyag, hogy mivel nem lehetett átöröklött tudatuk, nem is történhetett meg velük az, ami megtörtént.

Az a baloldali része a magyar ellenzéknek – amely demokratikusnak mondta magát, mivel nem kívánta a „nacionalista” nemzeti jelzőt használni – a századelő polgári radikálisait követve egy cseh mítoszt épített ki magának. Divat lesz a

csehszlovakizmus, a gyanúsan nacionalista 1956-os forradalom helyett az 1968-as Prága lesz a jelkép, a csehszlovák nemzettudatot modernebbnek, követendőbbnek, tartósabbnak emlegeti a hivatalos és a divatos ízlés is, a hamis magyar rovására. Tart mindez egész a szomszéd államalakulat széthullásáig.

A szulejmáni ajánlat újra (1971)

A „Mohács-viták” új és legfőbb komponense a harmadik út lehetősége két nagy birodalom között. Egyfajta modell egy nemzeti elkötelezettségű lehetőségre. Már utaltunk rá, ez a két háború közti népi írók gondolkodásmódjának visszatükröződése (különállás Hitler és Sztálin között), amelyet párthatározat ítélt el 1958-ban, mint az 1956-ért felelős ideológiát. Ugyanakkor az 1956-os semleges ország lehetősége kapcsolódik a vitához. A háború utáni két szemben álló ideológiai tömb között a semleges függetlenséget jelképezte.

1971-es keltezésű Perjés Géza *Országút szélére vetett ország* című tanulmánya, mely később a Gyorsuló idő sorozatban könyvként is megjelent, a külön magyar út, a független ütközőállam lehetőségét viszi tovább. Feleleveníti a Horváth Mihálynál már tárgyalt szulejmáni ajánlat eszméjét, és ad a Mohács-vitáknak egy új lendületet. Az elmélet egy feltételezésen alapul, miszerint 1520-ban az újdonsült szultán követi azt ajánlották volna II. Lajos udvarának, hogy országuk ütközőállamként megmaradhatott volna, ha külpolitikájában az ország lojális a Török Birodalomhoz, Horváth azonban nem fejtette ki a feltételezést.

Perjés nemzetközi kontextusba helyezve a magyarországi török hódítás ügyét, azt állítja, hogy a szultánnak nem volt érdeke a magyar hadszíntéren hadakozni, miközben a földközi-tengeri és közel-keleti frontokon a birodalom jövője számára meghatározó események zajlottak és dőlték el. Állítását külpolitikai, gazdasági és hadtörténeti, logisztikai érvekkel (akciórádiusz) támasztja alá. Magyarország azonban a nyugati kereszténységhez való tartozás és a *Propugnaculum Christianitatis* (Magyarország a kereszténység védőbástyája) évszázados hivatása miatt nem tudja az ajánlatot elfogadni, pedig az egységes, keresztény Európa, az *Universitas Christianitatae* ekkor már csak ködkép.

A könyvecske második felében a mohácsi katasztrófa és az ország darabokra hullása után pedig azt az értelmiségi-papi réteget emeli ki, aki vigasztalt, összetartotta az ország társadalmát és egyben tudatosította az egységes, az államhatárok fölötti magyar kultúra és haza képét. Ezt a felekezeten keresztüli identitás-erősítést nevezi ő Mohács után a „simogatás reflexének”.

A gondolat kapcsolódott a Trócsányi által a Szűcs-vitában elmondott, a refor-

máció hatását a kora nemzettudat jelenségéhez kapcsoló, hangsúlyozó érveléshez. Az egész országot összekötő kapocsról beszél. Ők adnak egy egységes eszmét, nemesség és parasztság közötti összekötőszerepet játszanak. Gondolataik, azok érzelmi háttere kontinuus a Himnuszig.

A válasz ismét Szűcstől és Szakálytól²²⁶ érkezett. Szakály elsősorban a politika és hadtörténeti ellenérveket sorakoztatja fel, tagadva Perjés elméletét, míg Szűcs marxista eszmetörténetet ír. Bírálja a szekfüi iskola „szellemtörténeti” irányát, melyet például a szintén Eötvös kollégista franciás műveltségű Benda Kálmán is követett, amely a két háború közötti értelmiség legmagasabb színvonalú alkotásait hozta létre, kifejezetten antifasiszta légkörben. (Például a Minerva-kör, vagy a Sziget-kör: Hamvas, Kerényi, Németh.)

Munkájához a korszak divatos szociológiai kutatási módszereit alkalmazza, míg a régmúlt korokra a Molnár Erik-vita után gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint főként mentalitástörténeti eszközökkel vizsgáló, alapvetően baloldali Annales iskola felé nyit Magyarország, és épít ki kapcsolatokat. Szűcsöt az Eötvös Kollégium franciás hagyományai is ebbe az irányába viszik.

Szűcsnek, szemlélete alapján nincs érzéke a koninuitáshoz, továbbra is a középkor érvrendszerét hangoztatja és merev, ahogy ő mondja: minőségi különbséget lát a különböző korszakok között. Nem tartja összefüggőnek a folyamatot. A vitába bekapcsolódó Illyés Gyula képi megfogalmazásban hajszálgökökről beszél.

„A történelem a múlt szociológiája”

A gondolat félrecsúszásának lehetőségére jó példa a következő szöveg, amely a divatos szociológiai módszerét erőszakolja rá a történelmi kutatásra. „Az embert a királysághoz fűző hűség más *minőségű* volt, mint az embert az etnikai közösséghez fűző szokások és erkölcsök”; a hűbéri függés sokkal szűkebb köröket, a keresztény hit sokkal tágabb kört ölelt át, mint a „nemzetiség” keretei.

Ha a 19. században kérdőívet osztanak ki az emberek társadalmi csoportlojalitásait illetően, akkor a tipikus feleletek effélék: valaki elsősorban francia vagy magyar, másodsorban katolikus vagy protestáns, radikális vagy konzervatív, harmadsorban bretagne-i vagy zalai, negyedsorban X egyesület tagja, Y futballcsapat szurkolója és így tovább.

Ha 1300–1500 táján ugyanilyen kérdőíveket osztottak volna szét (s a történész nem egyebet tesz, mint kérdőívet tart a források elé), akkor a tipikus feleletek így hangzottak volna: valaki elsősorban a római Szentegyház tagja (vagy görög rítusú vagy mohamedán stb.), másodsorban X *dominus* vazallusa vagy familiárisa,

bretagne-i vagy zalai, harmadsorban lovag, polgár vagy paraszt, negyedsorban a francia vagy a magyar korona alattvalója, „híve”, ötödsorban pedig „francia” (a szó tágabb „nemzetiségi” értelmében, mely még mindig csak a francia Északot jelenti), vagy magyar. Utóbbi esetben is tudnunk kell, hogy lehetett valaki *gente Hungarus*, miközben *natione Latinus*, azaz román nyelvű és származású (vallón, francia vagy itáliai) volt!²²⁷

Magam nem hiszem, hogy mindez így működött akkor, ma sem ez jellemző. Az ember nem logikus lény, gondolkodásában, önmeghatározó identitáselemeiben nem hierarchizált elemek élhetnek egymás mellett, egymással ellentétes sztereotípiák befolyásolják a gondolkodását. Minden esetben a szituáció határozza meg hogy melyik identitáselem aktivizálódik. Mohamedán-keresztény összecsapáskor a kereszténység, nemes-paraszt ellentétnél viszont valószínűleg nem a törökökre gondolnak a résztvevők. A regionális kis haza jelentősége nő fel országos méretűvé az ostromlott várban rekedt számára.

Egy apokaliptikus várakozással teli korszak pedig azért sokkal különlegesebb, mert még kevésbé kiszámíthatóak emberei. A felrajzolt modell ott csúszik félre, hogy az adott helyzetben lesz valaki keresztény, vagy magyar. Itt pedig a török kor Franciaországtól eltérő középkori példái félrevezetnek.

Szűcs kétfajta nemzettudatot különböztet meg európai vonatkozásban: egyik Rousseau-ra, másik Herderre vezethető vissza. A rousseau-i állam-nemzetteória hívei próbálták szerinte a nemesi nacionalizmust mint őst beazonosítani újkori fogalmi rendszerükben. Míg a herderi kulturális közösséggel operáló gondolkodás a parasztságban látta meg a nemzeti eszmét konzerváló réteget.

*Tévedés lenne azt képzelni, hogy a nemesség „nemzeti” öntudata a törökellenes harcok során kovácsolódott ki. Annál kevésbé, mert a valóságban a nemességnek a 15–16. században már csak elenyésző kis hányada barcolt a török vagy bármilyen külső ellenség ellen, minthogy hadászatiilag még akkor is hasznavehetetlen lett volna, ha nem abban állt volna legfőbb törekvése, hogy „ősi joga és szabadsága” alapján kivonja magát a hadviselés terhe alól. Amennyiben sok nemes mégis bullatta vérért az ország védelmében, azt nem mint az országos nemesi közösség tagjai tették (ez volt a *communitas* régi magyar neve), hanem mint a király, vagy valamelyik főméltóság, vajda, bán, egyházi, vagy világi főúr familiáris vitézei. A nemesség mint testület „erkölcsi” létalapjává ekkor már az ősök „szüntelen vérbullatása” lett, amire a középkor végi nemesség annál többet bivatkozott, mennél inkább csak tumultuózus országgyűlési jelenetek során került ki kardja a hüvelyéből.*²²⁸

Az idézet a módszer konkrét alkalmazásának hibája, és annak erőszakoltságát

mutatja. A 16–17. században a nemesség ismét jelentős százalékbán harcolt a végvárakban. Többségükben ők adták a tizenötezer végvári katonát. A harcolók nagyobb része tehát nemes volt és hullatta véré. Hogy ezt milyen minőségben tette, mint valamilyen familiáris, vagy királyi zsoldban harcoló, vagy éppen nemesi felkelő, azt a szituáció döntötte el. Így is, úgy is tették, mint magyarok és mint keresztények is (mégpedig alkalmanként választhattak, hogy annak milyen felekezetét kell éppen szolgálni), a helyzet állandóan változott.

Szűcs nem ismeri a kora újkori politikai retorika terminológiáját, amely már más a többségében protestáns országban: „idegen nemzet, köztünk lakó, természet szerint való ellenség” stb. Nem ismeri a korszakot. Középkori tudati fejlettségi kódexe alapján bizonyítja rá a magyar kora újkorra, a „hamis tudatot”.

Nem fokozatosan erősödő „hajszálgökökerek” vél, hanem állítása szerint az európai fejlődésben a mennyiségi változás minőségibe csap át, ezért a nemzet-tudat jelensége csak a 19. században bukkan fel, ezért hangsúlyozza mindenhol, hogy minőségileg más a kor tudata, mint a 20. századé.

Ezen túl pedig a török elleni küzdelmek már azért sem válhattak a „nemzeti” érzés és érvelés forrásává, mert történetesen a törökellenes propaganda csaknem kizárólag a keresztény argumentáció szövegeivel folyt még a 16–17. században is. A török nem a „nemzet”, hanem a kereszténység, a „keresztény szabadság” ellensége volt. Ez ekkor még súlyosabb argumentum volt, mint a „nemzet ellensége”.²²⁹

Szűcs középkori szemléletében a paraszt helye pedig csak a falu, a lokális közösség, a török kor hatalmas tömegeket kavarázó kataklizmájával nem számol, lokálpatrióta tudatnál ezért nem hajlandó többet elismerni.

A parasztnak a falu, az uradalom, esetleg a megye volt az érzéketesen hozzáférhető konkrét közösség, a kereszténység pedig az ideológiailag hozzáférhető közösség, miután a „nemzetet” a nemesség ideológiailag kisajátította, és társadalmi-politikai értelemben önmaga érdekeihez idomította.²³⁰

Vácrátót, avagy „verjük által a labancot a másvilágra!”

A gazdasági mechanizmushoz fűzött remények a hetvenes évek elejére ellanyhulnak. A politikai változás új vitát hív életre. A vita a kurucos-szabadságharcos hagyomány kulturális rehabilitálásáról szól. A vita előzménye, hogy a Molnár

Erik-vitával egy időben 1958-ban párthatározat születik a népi írók ellen, mely többek között az ő nacionalista eszmerendszerüket teszi felelőssé 1956 szellemi előkészítéséért. A párt által kijelölt bizottság Király Istvánból, Pándi Pálból és Szabolcsi Miklósból áll. Király szimpátiával viseltetik, míg a két társa ellenszenvvel, a népi írókkal szemben.

Királynak létezik egy több száz oldalas, tanulmánya, melyet az írócsoport értékeléséről állít össze. A hármás bizottságban társai vele szövegeztetik meg az elítélő határozatot. (A népi írók történet- és nemzetszemlélete, mint már írtuk, sokban kötődött az úgynevezett „kurucos-szabadságharcos” hagyományhoz, amelyet Molnár Erik is támadott.) Király készít egy tanulmányt, melyben a hagyomány rehabilitációját szorgalmazza, és a kozmopolitizmus elítélését kéri. Aczél György azonban nem áll kötélnek. 1972-ben a Filozófiai Intézetben végzett „tisztogatások” idején egy fogadás után kocsival hazaviszi Királyt és arra biztatja, hogy eljött az idő a tanulmány megjelentetésére.²³¹

1973-ban Király István említett tanulmányában az 1958-ban fő veszélyként feltüntetett nacionalizmus mellé, párthatározatot kért a kozmopolitizmus ellen is.²³² Vácrátóton erről folytatnak politikai eszmecserét, ahol főként ezek a századok és a Rákóczi-szabadságharc ad történelmi érvanyagot a politikai kombinációkhoz. Az egyik térfélen Király István és Czine Mihály áll, velük szemben pedig – nem véletlenül – Pach Zsigmond Pál, Szabolcsi Miklós és Pándi Pál sorakozik rohamra, szaktudományi háttérrel pedig az e táborból indíttatásban és kvalitásban is eltérő Szűcs Jenő nyújt.

A „párt” ekkor a „kurucokat” támogatja, mivel most a „labancoknak” vannak „vétkük”. A későbbiekben ezután mindig létezik egy nemzeti típusú legitimációt támogató irány Köpeczi Béla személyében, amely párttámogatást is kap, ez azonban mindvégig alulmarad a történettudományon belül.²³³ A hetvenes évek végére a zuhanó életszínvonal hatására visszaszorul a Molnár Erik-féle koncepció, és elcsendesedik a vita. A vitában Molnár Erik óta az állami függetlenség mint legmagasabb rendű nemzeti érték helyére a polgárosodás anyagi jellegű értékeit helyezték. A korszak legitimációja a gazdasági teljesítmények beépítését hirdette a nemzettudatba.²³⁴ Ezért indult a történelembe belevetített politikai analógiakeresés.

Így ír erről az irodalomtudomány szempontjából vizsgálódó N. Pál József:

A Molnár Erik-vita éppúgy dupla fenekű volt, mint minden a korban. Lényege a nemesi nemzettudat mint „hamis tudat” támadása, a függetlenségi hagyományok történelemformáló szerepének a kitoloncolása volt a nemzettudat centrumából, s ezzel a nacionalizmus” száműzése a magyar történelemszemléletből is. Ez a koncepció joggal

támadva az ötvenes évek Révai–Andics–Mód Aladár-féle „függetlenségi” szemléletét rehabilitálni igyekezett az 1953–56 közötti, nem nemzeti revizionizmus részelemeit és túlzottan hírbe nem keveredett embereit, ezért a magyar történelem forradalom utáni, „kiegyezéspárti”, a gyarapodás lehetőségeinek inkább esélyt adó korszakaira irányította a figyelmet (a történetírás figyelmét is!), ami Kádárék konszolidációs céljaival – akár egy mutatós szellemi csomagterv – nagyon is egybevágott. Azonban az is igaz, hogy a most már szabadabban kutatható korszakok (elsősorban a Rákóczi-szabadságharc utáni felvilágosult abszolutizmus és az 1867-es kiegyezést követő dualizmus) „átértékelését” a Molnár Erik-féle történelemszemléleti koncepcióból kinőtt, annak ideológiai ballasztjait, marxista bikkfanyelvét egy idő után persze elhagyó szakemberek végezték el a leginkább érvényesen. Meglódult a Monarchia-kutatás, s a vizsgálódás centrumába az akkori polgárosodás szellemi és civilizatórikus értékei kerültek, a korszak leírása elsősorban a városi fejlődés, a példátlanul gyors kapitalizáció és a tudati modernizáció dicsérete mentén történt meg. A korra vonatkozó kérdőjelek az ezt a folyamatot gátló, vagy gátolni látszó konzervatív, függetlenségi szemléletet terhelték.²³⁵

Meddig terjed a haza időben és térben? Viták Erdély körül (1972)

Az eddigi, 1956 nemzeti közösségteremtő eszméi ellen folyó toposzüldözés 1968-ra elvesztette jelentőségét. Az 1970-es évekre egy, a 16. század óta együtt álló jelképrendszer már más okok miatt nem kívánatos.

Az 1972-ben leálló új gazdasági mechanizmus után, a gazdasági legitimáció lanyhul. 1972–73 után félt a hatalom egy új csoporttudat kicsírázásától. A másik vonulata az újra fellángoló vitáknak pedig a határon túli kisebbség helyzete lett. Itt is Erdély szerepe a kitüntetett, mely legintegránsabb része maradt nemzettudatunknak, történelmi szerepénél fogva is, az 1918 után elcsatolt területek közül.

Már a Molnár Erik-vitában implicite benne rejlik egy Erdély körül kialakuló vita. Ugyanis, ha 1918-ig nem létezik demokratikus alapon értelmezhető nemzettudat, s ennek megteremtése majd a szocialista korszak feladata lesz, akkor természetesen nem jelenthetnek problémát a határon túli magyar kisebbségek, mivel nekik boldogulásukat és kifejlődő identitásukat esetleges nyelvi másságuk ellenére gazdaországukkal együtt kell majd kialakítani – Molnár elmélete szerint.

A Kádár-korszak az 1956 utáni fokozódó romániai magyarellenességre nem reagál. (Tulajdonképpen az 1956-os forradalomért való büntetésként engedi a szovjet nagyhatalom a magyarelles intézkedések fokozódását. Románia pedig a forradalom idején elemeiben létező, és több központtal fellángoló magyar elszakadási mozgalomra hivatkozik.²³⁶)

A Bolyai Egyetem felszámolása, Szabédi László, és másik két egyetemi oktató öngyilkossága idején, a magyarországi értelmiségnek nem engedélyez a hatalom semmiféle tiltakozást. Az 1970-es években ez a pont lesz a hatalomnak és az országban nemcsak ezoterikusan jelen levő, de tömegbefolyással is bíró úgynevezett „népi” ellenzéknek az összeütközési pontja. Nagy vitát kavartak Szűcs patriotizmusfogalmi elkülönítései a 19. századot megelőzően.

A modern „baza” fogalma nem úgy jött létre, hogy az emberek tömegei a 18–19. század fordulója után egyszerre csak „széles e hazában” olyan otthonosan kezdték magukat érezni, mint szülőfalujukban, szülővárosukban, a jól ismert tájon. A politikai baza fogalma a szülőföld képe mellé iktatódott, anélkül hogy ez utóbbi megsínylette volna. Különnemű jelenségekről van ugyanis szó. A szülőföld: tapasztalat, élmény, emlék. A politikai baza eredendően: eszme. Ezen az eszmén kezdetben viszonylag szűk intellektuális réteg: politikusok, írók, jogászok, történetírók, filozófusok, a nemzeti öntudat „propagandistái” dolgoztak, formálták ki azt szónoklatokban és közjogi elméletekben, a nemzet múltjáról, helyéről és bivatásáról alkotott teóriákban és költeményekben, politikai pamfletekben és nemzeti himnuszokban, mígnem az egész gondolkör az iskolákon, a tömegkommunikáció egyre bővülő eszközein, újságokon, könyveken át valóban tömeges közkinccsé vált. Nemes és jogos törekvések jelszavaiként olykor, hazug és demagóg tendenciák szolgálatában máskor. Nem primer érzelmeké az indíttatás itt, hanem a szekunder ideológiai mozzanaté: az elsajátított, a vállalt nemzeti eszméé. A „baza” az eszmékben és a propagandában – főként Közép-Kelet-Európában – olykor már akkor elkészült, amikor a politikai viszonyokban területi realitásként még meg sem volt. Más kérdés, hogy mióta a nemzeti eszme az élet minden területét a gyermekkortól fogva áthatja, a patriotizmus látszólag függetlenül mesterséges geneziséstől, és eredeti pszichikai sajátosságnak tűnik. S valóban, a hazafias érzés a 19. század óta „természetes érzés” jegyeit ölti fel, akárcsak az anyanyelv szeretete. Érthetően, hiszen elsajátítása szinte az anyanyelv edességére eszméléssel kezdődik. Ennek megfelelően magába szív irracionális elemeket is (ezen a ponton már a pszichológia tárgya), noha eleve „mesterséges” eredete sobasem homályosul el, hiszen a hazafiság jellege és objektív funkciója annyiféle, abány politikai tudatformával, ideológiával lép szimbioziszba. Az újkori (polgári) patriotizmus a 18. század második felében abból az eszmekörből született, mely a „társadalom” fogalmát a „nemzet”, a „szuverén nép” kategóriájával azonosította, és azt – az eszmék szférájában – a jog, a szabadság és a hatalom forrásává, letéteményesévé és birtokosává tette; következésképpen mindennek a „baza” szimbólumával kifejezett értéknek fenntartását, megóvását és védelmét kötelességévé tette. Amennyiben mindennek a „nép” – a realitás szférájában – mégsem lett birtokosa, annyiban vált illuzórikussá, demagóggá és hazuggá a polgári „hazafiság”.²³⁷

Mivel az elvetendő konzervatív nacionalizmus „Szent István-i állameszme” koncepciója a 11. századhoz, a „mélymagyar-hígmagyar” fogalom párja (Németh Lászlót idéző álláspont) a 16–17. századhoz kötődött a köztudatban. Szűcs mindezek helyett egy kulturális kötöttségű, szerinte kevésbé agresszív hagyományt szeretne látni a kialakuló új szocialista nemzettudat központjában Adyn, Radnótin, Bartók zenéjén keresztül a jelenkor értékeiig menően.

Trócsányi vitájuk idején megkérdőjelezi, hogy releváns-e a különbségtétel a szülőföld szeretete konkrét és a patriotizmus „absztrakt” érzése között. Az érzés általában konkrét viszonyt jelez, és bár Szűcs valami érzelmi fűtöttségű aktivitásra gondol, akkor sem különbözik az érzelmi hozzáállás koronként, amit szülőföld szeretetének nevez – legfeljebb a látókör tágulása s a kulturális szint emelkedésével skálája válik szélesebbé, színesebbé.

De maga az érzelmi viszonyulás konkrét, akár a török sarc miatt pusztuló nagy-marosi jobbágyról van szó, akár századunk magyar entellektüeljéről, akinek patriotizmusát elsődlegesen a magyar történelemhez (pozitívumaikhoz, és negatívumaikhoz), a magyar kultúra jelen vagy volt élő termékeihez való eleven kapcsolat, a jelen problémáikhoz való érzelmi viszony teszi (az utóbbihoz való intellektuális viszony nem feltétlenül patriotizmus, bár persze a ma kérdéseikhez való pusztán érzelmi viszony se nagyon képzelhető el épp entellektüeleknél). Nem hinnénk, hogy pl. korunk magyar entellektüeljeinek Ady költészetéhez, vagy Bartók zenéjéhez való viszonya miért volna „absztrakt” vagy éppen absztraktabb, mint egy nem entellektüel viszonya, mondjuk, „egy szolnoki” városrészhez? Nevezzük a patriotizmust „intellektuálisan átszűrt érzésnek”? Még az sem felelne meg a valóságnak. Az érzelmi momentum, ismételjük, mindig, konkrét kell hogy maradjon. Más dolog az, hogy ez az érzelmi momentum (a patriotizmus esetében ugyanúgy, mint számos más vonatkozásban) mozgatója lehet a cselekvésnek, s hogy a patriotizmus fogalmába, az érzelmi tényezők mellett, bele szoktuk érteni az akarati elemet, a morális elkötelezettséget is.²³⁸

Trócsányi ugyan nem száll vitába a középkoros történésszel Mátyás-ügyben, de szorosan a Bécs-ellenes nemzeti függetlenségi harcok előzményeként tárgyalja Szűcs a Mátyás-hagyományt, amelyet ismét egy nemesség általi tudati hamisítványnak tart, mivel a nagy király abszolutizmusa inkább Bécs abszolutizmusát előlegezte, mint a nemesi tudat által róla berögzítetteket.

Meghalt Mátyás, de ki emlékszik az igazságra?

S még egyet e kényes kérdéskörbőz. Történeti köztudatunk ma is úgy tartja számon, hogy Mátyás király nemzeti centralizációjának bukása jelentette azt a katasztrófát, melynek nyomán megnyílt a föld, hogy az 1526 utáni történelmi szakadéokban valami tökéletesen új jelenségként lángoljon fel az idegen centralizáció elleni nemzeti felháborodás. A 17. századi nemesi történet szemlélet „polgáriasult” hagyománya él itt tovább két vonatkozásban is. Egyrészt abban az elképzelésben, hogy Mátyás egyfajta „nemzeti” állam megteremtésén fáradozott, másrészt abban, hogy Mátyás és a „nemzet” békés harmóniában élt 1458–90 közt²³⁹ – írja Szűcs Jenő.

Ez mind igaz, de Szűcs módszertani hibát vét vizsgálatakor, amikor figyelmen kívül hagyja, hogy nem a Mátyás-kori valóságos történelmi helyzet él tovább, hanem az, amelyet a későbbi történetírói hagyomány szándékkal, vagy anélkül belelát. A tanulmányunk erről szól. Mindezek ellenére és éppen azért Mohács után egy sokkal sanyarúbb egzisztenciális létben minden társadalmi réteg fenyegetett volt. A nemesi és főnemesi réteg együttesen menekült el, a paraszt pedig kétgenerációnyi időtartamra elvesztette lába alól a talajt; a háborúk pedig, amelyek eddig csak a Balkán délszlávjait fenyegették, mostantól kezdve a határvidék magyar lakosságával töltötte meg a mohamedán rabszolga-kereskedők rabszíjait.

Az erős mátyási birodalom, amelynek központja, Buda volt minden réteg számára a biztonság, az erő, az aranykor mintája lett, a nemesi, a humanista történetírásában, a katonák hősi énekeiben, és Mátyás lett a nép történeteiben az igazságos király. A „polgári hagyomány” számára is ez lett a mérvadó.

Nem az idegen területekről származó, mi több, a magyar országrészek pusztulása révén évszázadokig egy „németi” Bécset védelmező uralkodóház, hanem a saját országának, vagy országainak védelmét megszervező uralkodó, akinek Buda a székhelye, válik az uralkodói mintaképévé a 16. századi protestáns Batthyányaknak, a 17. századi katolikus horvát bánnak, Zrínyi Miklósnak, a protestáns erdélyi fejedelmeknek, a népmesék íróinak, vagy a nemesi hagyományt követő történetíróknak.

Mindenesetre elgondolkodtató, miért nem tűnik fel Szűcsnek, hogy a 19. századi Habsburgokkal konfrontálódó nemesi értelmiség, például a Himnusz-író Kölcsey számára miért releváns a különbség Mátyás Budája és az ő „bús hadát” nyögő Bécs uralkodóháza között.

Ebben nem az uralkodóház nemzetisége, és nemzetközi birodalmának társ-

országai játszottak szerepet, hanem az ország területi integritásának védelme, lakói vagyonának, életének, személyes szabadságának, az európai keresztény normákkal ellenkező, családokat szétszakító rabszolgaság elleni védelme volt a mérvadó. Értelmisége számára pedig a királyi centrum, amely egyetemet, szellemi, humanista fórumot, megbízást, jelentett.

Mindezek legfőbb veszélyeztetője a török volt, egy idegen kultúra, amelyhez idomulni kellett. Egy kereszténységen belüli autochton fejlődési modellt kellett kényszerpályára cserélni miatta, ebben nem tudott az uralkodóház védelmet adni, ilyen szempontból annak származása és nyelve közömbös volt. Az Anjoukkal, a Jagellókkal, vagy éppen a török elleni háború folyamán elhalálozott Habsburg Alberttal szemben sincs semmi problémája és kivetnivalója korának vagy a későbbi időszak történetírásának.

A keresztény Európához mért önálló, védett, a kor kihívásaihoz alkalmazkodó kényszerpályá nélküli vonalat szertett volna az ország, ennek utolsó fázisát Mátyás korában látta. Mohács pedig a lehetőség elvesztésének szimbóluma volt. Nem a Habsburgokat vádolták mindezzel, legfeljebb a be nem váltott ígéreteket kérték számon, amelyek koronként életet és halált jelentettek.

A Szűcs által kifogásolt nemesi történelmi hagyomány az aranykor bukásáért saját magát vádolja, ezt átveszi a későbbi, mint cikkünk elején kifejtettük, a Szűcs által polgárinak nevezett történetírás is. A 16. század az anyanyelv kora, mindezzel Mátyásnak nem kellett szembesülnie, de udvara egy olyan központ lehetett volna, amely az anyanyelvi fejlődésnek is ösztönzőjévé válhat, ha ez Buda marad, nem a német Bécs.²⁴⁰

Összegzésként elmondhatjuk, Szűcs itt is korszakokat csúsztatott össze, mind az elemzés primer értelmezésében, mind szekunder, az eseményt később saját szemszögéből értelmező időszakokat, és mondott felőlük összevont, sommás ítéletet marxi megközelítésből.

Középkorral foglalkozó történészként nem ismerte a kora újkor mozgástörvényeit, valamint figyelmen kívül hagyja Magyarországnak azokat a megváltozott katonapolitikai és pszichés körülményeit, amelyek a 16–17. századot befolyásolták.

*A hagyományképződés persze e konfliktusokat a 16–17. század nyomorúságai közepette elsimította. S a hagyománynak valamiben igaza is volt, amikor a „néhai való jó Mátyás király” emléket a Bécsben vagy Prágában székelő császár és magyar király alakjával állította szembe. Végso fokon az a 15. századi kísérlet, éppen mert a rendi „nemzet” ellen irányult, a modern nemzeti fejlődés kedvezőbb előzménye lett volna, mint akár az a politika, amit a bécsi udvarban űztek később, akár az a „nemzeti” felháborodás, ami szubjektíve mozgatta a 17. századi nemesség tömegeit.*²⁴¹

Ha a nemes nem harcolt, csak szónokolt, ha a Mátyás-hagyomány szintén hamis tudat, akkor hol találjuk a nemzeti tudat gyökerecskéjét? Szűcs megadja a választ: A rendes dolgukat végző, a paraszt számára kötelező és illő osztályharcot folytató Dózsa kereszteseinél.

Többet használt volna a magyar „nemzetiségnek”, ha a mátyási koncepciónak lett volna örököse és folytatója. A szubjektív indíték és az objektív cél azonban nem sokban különbözött a királyi hatalom ellen lázongó nemesség nagy többségénél a 15. század második felében és a 17. században. Az a típusú „nemzeti függetlenségi mozgalom”, mely a 17. században a királyok ellen folyt, lényegét tekintve a magyar Mátyás ellen kezdődött először.

Egy nagy különbség kétségtelenül van. 1460–80 táján senkinek sem jutott eszébe, hogy parasztokat mozgósítson a király ellen, az 1670-es évektől fogva azonban ez a program nemcsak minduntalan felmerül, hanem maguk a parasztok mozdulnak meg olykor. Másrészt már jóval korábban, 1456-ban jórészt parasztokból toborzott keresztések mentették fel Belgrádot, ahogy 1514-ben is a török ellen hirdetett kereszties hadból bontakozott ki a parasztháború. E régi keresztiesek, a crux jelét hordozók, cruciferi nevéből alakult a 17. századi kuruc neve.²⁴²

A történelmi folytonosságra adatokat keresnének a kurucokhoz való összeköttetésben, de ezt a láncszemet semmi erőlködéssel nem találják. Szűcs fent említett etimológiája már saját korában sem állt biztos lábakon. Mára megdőlt. A parasztfelkeléshez azután olyan új elemeket lehetett csatolni, mint a mezővárosi paraszt-polgárosodás Nyugat felé kacsingató fogalma és gyarapodó gazdasági értékei, amellet, hogy „antinemes” programjukban hűek maradtak a marxizmus által számukra kijelölt szerephez.

Dózsa parasztjai antifeudális keretben nyújthatnak előzményeket az alsó néprétegek kora nemzettudati tájékozódására, természetesen csak kísérő elemként az antifeudális vezérhang mellé. Minden más megmozdulás a rendi mozgalmak mellett a „hamis tudat” befolyását jelentheti a parasztokra. Ha bizonyítható a tudati összeköttetés a kurucok és a demokratikus eredetű, tehát nem „hamis tudatú” Dózsa-parasztháború között, akkor kimutatható egy mellékelem folytonossága a Rákóczi-szabadságharc időszakában, melyre az elmélet szerint építhettek a későbbiekben, ennek azonban nem sok köze van a felfogás szerint a nemességhez.

Tulajdonképpen 1964-től ezen a szinten kezdik kidolgozni a Molnár Erik-vita téziseit. Az ötvenes évek Mód Aladár-i szemléletében, mint említettük Dózsa és II. Rákóczi Ferenc a kiemelt osztályharcos pont, amit a nemzeti történelmi hagyománnyal egyeztetni kívánnak. Mint említettük Molnár Erik sem támadja „hamis tudatos” elméletével már Rákóczit.

Kereszténység védőbástyájából a szocializmus ellensége?

A problémakör a korszak megítélésében mindig alapvető. Szekfű Gyulától Pach Zsigmond Pálon és Molnár Eriken keresztül eddig több szempontból vizsgáltuk. Alapvető, mert egy ország, melyen a mohamedán–keresztény világ frontvonala húzódik keresztül, több évszázadig semmiképpen nem lehet meg anélkül, hogy az ott állomásozó katonasággal való viszonyát ne tisztázza, különösen, ha az többségében az ország lakosaiból kerül ki.

Míg Szekfű Gyula a magyar nemzeti lélek újraszületését a magyar végvárak őskereszténységre hasonlító állapotában látja, ahol az osztrák kétfejű sas a szent-lélek, addig a Molnár Erik vita-után a magyar katona lesz a nemessel egyetemben az országpusztító.

A Szekfűnél felsorolt névsor alapján Zrínyi Miklósból – a szigetvári hősből – rablólovag lesz, Kerecsényi László a nép ellensége, Dobó István pénzsóvár, Mecssey parasztyilkos. Meghálnak ugyan mindannyian a történet szempontjából valamiért (de a deheroizáló kor nem hajlandó tudomást venni arról, hogy miért.).²⁴³

Tovább él a Molnár Erik-i nézet, miszerint egyszerű zsoldosokként lehet a végvárak népét kezelni. Nem ők a nemzeti tudat kimunkálói, de kevésbé is kötődik hozzájuk. Az ő tudatukat a pénz irányítja, bármire bevethetők. Ha szükséges, akkor retorikai sablont, fikciót tetteik indoklására a nemességtől kölcsönöznek.²⁴⁴

Szűcs ívet rajzol: a középkorban kifejlődő nemesi nacionalizmus Werbőczy megfogalmazásában kodifikálódik „a rendi szabadságjogok” és „alkotmányos” elképzelések lettek a „szabad magyar nemzet” történeti tudatának, a nemzeti érelyekről és „hivatásról” való elképzeléseknek emocionális fedezetévé a 18. század végéig. A nemzeti hivatás a 14. század végi kezdetek után a következő²⁴⁵ század dereka óta a „kereszténység pajzsa (védőbástyája) szimbólumban fogalmazódott meg”. Ez azonban Szűcs szerint csak egy retorikai sablon.

Mi ötlük fel manapság is elsősorban a köztudatban, ha a régi századok kapcsán e fogalom elhangzik: „nemzeti hagyományok”? A harcok. Elsősorban és mindenekelőtt a harcok. A szüntelen küzdelmek a török ellen, a Habsburgok ellen, főként a 16–17. század permanens háborúja a szatmári békéig és az annak szerves folytatásaként felfogott 1848–49. Mintba ma is állig fegyverben állnánk, s ezért lenne szükség e példák emlékeztetőre, hogy ne feledjük, ki ellen kell a fegyvert használni! Ez a fajta szemlélet teljesen jogosult volt 1848 előestéjén (noha ’48 elsősorban nem folytatás volt, hanem valami újnak a kezdete). Egyre inkább groteszkké vált 1867 után, amikor egyre inkább „közjogi” formalizmusba süllyedő szemlélet keresett benne hősi előképeket. Bizonyos érte-

lemben ismét indokoltta tette az 1933 után kialakult szituáció, noha a „két pogány közt egy hazáért” 17. századi jelmondata 1930–40 táján szükségképpen jól ismert hamis analógia szerepét látta el, s a zavart nem tisztázni, hanem megrögzíteni volt hivatott.

Az „aktualizálásokon” túlmenően azonban, legyünk már végre józanok! Mátyás király hadjáratai óta a magyar történelem számos győztes csatát ismer, de nem ismer egyetlen győztes háborút sem. 1485 óta csak veszített háborúink vannak, az egyetlen török elleni felszabadító hadjárat kivételével a 17. század végén, amit azonban túlnyomórészt nem magyar hadsereg hajtott végre. Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György stb. sikerei végső fokon úgy foghatók fel, mint egy permanens és 1711-ben elbukott hosszú háború győztes csatái. A magyar történelem utolsó igazán nagy hadvezére, aki joggal állítható a kor legnagyobb stratégái mellé, és tartós sikereket is aratott, hiszen erre épült fiának állama, Hunyadi János volt.²⁴⁶

A cikk további részében a szerző, mint az előzőekben a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokra ösztönöz, amely majd az új szocialista nemzettudat alátámasztását szolgálja. A sorokat 1968 tavaszán írja, nem kell a fegyvert használni senki ellen, mintha ma is állig fegyverben állnánk, a szemlélet 1848–49-ben jogosult volt, saját korában nem az.

A társadalom a fegyvert ekkorra már végleg letette, és azt is elfelejtette, ki ellen használta. Elfelejtette, ahogy igyekezett elfelejteni azt is, hogy a szocializmus előtt létezett az egész társadalmat átfogó „népi” patriotizmus.²⁴⁷

Amikor a szocialista patriotizmus egy új struktúrában, napjainkban újra propaganda tárgyává válik, azt az újfajta viszonyt kell kifejeznie, mely a szocialista fejlődés, az állam és a nemzet kölcsönös viszonyában megfogalmazódik. A történelem régi századai csak „állampatriotizmusokat” ismertek, melyek feltételei mindig valamely szűk „politikai társadalom” és az állam viszonyában rejlettek. A polgári patriotizmus „nemzeti patriotizmussá”, a „nemzet” elméleti-gyakorlati megvalósulásának a nacionalizmus értelmezéseinek függvényévé vált, s mint ilyen bordozta magában a polgári nacionalizmus összes ellentmondását, melyet már a francia forradalom idején Marat, később a Kommunista kiáltvány összegezett: „a munkásoknak (Marat szavaival: a szegényeknek) nincs hazájuk”. A szocialista hazafiság „állampatriotizmus”, amennyiben az egész társadalom és a szocialista állam viszonyát kell kifejeznie, és egyszersmind „nemzeti patriotizmus”, amennyiben az „negatívumnak” újabb kori nemzeti hagyományokból is merít, és a „nemzet” új koncepcióját fogalmazza meg.²⁴⁸

A néhány éve újra kiadott, tanárképző főiskolák számára készült historiográfia így zárja le a mintegy húsz évig kihatással bíró nemzetvitát:

A vitában Molnár merev, dogmatikus, a nemzeti kérdést nyíltan lebecsülő álláspontja annyiban „győzött”, hogy a Történettudományi Intézet magáévá tette. Kétségtelen érdeme viszont, hogy feltárta az ötvenes évek függetlenségi kuruckodásának hamisságát, gyökértelenségét, a marxizmusétól idegen voltát. A legnagyobb vesztes máig hatóan a nemzettudat volt.²⁴⁹

Beszéd Mohácson (1991)

Eljött a rendszerváltás emberöltőn keresztül várt ideje. Ha a Szekfű által kedvelt biblikus toposzt használjuk, akkor elmondhatjuk, hogy kihalt ismét a Kánaán előtti időket még ismerő bűnös nemzedék. A magyar nacionalizmusra gyógyírként ajánlott „demokratikus csehszlovák” nemzettudati modellt felszámolta egy még demokratikusabb demokrácia, és a nagyhatalmi befolyás szünetében, amely létrehozta és fenntartotta ezt az államalakulatot, széthullott. A délszláv állam, amelyet a változás pusztító robbanásként vetett szét, ott régi szimbólumok, mentalitások, emóciók és „módszerek” éledtek újra.

Amikor a magyar politikai vezetés úgy érezte, hogy a jugoszláv hadsereg hátsársértése belerángatja a balkáni háborúba, abban a pillanatba Mohácson mondta el a magyar politika irányítója, Antall József, beszédét, ahol a hely szellemére hivatkozva, történelmi szimbólumokkal fejezte ki a balkáni népekkel való összetartozásunkat, és közös harcunkat a török hódítással szemben.²⁵⁰ A beszéd felzúdulást keltett, az ellenzék kárhoztatta a „rossz ízű történelmi szimbólumot”, Horthy hasonló jellegű, és történelmi körülmények között meghirdetett Jugoszláviával kötött örök barátsági szerződését látták benne.

Jelenleg itt tart a Mohács-mítosz. Ahogy Terbe Lajos²⁵¹ a két világháború között az *antemurale* eszme vitalitását a pángermán és pánszláv veszély között regisztrálta, nem sejtve a bekövetkező második világégést, reméljük, Mohács szimbolikája sem fog a közeljövőben semmilyen formában aktuálpolitikai jelentéstartalmakkal újraéledni.

Összegzés

A Mohács-toposz a 19. század első felében a romantika és az induló historizmus gondolköréből táplálkozott. Kisfaludy Károly, Orlay Petrich Soma, Kiss Bálint, Madarász Viktor, Székely Bertalan ugyan már egy hagyományhoz nyúlt vissza, a 16–17. századba, amikor a Magyar Királyság nagyhatalmi státusból a küzdelmes széthullottság állapotába zuhan.

Az enerváltságból, az „aluvásból” kívánták a kor irodalmárai, képzőművészei,

felrázni a nemzetet. A bús düledék emlékével a jelenkort szembesítették, ahol a jövő volt a cél. Új aspektust és formát adott mindehhez az 1848–49-es leverett szabadságharc utáni kétségbeesés. A nemzeti szenvedéstörténet jelent meg a művészeti ábrázolásokban.

A 16. századtól egyenes a leszármazási rendben Johann Nell szenvedő Hungária metszete, és az ovidiusi heroida műfajhoz tartozó neolatin és magyar nyelvű jeremiádköltészet egyetemes és nemzeti hagyományrendszerrel köti össze a műfajt.²⁵² A zsidó-keresztény hermeneutika szöveg és mögöttes többszörös jelentéssíkjai a magyar irodalom 16. századig folytonos apokaliptikus szemléletét, profetikus beszédmódját hordozzák. Ebben kitüntetett szerepe van a zsidók meggidói ütközetével párhuzamba állítható mohácsi csatának.

A képzőművészetben Mohács, illetve a török harcok korszaka vezet az ábrázolásokban. Igazából ekkor válik meghatározó szimbólumértékűvé. A képzőművészetben megemlítendő Than Mór *Mohácsi csatája*, illetve Orlay Petrich Soma a mohácsi csatában elesett *II. Lajos testének feltalálása*.²⁵³

1867-re igazából megkopik ennek a felfogásnak az argumentációja, emocionális háttere kiüresedik, a szituáció változásával előbb-utóbb hitelét veszíti. A történettudomány szintén szerepet játszik Mohács szimbólummá emelésében. A korszakhatárok kijelölésében, az idegen ház trónra kerülésében, az ország centrumának kihelyeződésében, mint határeseeményt mutatja be, Horváth Mihály. A szabadságharc minisztere történészként a reformkorban eszmélt, összegző munkája az önkényuralom letargikus időszakában emigrációban íródott, hatással azonban a kiegyezés utáni nemzedékre volt. Olyan elméletek erednek tőle a török korral kapcsolatban, amelyek hasonló helyzetekben újra támadtak azonos mondanivalóval, mint például a szulejmáni ajánlat.

A korábbi klasszikára visszamenő egyetemes ábrázolásokat felváltotta a „nemzeti emlékezés tudománya” a történetírás feladatában,²⁵⁴ a művészetben pedig az akadémizmus merevedő historizmus. A milleniumi tízkötetes történeti összegző *Magyar nemzet története* is ezt a célt szolgálta. Nemcsak eseményekkel kapcsolatban kívánt eligazítást adni, hanem képi eszközökkel is próbálta megjeleníteni azokat, így érzelmileg manipulálni az olvasót.²⁵⁵

Bár voltak a korban ellenirányú folyamatok, amikor a török kor berögzült toposzait ellenkező előjellel próbálták használni, mint például a Csontváry által is feldolgozott Zrínyi kirohanása-téma, vagy Ady ellen-Mohács mítoszában: a *Nekiünk Mohács kell* című versében, de valójában itt is a berögzült tartalomra, formára és emocionális háttérre hivatkoztak.

A Mohács-kép ilyen, nemzeti szenvedéstörténet-szerű értelmezését csak erősítette a trianoni sokkhelyzet. A 16–18. század nemzeti történetírásával kezdet-

ben oly kritikus Szekfű is e kor végvári katonaságában találja meg a nemzeti lélek újjáformáló kohóját a kataklizma után.

Új, kritikus formában a kor hősi eszményítése helyett egy új mítoszfosztó aktus a népi írók csoportjánál volt található. Fülep Lajos a képzőművészetnél, a tiszta, egyszerű, természetes formát kereste és értékelte.²⁵⁶ A zene bartóki-kodályi ábrázolásmódjában keresett Németh László a kis nemzet tájékozódására példát.

A 16. század itt már nem a régi dicsőség keresésére irányult, hanem ebben a tragikus sorshelyzetben talált rokon tematikát és a javarészt protestáns hagyományú gárda irodalmi előképet, anyagot és magatartásformát. A magas elitjétől megfosztott nemzeti kultúra átmentésére, a „templomépítésre”.

A háború vége felé irányukba próbált ideológiai utat nyitni mind Szekfű, mind a kommunista párt. Így született a népfrontos tematikával Mód Aladár könyve, mely kiemelt szerepet szánt a török kornak, mintegy torzított történelmi ív kiindulópontjaként, a németellenes (Habsburg) szabadságharcokból álló magyar történelemnek.

Az 1956-os forradalom utáni konszolidációs harc időszakában Molnár Erik lépett fel a jobboldali ellenzéknek számító népi írók gondolatai és a balosnak minősülő Mód történet szemlélete ellen. Szabljája mindkét oldalon ki volt élezve. A török kori magyar társadalom elemzésénél bevezeti a „hamis tudat” elvét, lehetetlennek nyilvánítván a nemzeti összetartó eszme lehetőségét a marxizmus által antagonisztikus ellentéttel bíró nemesi és paraszti osztály között. Molnár Szabó Ervin elméletét elevenítvén fel mondta retrográdnak a kora újkor Habsburg-ellenes szabadságharcait. A demokratikus legitimitáció hiánya miatt nem jöhetett létre szerinte a Nyugaton felálló polgári nemzettudat. Ezt – Molnár Erik szerint – csak a szocialista hazafiság hozhatja majd el, mindezek alapján ezért nincs alapja a szomszéd országokhoz szakított magyar kisebbségeknek bármilyen kapcsolatkeresésre.

A következő évek nemzettudatvitáiban ezért kapott centrális szerepet a 16–17. század. Szóljon az Mohácsról, Erdélyről, vagy a végvári katonaságról, nem elsősorban történeti, szakmai vitákról volt szó, vagy nemcsak azokról, hanem a szimbólumok nyelvén beszélő legitimitációs diskurzusról, amely árnyjátékot a rendszerváltás előtti pártállami ideológiai széthullás tett értelmetlenné. Kritikája azonban mindmáig nemigen, vagy felemásan fogalmazódott meg.

Ami utána következett

A rendszerváltás után Magyarországon nem történt igazi megtisztulás, mint ahogy a szomszédos államok többségében ez bekövetkezett. A valamikori titkosszolgálati emberek jelentős csoportja dolgozott a történettudomány vonzáskörében. Ennek oka, hogy a történettudomány erősen politikaorientált volt, így sok ügynök ment ide fedésben. Kosáry Domokos temetési búcsúztatóján többen elmondták, legnagyobb érdeként kiemelve, hogy Antall József bizalmi emberként nem folytatott boszorkányüldözést. (Ez idáig Kosáry Domokosról nem kerültek elő akták baloldali titkosszolgálati kapcsolatokról, az ÁVH iratairól sem tudták bizonyítani, hogy hitelesen állítják valamikori angol ügynöki voltát.)

Ungváry Krisztián leleplező cikkében elég siralmas állapotot írt le a magyar történettudomány és a kommunista titkosszolgálatok kapcsolatáról, különösen a külföldre kiküldött, ott dolgozó történészekről.²⁵⁷ Itt azonban megint csak a fentebb említett dekonspirálódott ügynökök nyilvánosságra hozott aktáját láthattuk. A valóság azonban az, hogy valószínűleg máig használják a szolgálatok azt az adatanyagot, mely a még élő generációt befolyásolhatja. Nincs feltalálható dokumentáció. A többiek anyagát, talán ha kell, ma is előveszik. (Mi több, furcsa, hogy Ungváry éppen Glatz Ferencet emelte ki, mint akit nem voltak képesek a szolgálatok beszervezni. Glatz Ferenc ugyanis a felső vezetés tagjaként tényleg szervezhetetlen volt. Ő legfeljebb csak megrendelőként szerepelhetett a titkosszolgálatok rendszerében.)

Az idős generáció, a Kosáry-nemzedék elment. Utánuk azonban nem maradt űr. A középnemzedéket ugyan nem engedték felnőni (alig van negyven-ötven éves történész). A familiaritás alapján az új generációt is ők, a régi-új hatalmi elit jelölte ki. A rendszerváltás után mivel a régi gazda hazament (vagy legalábbis azt a látszatot keltették), újat kellett keresni. A régi bevált módszer szerint a nemzeti érdekek és hagyományok ellenében a nagyhatalmi struktúra irányában konspiráltak. Ez ekkor a kalandortőke, a globalizmus irányába való nyitást jelentette. Bevált reflexeik ebbe az irányba vitték őket. A hatalmon lévő kormányzat számára kezelhetők, bármelyik társaságnak használhatók voltak, és természetesen hasonló szemléletű embereket építettek be utódnak. Történészként a legnagyobb veszély rájuk nézve a nemzeti identitás volt továbbra is, így a bibói kontraszelekció tehát tovább működött.

A szemléletet a magyar politikai köznyelv szociálliberálisnak mondta. A 19.

század nemzeti liberalizmusa azonban egyáltalán nem mosható össze a jelenkor globalista, egyneműsítő gondolkodásával és politikai irányzataival, sem történet-szemléletével, ezek kevés rokon vonást mutatnak. (Lengyelországban a nemzeti liberalizmus a katolikus népesség és a más felekezetű államhatalom miatt nem kapcsolódott az aulikuság fogalma. Ott a nemzeti liberálisok a 19. században az idegen hatalmat képviselő államellenes forradalmárok a 20. században buzgó katolikusok voltak. Nemzeti messianizmusuk katolikus szemléletükre épült rá. Nálunk sem egyértelmű a katolicizmus és az államhatalom és történelemszemléletének összefonódása, elég, ha csak a korszak nagy katolikus antiaulikus törté-nészeire gondolunk. Takáts Sándor, Horváth Mihály.)

A katolikus Szekfűtől is vezettek éppen az aulikussság, a birodalmi szemléleten keresztül utak a polgári radikálisok felé, akiknek gondolkodásába nem fért bele a kisnemzeti gondolat. (A száműzött Rákóczi-vita idején kapott is gesztusokat Szekfű a *Huszádik század* körétől.) A protestáns demokratikus tábor felől is vittek utak felénk éppen a pozitívan értékelt felvilágosodásmodell és a szekularizáció okán. Itt sem jött létre azonban akkor ilyen jellegű találkozás.

A Szekfű nevével jegyzett katolikus osztrák–magyar szemléletet magáénak valló Kosáry-iskola történészei együttműködést szorgalmaztak a valamikori baloldali, polgári radikális vonal folytatóival, az 1980-as évek Hanák–Gerő monarchista nemzetállamok fölötti Közép-Európáját kívánó irányzatával. Ez váltotta a rendszerváltás időszakában szellemi áramlatokat kiegyensúlyozó demokrati-kus Bibót, akinek gondolkodásából már akkor sem volt számukra elfogadható a nemzeti kiindulópont és a társadalmi mobilitás. Az ezredfordulóra az európai integrációhoz új történeti koncepciót kellett kidolgozni. Ebben a történeti rajzban szerintük, az európaiság előképe a magyar népet és a kelet-közép-európai térséget szalonképessé tevő Osztrák–Magyar Monarchia volt. A szociálliberális kormányzat hatalomra kerülése után Magyar Bálint miniszter megalapította a Habsburg Intézetet. Az Intézet 16–18. századi részlegét Pálffy Géza, a 19. századit Gerő András, a 20. századit Romsics Ignác irányítja.

Egy régi-új kép felelevenedése

A fiatal nemzedék ezredfordulós generációja előtt kétségtelen, hogy talán egyik legjelentősebb, de mindenképpen ideológiaformáló egyénisége Pálffy Géza. A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi tízkötetes *Magyarország története* mintájára, új millecentenáris magyar történetet összegző sorozatnak beharangozott, nagyközönség számára megírt tíz kötetének 16. századi részét ő alkotta

meg. A sorozatot nagy példányszámban Szvák Gyula szerkesztette.²⁵⁸ Ma már köztudomású, hogy az Antall-kormány bukása után Horn Gyula erős liberális támogatást kapott Ausztrián keresztül. A Burgenlandban felnevelkedett Wranizky kancellár magyarul is beszélt, és nyitott volt a magyar kapcsolatokra. Horn Gyula posztkommunista kormányának támogatása rajta keresztül valósult meg. A megegyezés bázisán született az új millicentenáris *Magyarország történetének* terve. Bár köztudott, hogy Glatz Ferenc ellenérzésekkel viseltetett a Habsburg-ellenes felkelésekkel és hagyományaikkal szemben, mégis úgy látjuk, hogy a modern „labanckodás” igazi képviselőjét Pálffy Gézában találták meg. Az 1960-as évek Szekfű-szemléletét követő Kosáry-Szakály-iskolájából kikerülő fiatalember elsősorban hadtörténeti kutatásaival próbálta a 16. századról alkotott Takáts Sándor-i képet árajzolni. Pálffy Géza munkájához minden támogatást megkapott. Könyveit először a kora újkori gazdaságtörténettel foglalkozó Gecsényi Lajos adta ki.²⁵⁹ Pálffy bécsi kutatásai alatt nagy anyagot halmozott fel. Ezek ismeretében egy posztpozitivisták politika- és hadtörténeti eszközöket alkalmazó értékelésre és átértékelésre törekedett a kora újkori korszaknak.

*...a bécsi udvar e téren komoly kompromisszumot kötött a magyar rendekkel. A nagyobb lemondásra persze a rendek kényszerültek. Az ország Európában való megmaradását biztosító, tekintélyes külföldi segélyeknek azonban ez volt az egyik legfontosabb következménye.(...) megállapíthatjuk: a Mohács utáni négy évtizedben a magyar rendek az államigazgatás három legfontosabb területén jelentős mértékben báltérbe szorultak. A had- és külügy központi irányítása teljességgel, valamint a katonai kérdések és pénzügyek helyi, magyarországi igazgatásának egy igen meghatározó része is az új, bécsi kormányzatok hatáskörébe került.*²⁶⁰

A megegyezés, az ország részleges függetlenségének beáldozása egy internacionális birodalomba, Pálffy szerint az Európában való megmaradás ára volt.²⁶¹ Maga a kiegyezés az identitás részleges feladása az egyre inkább teoretikussá váló, Európa részéről sem igazán komolyan vehető egységes modell volt, a feledésbe menő *Idea Christiana* érdekében a 16. század második felében, a németalföldi szabadságküzdelem kitörésekor, az új nemzetállami struktúra kialakulásának küszöbén. A történeti elmélet inkább az ezredforduló globalizációs propagandájának eufóriát keltő ígéreteivel volt összevethető, mely a magyar történelmet vagy inkább a magyar nemzet sikeres túlélését egy kiegyező, kompromisszumkereső politikában látta. A sor első állomása eszerint a 16. századi megegyezés volt.

Végeredményben az 1560-as évekre ők is kénytelenek voltak tudomásul venni: az or-

szág megmaradását biztosító védelmi rendszer fenntartásához nyújtott idegen segélyeknek és kényszerpályára kerülésüknek ez volt a legsúlyosabb s már megváltoztathatatlan következménye. S jóllehet a bécsi béke eredményeinek köszönhetően ezen helyzeten a 17. században majd enyhíteni tudtak, az 1526 utáni évtizedekben lezajlott változások évszázadokra alapjaiban határozták meg a Habsburg uralkodók és a magyar rendek kapcsolatát. Jelentőségük éppen emiatt Magyarország hosszú távú fejlődése szempontjából óriási volt.²⁶²

Pálffy, a Habsburgokkal való megegyezéssel szemben, mely bizonyos hatalmi ágazatok alárendelését jelentette, az erdélyi állam megalakulását néhány kulturális jellegű elem kiemelésén kívül egyértelműen károsnak ítéli, és ebben Fráter György szerepét, mint a tévedés előidézőjét hangsúlyozza. Itt ellentétben a másik országrész kényszerpálya befolyásolta döntésével nem tudja elfogadni a török hatalom adta félszuverenitás évszázados lehetőségét. A német szakirodalom erdélyi államra használt „Vazallenstaat” kifejezését veszi át és az eddigi magyar történetiszemlélettel szemben ezt a terminust állítja. Érezhető az osztrák történetírás fentebb idézett, 1960-as években kidolgozott képletéhez való alkalmazkodás. Az osztrák önszemlélet azonban már fél évszázad múltán megkopott és az 1953-as szovjet kivonulás utáni semleges egyensúlyhelyzet bizonyítása, a német birodalmi hagyományoktól való különbözés, a független kelet-közép-európaiság hangsúlyozása, annak bécsi szervező szerepével ekkorra már értelmetlenné vált. Pálffy történeti képében a nemzetállami kereteket tagadja és egy olyan történeti konstrukción dolgozik, mely az új nagyobb formákhoz próbálja kompromisszumos módon igazítani a magyar történelmet. Ebben engedményeket tesz olyan európai elvárásoknak, amelyek nem is biztos, hogy léteznek, mindenesetre a régi reflexek működnek.

Az ezredforduló után a valamikori Szovjetunió peremállamai az Európai Unió határországaivá váltak. Ausztria közvetítő szerepe megszűnt. Paternalista ideológiája és történeti konstrukciója más szempontokhoz igazodott. A kelet–nyugat közötti ellenőrző szűrő, ugyanakkor közvetítő és irányító szerepe a határokkal keletre, Magyaroszágra, Romániába, Bulgáriába és egyre inkább Ukrajnába húzódott. Mint ahogy Magyarországon is a kulturális nyugati eszméket terjesztő szupremácia, a Balkánnal szembeni kulturális felsőbbrendűségi érzés a szemmel látható és gyorsabb ütemű felzárkózás (Horvátország esetében előttünk járás) okán felülvizsgálatra szorult. Ausztria esetében is a semleges határország Keletet–Nyugatot összekötő birodalmi mítosza más megítélést kapott. A Nyugathoz való tartozás, ezen belül a középkorkutatás és a német nyelvterület kultúrájával való kapcsolat került előtérbe.

Pálffy mindezt nem érzékeli. A 16. századi Erdély létrehívóinak alakjait így még Szekfűnél is sokkal határozottabban és kevésbé árnyaltan ítéli meg, mint az erdélyi állam megalkotójának, Martinuzzinak figuráját, ugyanúgy, ahogy Szapolyaiét is.

*Utyesenovics (Martinuzzi) György pálos szerzetesnek, ismertebb nevén Fráter Györgynek az elkövetkező másfél évtizedben elévülhetetlen szerepe volt abban, hogy János király, majd fia országa nem semmisült meg. Sőt: bár eredetileg sem Szulejmán szultán, sem Ferdinánd, de még György barát sem akart keleten új országot teremteni, végül mégis mindannyian alapvető szerepet játszottak abban, hogy Szapolyai királysága az oszmánok vazallus államává fejlődött.*²⁶³

Meg sem próbálja megérteni a kiszolgáltatottság helyzetét és a diplomáciai manőverek kétségbeesett voltát, sőt ez esetben is az idegen hatalom képviselőinek, a barát gyilkosainak álláspontját védelmezi, kiknek tette folytán következik be a keleti magyar állam történetének egyik legnagyobb katasztrófája, az 1551–52-es hadjárat, melyet Fráter György egyensúlypolitikával kívánt elkerülni.²⁶⁴ Bár elismeri, hogy:

*Erdély önállóságának az említett hiányosságok ellenére is voltak pozitívumai.*²⁶⁵ Persze ezek nem egyeztetetők össze azzal a 16. századra vonatkozó történelmietlen megállapítással, hogy a fejedelemség jelentette volna a nemzeti királyság vagy a magyar nemzeti állam továbbvitelét, hiszen nemzetállamok ebben az időben Európában még sehol sem léteztek.²⁶⁶” (Mint fentebb vázoltuk, ez volt akkor a jövő, a holland modell.)

„Az elmaradott Erdély”

Szekfű érvel először Erdély elmaradottságával Mályusszal vitázva, bár ő nem állítja, hogy Szulejmán miért és mi okból éppen az 1552-es hadjáratral foglalta volna el az ország legfejlettebb területeit, a Partium egy sávját, mint Pálffy teszi.²⁶⁷ Pécs, Fehérvár, Buda, Szeged stb. sokkal városiasodottabb lett volna. A bányavárosok vagy Sopron, vagy éppen a Szászföldről nem is beszélve, melyet soha nem foglalt el a török.

Szekfű magyarázata, mint fentebb tárgyaltuk, a hőbörgő rebellis nemességet, a 16–17. századi protestáns Erdélyt teszi a 20. századi trianoni békediktátumért felelőssé. Pálffynál néha szó szerint tovább élnek ezek a mondatok, kisebb kohézióval, gyengébb argumentációval²⁶⁸ és a historiográfia ismerete nélkül.

Persze az 1606. évi bécsi béke idején még senki sem tudhatta, hogy az ország török alóli felszabadítását követően a Habsburgok nem fogják visszacsatolni a fejedelemséget a királysághoz. Sőt mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben éppen ennek ellenkezőjét remélhették. A nebezen feldolgozható csalódás valójában a magyar rendek által tanúsított magatartás furcsa következménye volt. A bécsi udvar túlságosan is keményen vágott vissza azért, mert a 17. században a rendek érdekeik védelmében az erdélyi fejedelmekkel való szövetekezést különleges eszközként használták fel. A nagybatalom ezekre az „élményekre” emlékezve hozta meg számu(n)kra szomorú döntését.²⁶⁹

Bethlen, a „gyűjtogató”

Pálffy a 2007-ben megjelentetett, akadémiai kézikönyvnek nevezett *Magyarország történelmének* egyik szerzője volt.²⁷⁰ három akadémikus mellett ő írta meg a török kor két századát. A kötetben, amelynek a legutóbbi évek összegző, visszafogott, kiegyensúlyozó munkájának kellett volna lennie, a szerző teljesen negligálta az Erdélyi Fejedelemséghez kötődő, sajátjával ellentétes érveket felvonultató elméleteket. A 16. századról írt fentebb vázolt, hét évvel korábban írt munkáját szinte változtatás nélkül tette át ebbe a műbe, a 17. századra vonatkozó írása szintén a szekfűi vonal teljes követését hozta. Szekfű Bethlen-könyve és *A száműzött Rákóczi* néz vissza lapjairól.

A szerző láthatólag nemigen tud mit kezdeni Bethlen Gábor sikeres erdélyi államával, ezért „hosszú távról figyel” és így, talán a 17. század magyar történelmének ábrázolásában a Thököly Imre melletti legnegatívabb figurájává válik. A saját és nem az országegyesítés célját hajtó uralkodót látja Bethlen Gábor fejedelemségében.

Bethlen ugyanakkor páratlan ügyességgel az igen szűk ösvényről is képes volt lépni. Szeretett hadakozni, bár természetesen nem saját országában. Az oszmánok bizalmát élvezve 1619-ben mintegy 18 ezer fős seregével (köztük szépszámu török-tatár katonasággal) csatlakozott a cseh rendek Habsburg-ellenes felkeléséhez, hogy egyrészt növelje a fejedelemség külpolitikai mozgásterét és európai elismertségét, másrészt Erdélyt a királyság keleti területeinek egy részével bővítse. Magyar nemzeti királyságban, nemzeti függetlenségi mozgalomban vagy egységes magyar államban – mint ezzel őt az utókor történetírása felruházta – azonban nem gondolkozott, de török-tatár segédcsapatokkal az oldalán nem is gondolkozhatott.²⁷¹

Figyelmen kívül hagyja a más eredményekhez vezető addigi kutatásokat, viszont annál inkább használja a Szekfű nyomán járó érzelmi toposzokat, mint

fent látjuk, éppen a jól bevált „tatárt” hozza elő. Később Bethlenről felsejlik, hogy igazából nem is Magyarország, hanem a román területek egységére vágyott titokban a székely fiú, a későbbi nagyfejedelem.

*Több elődjével szemben mégis megértette, hogy Havasalföld és Moldva irányában, amelyek Isztambul fő élelemellátó bázisai voltak, biába próbálkozna.*²⁷²

Majd a kereszténység árulójává válik Erdély fejedelme.

*Így gyorsan kibaszálva az Európát lángba borító nagy fegyveres konfliktust, a Habsburg Monarchia védőbástyáját, a Magyar Királyságot a háború egyik legválságosabb pillanatában támadta meg. Számítása bevált: 1619. évi hadjárata eredményeként Erdély területe jelentősen bővült. II. Ferdinánd már az 1621. december 31-én kötött nikolsburgi békében – a Bethlen által megkaparintott Szent Koronáért és a királyi címről való lemondásért cserébe – a fejedelemnek élete végéig átengedett hét magyarországi megyét.*²⁷³

Magyar haza pedig nem létezett

Míg Bethlen és Erdély magyar elitjét csak saját érdekei vezérelték, addig a Habsburgok az összmagyarság érdekei szerint cselekedtek, még akkor is, ha ez a magyar haza már a fejekben sem létezett, mert nem is létezhetett, ugyanis Pálffy Géza csak államokban és birodalmakban kíván gondolkodni.

*Hadjáratai megindításában – a magyar trónt betöltő Habsburgokkal ellentétben – ugyanakkor a Magyar Királyság érdekei kevésbé, ténylegesen szinte csak saját országa érdekei vezérelték. Mindez jól mutatta, hogy a korban mindvégig vágyott országegység ellenére „az egy (magyar) haza”²⁷⁴ – politikai és katonai értelemben – ekkor már nem létezett. A két világbirodalom ellentétes oldalán állva azonban nem is létezhetett. (...) Ez még akkor is igaz, ha Bethlen propagandája – a protestantizmus és a rendi jogok védelmét tűzve zászlájára – a magyar nemesség körében sikereket ért el. Legalábbis addig, amíg első hadjárata során ki nem derült, hogy katonái ugyanolyan kíméletlenül pusztítanak, mint az őt viasszorító császári-királyi vagy a török hadak.*²⁷⁵

Ennek azután, szerinte, az lett a következménye, hogy a valamikori ország egyik fele virágzott, míg a másik annak támadásai miatt romokban hevert, de ami mindennél rosszabb, hogy Bocskai és Bethlen hadjárataival Bécsben az összes magyar „kihúzta a gyufát”:

A fejedelem tebát – bár részben érthetően – nem mérlegelte, noha Erdély század eleji belháborújának résztvevőjeként jól tudta, hogy hadjáratai milyen súlyos politikai, gazdasági és társadalmi következményekkel járhatnak a Magyar Királyság számára. Mivel állama és saját érdekei mást kívántak, ezzel keveset törődött. Így míg uralkodása alatt Erdély virágzott, a királyság sorozatos hadjárásainak volt kitéve, a vele időlegesen szövetséges magyar politikai elit pedig – az említett befolyásos nagyrak időleges átpártolása miatt – Bécsben egyre inkább „rebellis nációvá” vált.²⁷⁶

De végül is dugába dőlt a hepciás kis állam minden törekvése, és Pálffy Géza levonja a következtetést:

...hosszú távon mind a Magyar Királyság, mind Erdély fejlődésének sokkal inkább használt volna a 17. században az állandó és csendes békesség, mint a fejedelemség önálló életre kelése, mely végül negyvenesztendőnyi aranykor után saját pusztulását is hozta.²⁷⁷

Rákóczi pusztulást hozó álmai, vagyis János király reinkarnálódása

Az „önző” erdélyi fejedelmek kilátástalannak bélyegzett törekvéseivel szemben Pálffy követi az ezredforduló után is kötelező Molnár Erik-i doktrínát. Rákóczi felkelése itt már nem csak osztályszempontok szerint felel meg az elvárásnak és a „nagyságos fejedelem az egész ország érdekeit képviselheti”,²⁷⁸ de a nemzettudat első megjelenési formája is itt található a szerző szerint. Mindezek ellenére Rákóczi teljesen a szekfüi rajz mintájára készül. Teljes egészében itt is az ősök öröksége nyomasztja, az ő árnyékukban saját karrierjét keresi. Szekfü elemzése nyomán haladva hősének legfőbb jellemvonása az illúziókergetés. A kamaszos álmodozás kergeti azután saját és országa pusztulásába.

A legelképesztőbb az egész elemzésben az, hogy összehasonlítva tárgyalja Rákóczi korát Szapolyai János király törekvéseivel, amely szintén szekfüi mintát követ kevésbé elegáns és enyhén anakronisztikus módon száznolcva évnyi időt, hat generációt átugorva. (Mintha Rákóczi szabadságharcát az első világháború hadmozdulataival modelleznénk, mert abban is szerepeltek németek, törökök lengyelek és franciák is.) Teszi ezt az MTA kézikönyve 2008-ban. Az összehasonlításból Rákóczi azért kerül ki győztesen, mert ő mindvégig szuverén módon próbált tevékenykedni, míg Szapolyai vazallussá vált.

Rákóczi törekvéseit leginkább Szapolyai János királyéhoz hasonlíthatjuk. Bár külső diplomáciai és katonai támogatással, de nem azok ellenőrzése alatt, mindketten autonóm

*módon és túlnyomórészt saját hazai politikai, gazdasági és társadalmi bázisukra támaszkodva kíséreltek meg a Habsburgokkal szemben önálló magyar államot létrehozni. Számottevő különbséget jelentett persze, hogy Szapolyai legitim uralkodóként, komoly politikai gyakorlattal a háta mögött, ám gyorsan közvetlen török befolyás alá kerülve, a fiatal Rákóczi viszont egy függetlenségi mozgalom vezetőjeként, majd az ónodi trónfosztástól (1707. június 13.) trónkövetelőként, kevés politikai tapasztalattal a birtokában, de mindvégig szuverén módon próbálta meg. Az oszmán bódítás kellős közepén János királynak, mint 1527–1528 fordulójára kiderült, erre szinte semmi esélye nem volt. A törökök kiűzését követően a hatalmas birtokokkal és hamar több tízezres erővel rendelkező Rákóczi lehetőségei valamivel kedvezőbbnek tűnhettek. Ennek ellenére néhány esztendő alatt kiderült, hogy csupán a Habsburg Monarchia összeomlása esetén lett volna hosszabb távon reménye az önálló államépítésre. Szapolyaihoz hasonlóan ugyanis mind a kül-, mind a belpolitikában Rákóczi többnyire illúziókat kergetett.*²⁷⁹

Bár az összehasonlításnak ő a nyertese, ennek ellenére a szerző be kell hogy vallja a nagyságos fejedelemről, hogy ő is hazaárulásra és mélyen keresztény érzelmei ellenére is a pogánnyal való cimborálásra kényszerült.

*A török szövetségkeresésről történetírásunk ugyan ez ideig hallgatott,²⁸⁰ a végső elszigetelődés és reményvesztettség közepette Rákóczi 1709–1710-ben mégis hajlandónak mutatkozott, hogy a szabadságharc folytatása és hatalmának legalább Erdélyben való megtartása érdekében jelentős dél-magyarországi területeket (Dráva–Száva köze, Szerémség, Bácska) engedjen át az oszmánoknak, a Király-hágón túli országrészt pedig saját vezetése alatt török vazallusi státusba helyezze vissza. E diplomáciai akciók jelentették a 16. század húszas éveinek végétől kezdődő török orientáció utolsó állomását.*²⁸¹

A szerző elfeledkezik arról, hogy a törököt kiszorító győztes császárság sem csatolta az országhoz a határvidéket, és százötven évig külön irányítás alatt tartotta Erdélyt is, bár ennek uralkodója volt szintén a magyar király is. Pálffy Szekfű módra megveregeti a Rákóczi vállát.

*...az önálló magyar államiség igen nemes cél, és részleges eredményekkel járó, átmeneti megvalósítása a báborús körülmények között komoly teljesítmény volt.*²⁸²

A fejedelem – az elemző szerint – jó intézményi és hadszervezőnek bizonyult, és még az első magyarországi újságot is ő adta ki.²⁸³ Azonban álmodozása belpolitikailag is katasztrófához vezetett, polgárháborúhoz, mert az ország csak részben állt hozzá. Az érvelés már Bocskai és az erdélyi fejedelmek sikerei idején is elhang-

zott Pálffyánál. Mivel ott a polgárháború, a felkelések felívelő, és leáldozó szakaszainak jellemzőiről már tárgyaltunk, erre nem kívánunk kitérni. Hasonló módon arra a jelenségre sem, mely Pálffyánál visszatérő szólam, hogy a háborúkat jellemzi és a portyázó katonaság prédálása, minél elhúzódóbb és minél fizetlenebb a katonaréteg, annál inkább elharapózik mindkét oldalon, és ez jelenti a polgárháborút.

Lebetőségeit Rákóczi – elsősorban rendkívüli küldetéstudata (akárcsak Szekfűnél) következtében – a belpolitika terén is túlbecsülte. Bár emlékirataiban utóbb úgy nyilatkozott, hogy „az Isteni Gondviselés elküldött engem pusztba hazámba fegyverért, szabadsáért kiáltó szózatnak. Meghallatta ezt a kiáltást az ország minden lakójával. A szabadság neve megmozgatta a nemes szíveket, sereglettek és fegyvert fogtak a szabadság visszanyerésére”²⁸⁴ – ez a visszaemlékezésekre oly jellemző, utólagos szépítés volt. A függetlenségi mozgalom ugyanis már kezdetétől fogva polgárháború is volt, hiszen az ország csak részben csatlakozott Rákócziboz.²⁸⁵

Pálffy a laikus nagyközönség ismeretei szintjén átrajzolja és kommunista címkével látja el az elmúlt fél évszázad kialakította Rákóczi-képet, ebben pedig, mint Szapolyainak²⁸⁶ is csak az illúziókergető pusztulást hozó balek szerep juthat.

A Rákóczi-szabadságharcról a 19. század végi nemzeti romantika és az 1948 utáni kommunista rendszer nacionalizmusának jegyében teremtett, meglehetősen idealizált kép a fentiekben elmondottak alapján tehető jelentős árnyalásra és több elemében korrekcióra szorul. Ennek ellenére indokolatlan lenne ezt teljesen ellenkezőjére festeni, pusztán a szabadságharc valós helyét kell megtalálni történelmünkben. Csekély realitása és minden ellentmondásossága ellenére ugyanis Rákóczi mozgalma az első magyar függetlenségi küzdelem volt, így vezetőjének még illúziókkal teli törekvései ellenére is helye van történelmünk nagy alakjai között (...) Államát vagy hadseregét ugyanakkor félrevezető a hosszú idő alatt kifejlődött, modern európai államokhoz vagy azok állandó haderőibe hasonlítani.²⁸⁷

Pálffy hangsúlyozza másodszor is, hogy a Rákóczi-felkelés az első magyar szabadságharc volt. Meglepő azonban a hozzá fűzött állítása, hogy mindaz, amivel a modern nemzettudat kiépüléséhez hozzájárult, az a kiegészítő politikusok, a szabadságharcot feladó Károlyi Sándor és az azt leverő Pálffy János érdeme.

Mozgalma, az első magyar függetlenségi küzdelem ugyanakkor a 19. századtól alapvető hatással volt a modern magyar nemzettudat fejlődésére. Ez viszont már nem Rákóczi, hanem a szabadságharcát különféle módon kibaszó magyar politikusok érdeme volt.²⁸⁸

A „kihasználás” Pálffy szerint a jó kiegyezés volt. Ugyanis Bécs, ha akart volna, szerinte keményebb megtorlást is bevezethetett volna (a szerző elfeledkezik arról, hogy a császárság is teljesen kimerült a kétfrontos háborúban, és számukra talán még fontosabb volt a gyors békekötés, nehogy a Magyar Konföderáció, esetleg Erdély bekerüljön a spanyol örökösödési háborút követő napirenden lévő nemzetközi békeszerződésbe, és ezzel bebetonozza Magyarország vonatkozásában a Habsburg-ház trónfosztását).

Minden jó, ha a vége jó

Pálffy végül Szekfű nyomán fejezi be a Rákóczi-szabadságharcot, a fekete éjből a hajnal festi rózsaszínűvé az eget. Meghökkenítő állítása szerint Magyarország, mint a monarchia legszuverénebb tagja határvidékből, pusztából újra Európa közepévé vált.

*Végül, és talán ez volt a legfontosabb, a szatmári béke egy olyan, közel egy évszázada tartó hadiállapotnak és gyakran vallási színezetű polgárháborúnak vetett tartósan véget, amely az országot „pusztává, elhagyottá és műveletlenné tette”. A Duna menti Habsburg Monarchia keretein belül, de annak legszuverénebb és egyik legerősebb tagjaként megkezdődhetett az ország újjáépítése, majd több évtizedes békés fejlődése, ami összességében a modern Magyarország kezdeteit jelentette. A Magyar Királyság két világbirodalom közel kétszáz esztendőn át pusztuló határvidékéből újra Közép-Európa egyik valóban számottevő, egy monarchia keretein belül működő országgá vált. A 17. század kétarcúsága 1711 tavaszán tehát véget ért: a romlás után beköszöntött a régóta várt megújulás.*²⁸⁹

Mint látjuk, a szerző a Molnár Erik-i szemlélet kronológiai alapján építette fel annak fogalmi modernizálásának szándékával, munkáit. Egyik leggondosabban kidolgozott tétele volt a Bocskai-kép és a hozzá tartozó ideológia kimunkálása. Mivel e tárgykörben már előzetesen bővebben értekeztünk, így a függelékben közlöm két cikkemet a szerzővel e tárgykörben folytatott vitámról.

A Molnár Erik-vita nyomán a kora újkori Magyarország történetének két kommunista olvasata alakul ki. A nemzeti-kommunista jellegű szemlélet és a birodalmi modellhez igazodó internacionalista (az egyszerűség kedvéért nevezzük a tanulmányban eddig leírottak alapján módinak és molnárinak). A nemzettudat formálásához használható mind a kettő. Az egyik modell és a hozzá kapcsolódó történeti háttér belső válságkezeléshez jó, a féllegitim kormányzat akkor használja, ha eddigi gazdasági legitimációs bázisai kimerülnek és a tömegösszetartó erők

élére igyekszik állni. A másik az internacionalista, külső trendváltások, birodalmi hegemonisztikus változások idején bevethető az átálláshoz. Az eddigi kiszolgáló hivatali elit lavírozásához, érveléséhez ad alátámasztó pontokat. (Már Szekfű is sikerrel alkalmazta.) Nem is szorul ezután további bizonyításra, hogy a rendszer-váltás után miért a második modell vált uralkodóvá a magyar társadalomban.

Összegzés helyett tétova esszé Kiegyezéseink

Hát ismét kiegyeztünk!

A nemzetközi pénzintézetek újra garantálták a következő néhány évre az ország működését, nagyjából a jelenlegi szinten. A feltételeket még nem látjuk világosan, de egy biztos, ismét mélyebbre süllyedtünk az adósságspirálon, és az is biztos, hogy mindezt valakinek egy későbbi időben meg kell fizetni.

– Ez egy jó döntés volt! – mondja a miniszterelnök. Ez egy jó döntés volt, harsogja a közszolgálati televízió a házhoz vitt 90–100 százalékos uzsorakamat reklámjában, melyet a lakosságnak ajánlanak házukért, gyerekükért, életlehetőségeikért cserében.

Ismét kiegyeztünk, használom tudatosan a szót a megegyezés helyett. A kiegyezés ugyanis nálunk történeti fogalom. Nem jelent valamilyen cél miatt való kölcsönös érdekeken alapuló megegyezést sem külső, a térség hegemoniáját meghatározó geopolitikai nagyhatalommal, sem a belső értelmiségi, vagy hatalmi csoportosulások nemzeti egységes kihívások miatti ellentéteinek felfüggesztését. A kifejezés olyan önfeladást jelent a szó minden értelmében, akár külső, akár belső ellenfelekről beszélünk is, melyért visszamenőleg a múlt kemény, sokszor véres áldozatait felejtjük el a jelen kis lehetőségeinek érvényre jutásáért, és a jövő nemzedék nyakába rakunk katasztrófába húzó terheket. Egy generáció csukja be a szemét és alszik el a volán mellett, hogy a meleg, robogó autóban kipihenje fáradtságát és tudatosan kikapcsolja a külvilágot.

Miért a török kor?

Felvetődik a kérdés, hogy az elmúlt százötven év magyar történeti vizsgálataiban miért szerepel hangsúlyosan az a török kor, amely éppen hogy csak nyitánya volt az újkornak. Nyitánya, de egyben cezúrája is, amely tudati változásokat rögzített be a későbbi generációk életébe. A gazdag Magyarország (a nyugati lexikonok

Fertilitas Hungariae) az erős középkori királyság, az európai középhatalom, kishatalom, a kereszténység erős védőbástyájának győztes tudata helyett a kipusztulás szélére sodort, ellenségek által szétszaggatott ország (a nyugati lexikonok *Querela Hungariae*), a diaszpórákba szétszórt nép büntudattal terhelt, az őszövetsegi zsidó néppel párhuzamba állított ország kisnemzeti identitása váltotta fel.

Magyarország kezdettől fogva határországa Európának. A szláv, török, germán nyelvhatáron, az iszlám–keresztény és a keleti–nyugati kereszténység vallási és felekezeti határán fekszik. A különböző vallási eszmék, ideológiák alapján felállt birodalmak, új és új hatalmi struktúrák által átrendeződő térség kihívásaihoz mintegy ezer éve kell igazodni. Maga az ország nemesi jogi rendszere erre állt rá kétkamarás parlamentjével, mely Európa peremországainak sajátja volt, olyan országoké, amelyeknek nincs idejük hosszan tartó vitára és döntéshozatalra a külső fenyegetettség miatt, mert ezek minden esetben anyagi pusztulással és demográfiai katasztrófával járnak. A támadásokat hivatott kivédeni a spanyol és a lengyel után legjelentősebb nemesi rétegével és emellett nagyszámú, állandóan jelen lévő és újratermelődő katonaparaszti tömbjeivel (kunok, székelyek, hajdúk stb.)

A 15. századtól török portyák ellen a legjobb védelem az ütközőállamok kialakítása volt, melyek pajzsként óvták az országot. A háttérrel adó keresztény államnak nem volt célja az ütközőállam teljes „felszabadítása”, mert itt és nem saját országában tarthatta a háborús tűzfészket. Ezen országok fél függetlenséggel bírtak, és teljes súlyát viselték a háború borzalmainak. Az ütközőállami szerep a teljes pusztulást hordozta magában. (Ilyenné vált majd a 16. század közepén a Német-római Császárság előterében Magyarország is.) Másrészt egy erős védelemből kellett a tényleges országhatár mellett felállítani, a védekezésnek ez volt a következő fokozata: a várövezet. Ez a terület népessége ellen viselt „totális” háború volt, amely minden réteg számára hosszabb távon demográfiai katasztrófával járt. Elhajtották a lakosságot rabszolgának, vagy a terror érvényesítése érdekében legyilkolták, vagy áttelepítették. Ez a harcmodor eddig is jellemző volt keresztény–pogány érintkezési területeken, ahol a másik felet tekintették a gonosz népének, kulturális, vallási megoszlásnál húzódoó határvonalaknál, Európa peremvidékein, a mohamedán–keresztény ütközőzónára. Az ütközőterület azonban megtalálható volt az Ibériai-félszigeten, Észak-Afrikában, Kelet-Közép-Ázsia frontjain is, nem csak a Balkánon.

A rövid távú sikert ebben az állandóan izzó háborúban a háborús tűzfészkeknek az ellenséges területen való állandósítása jelentette. A terror. Ez ellen terrorral lehetett védekezni. A várvonat felállítása, fenntartása a környező népesség számára életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék mi-

litarizálódásához vezetett. Önálló közigazgatási és adóztatási körzetet igyekezett kialakítani. A határvidéki társadalomnak létezett egy saját etikai kódexe. (Pl. a fogolycsere, a foglyok kínzása felülbírálta a keresztény, de a mohamedán morált is.) A határ összekötött és elválasztott. Az ütközőzónában állandósult a háború, ez adta a lét értelmét az ott lakóknak, a támadás és a védekezés. Önmagát gerjesztette és élte a rendszer. A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszthető terület volt. A Magyarország közepén húzódó ezer kilométer hosszú, sokszor több száz kilométer mélységű határnak is volt határa. Messze a határ előtt és mögött is kapcsolódó, szolgáló társadalom élt, mely az ütközőzónát fenntartotta, azt pedig az itt élő népesség látta el. A rendszer jegyeit halványodóan hordozva, centrumából kifelé haladt. A képzeletbeli demarkációs vonaltól minél távolabb haladtunk, úgy csökkent a hatóereje és annál kevésbé színezte vöröstre hatása az ott lévő népesség megszokott jogrendjét, kultúráját és ökonómiáját. A lakosságnak a mohácsi katasztrófa után mintegy generációnyi idő kellett, hogy átrendeződjön a totálisan militarizált társadalom szintjére. A törököt kiszorító háborúk után szintén kellett egy fél évszázad, mire visszaállították a határvidéki mentalitásról a normál európai életvitelre, jó szándékkal és kényszerrel. Erre volt reakció a Rákóczi-szabadságharc ellenállása.

A Balkán azonban betört időnként ebbe az átalakított rendbe is, a maga brutalitásával. 1848–49, 1918, 1944 (gondoljunk csak arra, hogy ma is volt karóba húzás a balkáni háborúk idején, melyhez anatómiai tudás kell, hogy hegyén életben maradjon az áldozat, mely „mesterségbeli” tudás csak apáról fiúra szállhat, generációkon keresztül).

A török idők fegyveres társadalmát, amely a déli határvidékre költözött át, valamilyen formában itt tovább tartotta „üzemben” az élet. A nagycsalád pusztai családját a cselédek, barátok, pásztorbeosztottak nagy családjára egészítette ki, akik a szomszédok, birtoktársak nagyobb csapatához tartoztak a három város határát adó pusztán. A szállásvezető a török kortól vagy a kun puszták korától kezdve akár több száz fős fegyverhez is értő lovascsapat mozgósítására volt képes. Ezek az osztagok azután 1848-ban, vagy a 20. századi kommunistaellenes mozgalmak idején talpra tudtak állni.

A megegyezések sora is a 16. századdal kezdődött, a török veszély hatására Mohács után. Az ország részleges függetlenségének beáldozása egy szupranacionális birodalomba, egyes történészek szerint az Európában való megmaradás ára volt. A politikai konszenzus nem volt idegen a magyar belpolitikától. A magyar jogrendszer is a mindenkori megegyezésen alapult. A király koronázási hitlevelében megjelöli, mit fogad el az ország törvényeiből. Egy állandóan változó, a rendek és az uralkodó közötti *status quón* alapuló szisztémát ad a kora újkorra.

Mindez az uralkodót és a rendeket is konfrontációra és megegyezésre serkenti. Ez a török korral kezdődő megegyezés azonban mégis valami másnak mutatkozott.

Maga a kiegyezés, az identitás részleges feladásával az egyre inkább teoretikussá váló, Európa részéről sem igazán komolyan vehető egységes modell: az *Idea Christiana* érdekében, a 16. század második felében a németalföldi szabadságküzdelem kitörésekor, az új nemzetállami struktúra kialakulásának küszöbén inkább a ma visszhangzó globalizációs propaganda eufóriát keltő ígéreteivel volt összevethető. Ez a szemlélet a magyar történelmet, vagy inkább a magyar nemzet sikeres túlélését egy kiegyező, kompromisszumkereső politikában látta, melynek panteonjában Illésházy István, Pálffy János, Deák Ferenc és Andrássy Gyula és Aczél György állottak.

Az utolsó még sikeresnek mondható megegyezés a szatmári béke (1711) volt, ahol ugyan az ország felkelése elbukott, de szinte minden olyan követelést igyekeztek orvosolni, amelyek a felkelést motiválták. A balkáni török határ délre költözött ismét Budáról Belgrádba. Ami mégis elveszett, az a nagyszámú katonaparaszti népesség, hiába volt az ország a legjelentősebb katonaaállító a Habsburg Birodalomban. (A katonaság harmadát a 18. századi Magyar Királyság adta.) A valamikori végvárok katonatelepülései 1848-ig folytatták harcukat jogi-gazdasági státusuk visszaállításáért. Nagyjából még mindig a török veszély, a frontor-szági emlékezet motiválta azokat a 18. századi megegyezéseket is, melyek Mária Terézia vagy II. Lipót trónra lépésekor, kötöttek a magyar rendek és a Habsburg uralkodó között. Méghozzá úgy, hogy ez a valamikori török határországi státus visszaállhat a maga balkáni brutalitásával.

„Hamis realizmus” és a „majdnem ország”

Más szisztéma állt fel az 1848–49-es szabadságharc bukása utáni 1867-es kiegyezéssel. Az elmúlt másfél száz évben ennek szellemi-erkölcsi veszteségeit és gazdasági előnyeit sokan vitatták. Az utóbbi időben a mindenkori sikerek hangsúlyozása folyt, valamint a liberális értékeké, például a nemzetiségi toleranciáé, a vallási egyenlőség stb. kiemelése.

Pedig a Monarchia látványos bukását bizonyító első világháborút követő békét és a máig lényegében fennálló geopolitikai átrendeződést egy szétrombolt ország értelmisége vette számba a kiegyezés kritikájával, rögtön a katasztrófa után, és folytatólagosan a második világháború befejezését követően is. Szekfű Gyulától, Németh Lászlón keresztül Bibó Istvánig, és jutottak arra a következ-

tetésre, hogy gyors döntéseket igénylő korszakban a részleges jogegyenlőség is többet jelent, mint a káosz, ahová vezet a hirdetett szabadságjogok demagógiája. A nemzetiségi tolerancia nyomán szétszedett ország, mely toleranciát utódállamaik mindmáig nem alkalmaznak a többség érdekében hivatkozva, máig működő országaikban.

A trianoni sokk generációjának az összeomlásélmény volt a meghatározó. Ez hozta a kiegyezéskritikát. A centralizált birodalmi modell ugyanis nem készít fel a katasztrófa túlélésére, amely térségünkben időről időre rendszeresen megjelenik. A csillogás, az önismeret, kritikai képesség elnyomása az ideológiával, általában másfél generációs korokat hozott létre. Ilyen volt a dualizmus időszaka, a Horthy-kor, a Kádár-kor. 1918-ban nem volt reagálóképes értelmisége az országnak, vezető ereje sem. Látták, hogy a sokat gúnyolt balkáni miniállamoknak az összeomlaskor volt hadseregük, diplomáciai karuk és bankrendszerük. Koldus és operett módon, de volt, amely a szuverenitásból adódott. Míg a magyarok csak kapaszkodtak egy olyan csontvázba, melynek ekkor már a csontjai is összetörték. Egy olyan államszövetségbe, melynek köznapi neve Ausztria volt, amely konglomerátum arról a tartományról kapta az elnevezést, amely az első volt, mely kilépett a Monarchiából.

A 20. század elején ismét egy kis országrésznek, a trianoninak adatott meg a függetlenség és minden hatalmi ágazatban a szuverenitás, ezt kívánta mindenáron őrizni, ennek fenyegetettségét látta két oldalról is. A szuverenitásnak a védelmében kívánt főként pedagógiai és kulturális eszközökkel hatni a trianoni terület országának minden rétegére, emelni, és belőlük, nagy merítéssel, mobilitációval egy új értelmiséget kinevelni, megállítani azokat a demográfiai, erkölcsi, gazdasági folyamatokat, melyek a retardációhoz vezettek; megállítani a kontra-szelekciót. A második világháború után még egy szinttel mélyebbre süllyedt az ország. A következő generációnak már kisebb volt a mozgástere.

Bibó Istvánnak, az 1956-os magyar forradalom államminiszterének kulcsszava volt az 1945-ös háborús vereség után: a reagálóképesség, méghozzá egész közösségeké. Szerinte a „nemzeti alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll”. Szekfű Gyula történész és Németh László író háború előtti vitáját a magyar alkatról és az asszimilációról ő e köré a gondolat köré csoportosította. A reagálóképesség az, amely a közösségi alkat legfőbb jellemzője, és ezen nem tud változtatni egy kozmopolita világ globalizációs hatása sem. Bibó számára a kisiklást a kényszerpályák által elfogadott, hazugsággá merevedő féligazságok, melyek a legantidemokratikusabb kormányzatok, az orosz cár és a Habsburg császár szent szövetségi rendszerének 1848–49 véréből kiemelkedő uralmai szimbolizáltak. A hamis realizmus kialakul-

lásáért ő a Habsburg Birodalom hatalomgyakorlását tette felelőssé, sőt a demokratikus nemzetállamok kialakulásának lehetőségét is itt vesztették el szerinte a régió államai. A következmény a magyar irányító elitben generációkon keresztül fenntartott kontraszelekció volt. A kontraszelektív módszerrel kinevelt birodalmi embertípus volt az, amely elfoglalta a döntési pozíciókat, *az értelmiség helyeit*. A monarchia, a birodalmi mámor tenyészttette ki a szolgálattelkü karrierhivatalnok és a sekélyes politikai szócsőember („médiember”) fogalmát, aki kifordítja és aprópénzre váltja a nagy, a válságból kivezető gondolatokat, pedig valójában a katasztrófa küszöbön áll.

A „hamis realizmus” folytatója 1956 után a „majdnem ország”.

– Mi nem vagyunk kis balkáni ország – állítja a konszolidációra törekvő hatalom.

– Mi jobbak vagyunk, mert ide járnak hozzánk vásárolni a szlovákok, és össze se lehet helyzetünket hasonlítani a románokéval.²⁹⁰

Míg a Nyugatról érkező külföldi nem sok különbséget látott Budapest és Bukarest között, ez a kulturális és gazdasági fölény hirdetése az országban nagyon sikeres volt és egy régi ideológiát vitt tovább. Egy összefogó erőt adott.

– A mi Budapestünk a térség egyetlen majdnem világvárosa. Bár ennek a városnak nincs az első világháború óta átgondolt közlekedéshálózata, csak omlik és piszkolódik ugyan, de mégis jobb, mint az NDK szétlőtt Berlinje, a karavánszeráj-szerű Bukarest vagy a panelváros Varsó. A mi országunknak van a térségben egyetlen elfogadható gazdasága, amely eladósodott ugyan, amely szocialista módon működik ugyan, de majdnem teljesítőképessé.

– Mindezt a mi kormányunk csinálja, mely ugyan illegitim, de mégis a legitim világnak a szocialista térségből a legelfogadhatóbb kormánya. A kultúrfőlény tehát ekkor is a majdnemre alapozódott.

Aczél György tehát szintén a nemzeti kultúrfőlényre apellál, bár ő nem a kulturális szupremáciára, a nyugatias védőbástyatudatra, hanem az ország gazdasági legitimációjára hivatkozik. A Kádár-konszolidációt bevezető értelmiségi és tudományterületénként lefolytatott társadalomelméleti vitái végigkísérték az egész korszakot, melyek egyik szimbolikus csomópontja a 16–18. századi török háborúk és rendi-nemzeti felszabadító mozgalmak. A Molnár Erik nevéhez köthető vitasorozat pontosan ezt a korszakot tartja az általa „hamis tudatnak” nevezett osztályokat összekapcsoló nemzeti érzés kialakulása időszakának, amely tudati zavarokat okoz, és 1956-ig megtévesztheti a tömegeket, akik osztályharcos érdekeikkel szemben a tetszetős szíréhangokat választhatják. A Szabó Ervintől átvett fogalom a „hamis tudat” lett azután minden bűnökért felelős és üldözendő.

Bár az aczéli kultúrpolitika tett részleges engedményeket ebben az ügyben is,

hogy a népfrontos egységpolitikának is legyenek olyan nemzeti emlékezőpontjai, amikhez kapcsolódik. A három tavasz ünnepének az 1919-es Tanácsköztársaság március 21-éhez és 1945. április 4. „felszabadulási” ünnepségeihez kellett egy olyan nyitó időpont, amihez kötődött a nemzeti kulturális emlékezetben hagyomány és tömegérzelem. Ez az esemény lett 1848–49 szabadságharcának március 15-i forradalma. (Bár az 1980-as évekig az iskolák, egyetemek és közintézmények zárva voltak.) Kis részben ilyen, „engedélyezett szabadságharc” volt még II. Rákóczi Ferenc szabadságmozgalma, melyre a nemzeti fogalmak (ellenőrzés mellett persze) „érvényesek lehettek”. Mindezek az „emlékpontok” alkalmasak voltak az értelmiség és más társadalmi rétegek felgyülemlett indulatainak szondázására, esetleg azok kieresztésére.²⁹¹ (Lásd például csak 1972., 1986., 1988. március 15.-ét.)

Az ezredfordulóra azután kiderült, hogy Moszkva pillanatok alatt szupermodern világváros lett, Varsó és Berlin a modern építészet csúcsteljesítményei, Krakó és Prága az élhető műemlék városok turistatömegeit vonzó metropoliszai lettek, Belgrád és Bukarest pedig dinamikusan épülő fővárosként lépett elő, a budapesti kultúrfőlény kérdéssé vált. Ekkorra Magyarország sem volt már majdnemország, hanem a világháborús vereséggel felérő rendszerváltás ismét a legsérülékenyebb és legkevésbé szuverén országává, kiszolgáltatott helyévé tette a régiónak. A magyar a legnagyobb vesztesé, a legeladósodottabb, a legrosszkedvűbb, a legpesszimistább népévé vált.

A „gazdag Magyarország” közép-Európa legalkalmasabb helye lenne ma is egy környezeti katasztrófa előli meneküléshez. Víz és jó minőségű földbőség jellemzi. Ehelyett szándékosan elhanyagoltatott, parlagfüves földeket látunk, állattenyésztésről leszokott gazdák lakják, akik a Tescóban vásárolnak. Áttelepítésre váró tönkretett falvak, lerobbant vidék tárul a szemünk elé. Miközben Franciaország visszaállamosít, mi külföldnek árusítjuk ki a földjeinket és deportáljuk az ott élő előregedett népességet. Médiától szédített, kormány által még a közszolgálati televízióban sem védett kampány folyik. Elhitetik a jelenleg középkorú egoista generációval, hogy lesz majd újabb kölcsön, melyből kifizetik a gyermektelen öregek nyugdíját, akiket nem tartanak el. Elhitetik, hogy lesz majd valaki, aki megvédi őket, ha éjszaka ki akarják kergetni házaikból őket újra a balkáni határtörvények szerint élő emberek, akik a határon belül élő vagy kívülről jövő fiatal, életerős, népek fiai lesznek. (Eközben Magyarország leépíti hadseregét néhány évvel a balkáni háborúk után.)

Már a Monarchia idején megindul az a sorsválasztás, amikor egyes egész vidékek paraszti társadalma attól várja a felemelkedési, „polgárosodási” lehetőség, a konjunktúra továbbélését, hogy nem vállal gyermeket, vagy egykézik, tehát

drasztikus születésszabályozással vallás- és közösségerkölcsei alapokat sért, a házasság és a szülő-gyermek kapcsolatot értelmezve át leírja a jövőt.

Az 1956-os forradalmat követően sikeresen végrehajtották a kollektivizálást a vidéken. Ezzel egy időben egy modernizáció és egy életvitelbeli változás is bekövetkezett. Sikeresen gettóba tudták szorítani ezért cserébe az egyházakat. A nők munkába állításával pedig a családszerkezetet alakították át, mely visszafogta a háború utáni meglódult gyermekszaporulatot (melyben az 1956-os abortusztörvény is segített). Húsz év múltán az ország elöregedése visszafordíthatatlan volt. Nem a fiatalság volt többségben tehát ezután, aki forradalmat csinálhatott volna.

A Kádár-rendszer elindította folyamatokat vitte tovább a rendszerváltás utáni helyzet. Közösségi erkölcs felbomlása következik be, amely feladja ünneprendjét, felekezeti erkölcsseit. Helyette egy internacionális média lesz a gondolkodás- és ízlésirányító. Az ideológiai ellenőrzött folyamatot, a rendszerváltás után eladják a nemzetközi kalandortőkének, mi több, az ország irányítói is ezzel szövetkeznek, mert megszokták, hogy az éppen soros nagyhatalmat kell szolgálni. Az ország lakosságának pedig azt sulykolja a média, hogy mindenki részese volt az eddigi süllyedésnek. Cinkosság természetesen van a hatalommal. 1849 és 1956 után is volt egy lelki feladás, ezért az 1956-ot kirobbantó nemzedék nem hajlandó másként gondolkodni a forradalmat leverő Kádár Jánosról ma sem, akivel megkötötte a kiegyezést, és ezért szavaz pontosan ez a réteg nagy számban a posztkommunista pártokra. Gyorsan beáll ismét a kiegyezés. A vörös titkosszolgálatok tisztjei privatizálta tőke azután elhelyezkedik az egyes pártok mögé, a háttérben tartva a kapcsolatot és kiszolgálva a nemzetközi komprádor burzsoáziát. (Folytatva tehát azt a kollaborációt, vagy szebben mondván, kiegyezési politikát.) A nép pedig dönt, tönkreteszi a környezetet, kihúzza őseik földjét a lába alól. Dönt: környezetileg tönkreteszi magát, majd kivándorol. Nem ad lehetőséget a következő generációnak a továbbvitelre.

1867 után tönkremegy a nemes és a paraszt is, akinek sérthetetlen magánbirtokai, földtulajdonai átsegítették őket a legválóságosabb helyzeteken, idegen elnyomáson is. 1956 után kisajátítják a földvagyont, téveszkebe terelik a birtokos parasztságot. Megszűnik a vidéki magántulajdon, és ezzel együtt a hagyományos környezeti védekezés is. A jelszó a modernizáció lesz. Elindul a földek kemikália általi kirablása, a folyószennyezés. A vidék népessége azonban még mindig többségében ősei lakóhelyén maradhat, nagyrészt abban az életformában, amelyet eddig élt. (A rendszerváltás időszakában Magyarország népességének több mint fele falvakban élt.)

Ezalatt a rózsadombi paktum utat nyit a tulajdon kommunista magánkézbe vételéhez. A kalandortőke az ellenőrizetlen média támogatásával való uralomra

jutása után a külföldnek árusították ki az országot. Az egykori birtokos, autonóm szemléletű „országvédőt” 1989 után házából, lakóhelyéről is el kívánják üldözni. A modernizáció által kívánatos munkaerő-mobilizációt szajkózza a média. Nagy felelősség terheli mindezt a magyar elit és értelmiséget.

A magyar történelemmel leginkább összehasonlítható lengyel és cseh állam másként viselkedett. Mindkettőnél láthatunk egy hosszú távú egyeztetett politikát. Ha most minden elemzés igénye nélkül csak a lengyeleket vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy ők a 19. század óta nem kötöttek kiegyezést (mondjuk lehetőségük is kevesebb volt rá). A magyar közép- és kora újkori minta alapján a határhelyzeti sors, az ütközőállami lét, számukra is, generációnként, akár a társadalom minden rétegét átható demográfiai katasztrófát mért rájuk is. Ez azonban egy régi-új etikát, életformát és megmaradási ösztönt, nagyhatalmi ideológiával, új eszmerendszerrel szembeni óvatos gyanakvást munkált ki, vallással, istenképpel, nemzeti összetartozás-tudattal, ahol a jólét nem cserélhető fel a függetlenség bármely elemének feladásával. Minden esetben nemcsak reprodukálni tudták a néppusztulást, de a náluk nem működő kontraszelekció miatt reagálni tudtak az új kihívásokra. Kiegyezést nem kötöttek, de volt egy belső társadalmi megegyezésük, még akkor is, ha végletekig feszített ellentétek alakultak is ki. (A lengyeleknél, a cseheknél a különböző ideológiájú emigrációs eliteknél a 20. században működött egy egyeztetési készség.)

Háborút veszítettünk tehát nemcsak 1918-ban és 1945-ben, ahogy Bibó regisztrálta, hanem 1989-ben is. A Horthy-kor pártkatonákat nevelt és vitézi rendet. John Lukacs szerint Horthy megbukott, a kiugrási kísérletek során saját neveltjei árulták el. 1989 után ismét csak pártkatonaságra, nem 19. századi értelmiségre volt szükség, ez további kontraszelektálódást gerjesztett. A térség első világháborús győztes hatalmai, mint Csehország vagy Lengyelország, de a horvátok, szlovének, még a románok is, akkor is, ha a 20. század közepén ugyanúgy elszenvedhették a szovjet-orosz megszállást, mint mi, magyarok, mégis sokkal nagyobb eséllyel és erővel tudtak a blokk széthullása után talpra állni, mert sajátos ország-nemzeti érdekeikből többet bírtak érvényesíteni, mint a veszteség után még fokozottabban kontraszelektált elitű magyar társadalom. Nemcsak a győzelemből következő önbizalom okán volt ez így, nemcsak a kommunizmus időszakában megmaradt sajátos nacionálszocialista baloldali elitjük miatt, hanem azért is, mert nem kellett kollektíven, elfogadottan nemzeti szabadságvágyaikat „okosan megfontolva” alávetni gazdasági érvényesülésüknek, saját döntésükből feladni szabadságharcuk(harcaik) alatt megszenvedett elveiket.

Ma Magyarország vezetői megnyugtatják a népet:

– Minden rendben van.

Miközben az elmúlt századokban mozgó határ visszajöhet, mint számtalanszor, és nincs rá sem lelki, sem anyagi, sem fizikai erő, hogy túléljük azt a helyzetet. Az elfáradt ország számára a fent idézett Bibó-sorok most is érvényesek. Közben a hatalmon lévők maguk is tudják, hogy kétciklusos gátlástalan kormányzat után nincs már hova visszahátrálniuk. Közben állandóan újabb kiegyezést hirdetnek, és természetesen ismét kifelé mutogatnak, állítólagos nagyhatalmi elvárásokat és gazdasági kényszerítéseket, modernizációs késztetéseket emlegetnek, politikai bölcsességeket mormolva, és történelmi sablonokat emlegetnek hozzá. Kiegyezést szorgalmaznak, az ország lehetetlen helyzetében, az egységes fellépés érdekében érvelnek, pedig nem ez készül, sőt az eddigi világossá váló erővonalak elmosásáról, szellemi zűrzavarteremtésről van szó, mint ahogy ez történt a kiegyezés, a kádári konszolidáció, vagy a rózsadombi paktum idején is.

A birodalmi helyzethez való igazodás, illúziók táplálása, az örökös visszavonulás, a határtörvényekről való elfeledkezés, az állandó kiegyezés lehetőségének hamis tudata a belső erőtartalmak használata helyett, ez az, ami ma is jellemoz bennünket, semmit sem csinálni, de igazodni, közben azt hangoztatni, hogy a realitásoknak megfelelően döntöttünk. Ez az igazi hamis tudat. Újból átállási időszak közeleg. Ahogy Szelke László írja: „Konzervatív reneszánsz közeleg, konzervatív lesz itt mindenki, aki számít. Mindegy miféle zászló alatt, a lényeg a győzelem és a hatalom. Aki kifarad, az lemarad!”²⁹²

A kontrasztelektált elit szemlélete ez, mely a következő nagyobb hatalmi konstellációhoz ad ideológiát, lényegében ugyanazt a valamikori modellt használva mindenre, lett légyen annak kialakítója Szekfű Gyula vagy Szabó Ervin.

Zárszó

A könyv fejezetei, mint a bevezetőben elmondtuk, ahhoz a kulturális emlékezet-hez kötődnek, mely a magyar nemzettudat történelmi háttérének csomópontjait, eseményeit, térbeli formáit adják, illetve a másfél száz év olyan történészeihez, gondolkodóihoz, akik ezekből az emlékezési formációkból olyan következtetéseket tudtak levonni, melyek saját koruk számára trendeket rajzoltak ki és stratégiákat adtak. Ezek a stratégiák nagyon sokszor elemeiben azonosak voltak is, még ha más és más előjellel is szerepeltették őket. A fejezetek centrumában egy kis nép döntési helyzetei állnak birodalmi környezetben. Nem véletlen, hogy példákat a kiegyezésekről és az ellenállások megtartó erejéről a török korból, az újkori történelem legnagyobb magyar kataklizmájából vettek.

A koronként párhuzamosan feldolgozott történelmet, általában nem kopott

könyökű könyvtárosok és éhező szerzetesek művelik, hanem sokszor gyakorló politikusok (Horváth Mihály, Szalay László, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Jászi Oszkár, Bibó István, Molnár Erik, hogy csak könyvünk legjelentősebb szereplőit említsem). Ahol pedig a politikacsinálás, akár elméleti szinten is megjelenik, ott a történelmet megpróbálják visszamenőleg is az aktuálpolitika menete szerint megkonstruálni. Itt a történetírástársadalom megfigyelése, befolyásolása, megosztása és megfélemlítése áll érdekében. Könyvünk fejezetei ennek feltárását is megcélozták.

A történetírás nem szépirodalom. Az irodalmi mű önálló életet kezd írója nélkül is. Függetlenedik. A történeti művek, legyenek azok akár a legadatszerűbb forráskiadványok is, mindig kötődnek alkotójuk életpályájához, mely pálya visszamenőleg is minősíti az elkészült munkát. A történész konstrukciókkal dolgozik. Ezek az építmények azután elemeikben tovább élnek, átformálódnak, de részleteik, egy-egy gondolat olyanok, mint Démokritosz atomjai, elpusztíthatatlanok, míg létezik az a közösség, mely emlékezni tud.

Függelék

Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István?

Eddig senki sem állította be úgy a fejlődési lehetőségeket, hogy a fõlszabadítás Erdély felõl is kiindulhatott volna. A stratégiai helyzet csak nyugatról vagy északról tette lehetővé a török front felgöngyölését. Ez határozta meg Erdély sorsát. Hogy ebben a helyzetben ez a kis ország annyit tett a magyarság fenntartására, túlzás nélkül rendkívüli teljesítménynek nevezhető. Nem oszthatjuk tehát azt a nézetet, hogy „Erdélynek magyarságvédõ szerepe csak 1670 után alakult ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba s Bocskai, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére”. (Szekfû: Magyar történet. V., 356. I.) Domanovszky Sándor Szekfû-bírálata. Századok 1938. 899. o.

Pálffy Géza „Szabadságharc volt-e a Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek” címmel vitacikket írt a *História* c. folyóirat disputarovatában, melyben kérdõjeleket rajzolt az esemény 19. század óta egységes történettudományi megítélése mellé.²⁹³ Állítása szerint a mozgalom sokrétû indítékai, érdekei és céljai miatt nem nevezhető szabadságharcnak, sõt nemzeti felkelésnek sem, valamint nem képezheti elõzményét az 1703–11-es Rákóczi-felkelésnek és az 1848–49-es szabadságharcnak, mivel azon az ország függetlenségéért folytatott fegyveres harcot értünk, és nem idegen hatalom által támogatott, az ország népét megosztó polgárháborús küzdelmet. Bocskai mozgalma azonban „Erdély mellett részben Magyarországra is kiterjedõ új török vazallus Magyar Királyságot hozhatott volna létre”.

Pálffy Géza tudós historikusként az elmúlt években nagy forrásismerettel kutatta a török–magyar várháborúk történetét. Jelenleg csak a szakmai berkek számára ismert akadémiai disszertációja, Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg-monarchia a 16. században címmel hiánypótló munkát adott közre. E könyvében bővebben kifejti álláspontját a Bocskai-felkelésrõl. A munka utolsó részét képezõ állítás, melynek a jelen cikk kiragadott, rövidített, ismeretterjesztõ módon megírt változata, ebben a mûvében koherensebb érvrendszerrel jobban alátámasztott. Mindezek ismeretében azért hadd fogalmazzam meg néhány kérdõjelemet én is kollégám módszerével és állításával kapcsolatban.

A „behangosítatlan társadalom”

Pálffy Géza egy sokszínű és ellentmondásos mozgalomról ír, negatívan értékelve Bocskai István szerepét, megkérdőjelezve erkölcsi integritását. A gyors, nem előkészített történelmi fordulatokat szemlélve azt látjuk, hogy a felkelések indíték- és célrendszere sokrétű, nem egyértelmű.

Bocskai, Rákóczi mellett a társadalom széles rétegei felsorakoznak, hiszen saját életében mindenki változást várt. Így nemigen értjük a különbségtételt Bocskai mozgalma és például a Rákóczi-szabadságharc helyzete között. A Rákóczi-felkelés indulásakor sem lehetett kirobbanó nemzeti és elvi egységről beszélni, gondoljunk csak arra a Károlyi Sándorra, aki nemesi felkelőivel Dolhánál szétverte Rákóczi, főként alsóbb néprétegekből összeverődött csapatait, később tábornoka lett a felkelésnek. Ugyanezt mondhatjuk el a szabadságharc sok legendás vezérééről, akik az első időkben távol tartották magukat a felkeléstől.

A szabadságharc későbbi időszakában sem egyértelmű a nemzeti egység, mi több polgárháborúról is beszélhetünk, ha csak a másik oldalon harcoló labanc urakat: Esterházy Pált, vagy Pálffy Jánost és társait említjük. Ekkor ugyanúgy szeretett volna a „nemzeti erőket” mozgósító Rákóczi idegen csapatokat hozni az országba (törököket, lengyeleket, oroszokat, bajorokat, franciákat, ahogy ezzel minden kor diplomáciája megpróbálkozott volna, ugyanúgy, ahogy legutolsó nemzeti felkelésünk, 1956-ban is várta az ország népe, hiába, a külső országok beavatkozását).

A másik példát, az 1848-as szabadságharcot csak érintőlegesen említem. Nehéz lenne ugyanúgy a forradalom kitörésekor szellemi egységet felfedezni a Pilvax magyar nemzeti retorikájú ifjai és a nyomában járó, akkor még többségében német ajkú pesti polgárok, a pozsonyi rendek és a nagybirtokos Károlyiak–Batthyányak között. Mindez azonban egyik esetben sem szükséges, ugyanis ha a világtörténelem akármelyik felkelését, forradalmát, nemzeti megmozdulását is vennénk górcső alá az induláskor, mindenhol ki tudnánk mutatni az érdekegységben belüli repedéseket. Ezek az ellentétek azonban az idők folyamán igazodni szoktak, kiegyenlítődésre törekszenek, vagy szüneteltetik a nagyobb közös ellenséggel való harc idejére belső kötélhúzásukat.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az újkori magyar történelemben az elvi ellentétek általában nem formálódhattak gyakorlattá, sokszor ki sem derülhettek. Történelmi helyzetekben, amikor a nagyhatalmi kényszerpályák megszűnnek, vagy megszűnni látszanak, illetve ezek hiátusaiban általában „behangosítatlan” a magyar társadalom. Az esemény megítélése érzelmileg később ezért egységes. A vereség után a leverte felkelés országának lakossága erre az érzelmi egységre emlékezik vissza.

Ezen okoknál fogva nincs értelme a felkelés kitörésével kapcsolatban semmi-féle kronológiai dekázásnak, amely időrendbe rakja a majdan összekapcsolódó csoportok színrelépését.

Polgárháború?

Ha egy felkeléssel szemben erős katonai retorzió lép fel, akkor kitörhet a polgárháború. Még abban az esetben is, ha a nemzeti felkelőkkel szembeni erők nagy többsége idegen származású, akkor is lesznek olyanok, akik ugyanazon nép tagjai közül az elnyomó hatalom mellé állnak, például azok, akik az eddigi kormány-szervekben tisztségviselők voltak, vagy az elnyomó apparátusban, erőszakszerve-zetekben részt vettek, vagy valami más módon kollaboráltak.

Tehát a Bocskai-mozgalom esetében sincs sok értelme a polgárháború fogal-mát kijátszani a rendi mozgalom vagy a nemzeti felkelés terminológiájával szem-ben, különösen akkor nem, mikor tudjuk, hogy az 1604. október 15-i álmosdi csatát követően a tavasszal, csaknem az egész ország elfoglalása után Bocskai haj-dúi már az örökös tartományokat dúlták. Tehát az effektív háborús események a magyar korona országaiban viszonylag rövid időt vettek igénybe, mely eltörpült az eddigi tizennégy év mellett, mely a szerencsétlen országot sújtotta.

A Habsburg-ellenes felkeléssé vált sokrétű mozgalom azonban soba nem lett sem „magyar nemzeti felkelés”, sem rendi keretek között megvalósuló „nemzeti összefogás”. Friss kutatásaink szerint ugyanis a török-tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagan-dája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg és kényszerből támogatta. A Bocskai elismerésével együtt járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége komoly sérelmeik ellenére sem vállalta fel – írja Pálffy.

A szerző könyvében táblázatba foglalva írja le az ország kerületeinek ren-di képviselőit a felkelésben. Külön sorra veszi a többségében protestáns köz-nemességet, ők nagyobb számban vettek részt, és a főnemeseket, akik inkább Felső-Magyarország és Alsó-Magyarország egy részét képviselték. A pozsonyi rendi hivatalok és kinevezett főméltóságok közül azonban senki nem állt a meg-mozdulás mellé.

A Bocskai-féle felkelés esetében számunkra éppen az az érdekes, hogy a Habsburgok Magyar Királyságának tisztviselői, végvári katonái és rendjei kö-zül egyáltalán csatlakoztak hozzá. (Azok természetesen nem, akiknek segítségé-

vel a törvénysértéseket végrehajtotta a Habsburg-kormányzat.) Maguk a rendi szervezetek sem működtek azonban törvényesen. Mivel például négy rendi főméltóság közül (akik később a Wesselényi-féle összeesküvést szervezik) a horvát bán a császár, az országbíró, ecsedi Báthori István Bocskai mellett áll. Báthory Zsigmondot, az erdélyi vajdát Prágában tartják fogságban, a legfőbb tisztséget pedig, a nádorit ekkor már lassan fél évszázada nem töltötték be, és csak a felkelés eredményeként került erre sor.

Pálffy Géza állítása, miszerint a rendek nagy része nem támogatta Bocskai mozgalmát, nem igazán bizonyítható. Különösen azzal nem, hogy kimutatja, hogy csak a Bocskai-birtokokhoz és Erdélyhez közeli birtokos nemesség és főnemesek, tehát Felső-Magyarország csatlakozott hozzá, míg ahogy közeledünk Bécshez, olyan mértékben csökkent ez a hajlandóság. Ő a felkeléspártiságot a hajdúterrortól való félelemmel, nem egy társadalmi „nemzeti” összefogással magyarázza. Amennyiben igaza lenne is a szerzőnek, akkor sem jelent ez az érvelés jó módszert a bizonyításhoz. Miért ne tarthatott volna ugyanis egy Bocskaival egyetértő dunántúli nemes Bécs bosszújától ugyanúgy, ahogy a szerző állítja ezt a hajdúktól megrettent felső-magyarországi rendekről? Bár a hajdúk nem voltak angyalok, de Basta zsoldosaiban sem láthatunk korabeli vöröskeresztes aktivistákat. (Ezt a szerző tanulmányában Erdéllyel kapcsolatban el is ismeri.)

Pálffy ezen cikkében is és könyvében is visszatérő motívum a török-tatár csapatokkal érkező hajdúk. A Szekfű Gyula által gyakran alkalmazott, érzelmekre apelláló történelemábrázoló módszer lett itt felmelegítve. Ő *A száműzött Rákóczi* című művében szintén a magyar népmesékben is megjelenő, a kollektív emlékezetben a legnegatívabb borzalmat képviselő kutyafejű tatárok képét mozgósítja, a velük szövetségben harcolóknak nem sok esélyük lehet az előítélet nélküli fellépésre. A felkelés első néhány hónapjában még csak néhány száz török-tatár harcos azonban semmiképpen sem képviselhetett olyan nagy erőt, hogy elretentse a rendeket, ugyanakkor ez alatt a negyed év alatt foglalták el a Királyi Magyarországot Bocskai csapatai.

A török nagyobb aktivitása, Esztergom balsikerű ostroma után azonban már a fejedelem maga változtat taktikát, Érsekújvár keresztény kézen maradása éppen a szerző logikája szerinti elképzelhetetlen keletmagyar és nyugatmagyar összecsapás folytán lehetséges. Tehát egy olyan két nagyhatalomközi magyar doktrína alapján, mely a Bocskai-felkelés hirdetett célja volt.

Bocskai vazallus állama?

Mindenki tudja, hogy Erdély külön életét nem Szulejmán parancsa, hanem a török foglалás teremtette meg. Mindabból is, amit Szekfű a következő lapokon elmond, világos, hogy a földrajzi helyzet adottságai csak két lehetőséget engedtek meg: Erdély vagy fejet hajt a szultán előtt és kerül vele az összeütközést, vagy maga is hódolt területté lesz. Hogy ez az utóbbi nem következett be, mégiscsak a Fráter Györgyök és Báthory Istvánok érdeme. (Domanovszky Szekfű-bírálat)

A török portyák ellen a legjobb védelem az ütközőországok kialakítása volt, melyek pajzsként óvták a védendő területeket. A háttérrel adó keresztény országnak nem volt célja (lehetősége sem volt rá) az ütközőállam teljes „felszabadítása”, mert itt tarthatta a háborús tűzfészket. Ezen országok félfüggetlenséggel bírtak, és teljes súlyát viselték a háború borzalmainak. A cél az volt, hogy az ütközőállam ne álljon az ellenfél mellé, és ne engedje át az ismétlődő portyákat. Ezt katonai és diplomáciai ellenőrzéssel érhették el. Ilyen országok voltak a 15. században a Magyar Királyság előterében az oláh vajdaságok, valamint Szerbia és Bosznia. Ilyenné vált majd a 16. század közepére a Német-római Császárság előterében Magyarország is.

Ennél az állapotnál élhetőbb volt még a török hódoltság alatti lét is. Az ütközőállami szerep a pusztulást hordozta magában. Az ütközőállamok rendszerével kombinálva egy erős védőrendszert kellett a tényleges országhatár mellett felállítani, a védekezésnek ez volt a következő fokozata: az ütközőzóna.

Zsigmond magyar király (1387–1437) kezdte el kiépíteni, majd a Hunyadiak fejezték be a várövezetet, mely Magyarországnak szolgált védfalul. Ennek az elhatározásnak a szükségességére az a felismerés vezette a Magyar Királyságot, hogy bár győzedelmeskedtek minden csatában a betörő akindzsi csapatokkal szemben, de ez nem a Nyugat-Európában megszokott háború volt, ahol néhány száz halott marad a csatatéren, utána pedig megkötötték a békét. Ez a terület népessége ellen viselt „totális” háború volt, amely minden réteg számára hosszabb távon demográfiai katasztrófával járt. (Elhajtották a lakosságot rabszolgának, vagy a terror érvényesítése érdekében legyilkolták, áttelepítették.) Ez a harcmodor eddig is jellemző volt keresztény–pogány érintkezési területeken, ahol a másik felet tekintették a gonosz népének, valamint kulturális, vallási megoszlásnál húzódoó határvonalaknál, Európa peremvidékein.

Tehát területvédelemre rendezkedtek be. A terület központi vára irányította a védekezést, ehhez több kisebb erősség csatlakozott, melyeknek stratégiai és hírszerző feladatuk volt. A terület paraszt- és pásztorkatonasága minden esetben mozgósítható volt a profi elitkatonaság segítségére, annak utánpótlási bázisául szolgált.

A betörő ellenség célja a lakosság elűldözése volt, vagy saját területre való áttelepítése, ahol már nekik végeztek várfenntartó, hírszerző, utánpótlásadó és katonai szolgálatot. (A Hunyadiak idején cserélődik ki például a török által elhurcolt Szlavónia lakossága, a horvátok északra településével. Hunyadi János pedig mintegy hatvanezer szerbet telepít a Temesközbe, hogy az al-dunai török megszállta várakat ellehetetlenítse és pótolja a magyar lakosság kipusztulását. A román lakosság betelepülése felgyorsult Erdélyben.)

A rövid távú sikert ebben az állandóan izzó háborúban a háborús tűzfészeknek az ellenséges területen való állandósítása jelentette. A terror. Ez ellen terrorral lehetett védekezni csak. Visszaütni a labdát az ellenség területére, és ott létrehozni a tűzfészeket. A lakosság nélkül maradt vár megtarthatatlan volt. A mintegy ezer kilométer hosszú várvonal felállítása, fenntartása a környező népesség számára életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához vezetett. A vidék lakosságának félreguláris alakulatként való felhasználása láncreakció-szerű folyamatot indított el, amely kihatott a gazdaság átalakulására is. Felbomlott a középkori faluszervezet, átalakult a parasztság szemlélete.

Ha a leírtakat elemezni kívánjuk, azt tapasztaljuk, hogy a vár és környezete az, ami eltartja a kártékony védőerőt, a katonaságot. A háború, a határ, amely pusztítja természetes környezetét, de létének alapját is ez képezte, mert a természeti erőforrások adják a ragadozók és rejtőzködők területét és a védőknek a menekülés lehetőségét.

A területvédelem legfontosabb eszköze a pontos hírszerzés volt. Ezt a könnyűlovasság látta el mohamedán és keresztény oldalon is. A lovasság többszörös túlerővel is képes volt ilyen környezetben megbirkózni. A könnyűlovas csapatok határvédelmi feladatukat az egész évben való cirkálással és az ellenség felderítésével tudták elérni. Ezt a rendszeres felderítőutat, amikor gyakran több száz kilométerre is eljutottak állomáshelyükről, nevezték portyának.

A hagyományos paraszti gazdaságot, a földművelést háttérbe szorító rend volt ez. Az állatkereskedelem és a zsákmány jelentős részét adja a határvidéki népesség önfenntartásának. Önálló közigazgatási és adóztatási körzetet igyekezett kialakítani.

A határvidéki társadalomnak létezett egy saját etikai kódexe. (Pl. a fogolycsere, a foglyok kínzása felülbírálta a keresztény, de a mohamedán morált is.) Mintegy a határok „felett” létezett a katonai arisztokrácia és a határok „alatt” az etnikumok kevert kultúrája. A határ összekötött és elválasztott. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása volt a legfontosabb cél, üdvösségadó kötelesség, rend. Az ütközőzónában állandósult a háború, ez adta a lét értelmét az ott lakóknak, a támadás és a védekezés. Önmagát gerjesztette és élte a rendszer.

Az ütközőzóna közepén húzódó határnak is volt elmosódó határa. A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszthető terület volt. Az 1000 kilométer hosszú, sokszor több száz kilométer mélységű határnak is volt határa. Színekkel lehetne ábrázolni, erősödő és fakuló árnyalatokkal. Messze mögötte és előtte is kapcsolódó szolgáló társadalma volt, melyet fenntartott és az fenntartotta. A rendszer jegyeit halványodóan hordozta, a centrumából kifelé haladva. A mohamedán–keresztény ütközőzónának az Ibériai-félszigeten, Észak-Afrikában, Kelet-Közép-Ázsia frontjain is megtalálhatók voltak, nem csak a Balkánon.

A cikkben és Pálffy Géza könyvében is szinte hívószóként tűnik fel időről időre a török vazallus állam kifejezés. A szerző tisztában van azzal, hogy a korban a szuverenitás fogalma igencsak viszonylagos, és elismeri, hogy a Habsburgok Magyar Királysága is kénytelen 1526 előtti önállóságából súlyos önkormányzati jogokat feláldozni. Tudja azt, hogy a Bocskai által közvetített zsitvatoroki béke (1606) előtt adózik a Habsburg uralkodó az országrész birtoklásáért a szultánnak (még hozzá Erdély adójának többszörösét fizetve), mindezek ellenére folyamatosan számon kéri a keleti országrészen és a felkelésen az oszmán szövetséget, a kényszerű „török oltalmat”.

*Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha ke-
serű is kimondani – nagyhatalmi realitásoknak inkább megfelelő vazallus fejedelemség
helyreállításában gondolkodtak – írja.*

A két nagy birodalom háborúja tizenöt éve pusztította elképzelhetetlen módon az országot. A háború kitörésekor maga Bocskai is azt gondolta, hogy a keresztény erők képesek az országból a törököt kiszorítani. Az első között felelősség terhelte azért, hogy a „török oltalmat” felmondva hadak átjáróhelyévé tette szülőföldjét. Ugyanakkor nem hiszem, hogy csupán Bocskai személyes sérelmeit és a hatalomból való kiszorulása miatti arroganciáját lehet az események megindulása mellett indokként felhozni. Érvrendszerükben is az áll, hogy „fejük” megmaradása érdekében keltek fel. Ez ekkor nem üres retorikai szólam, hanem a legteljesebb valóság volt. Hogy mindez a politikai álomból és tévedésből a hazája sorsán gondolkodó nagyúr, vagy a sértett, ambiciózus karrierista mögé való felsorakozást jelentette-e, ma már nem igazán eldönthető. (Bocskai esetében lehetnének annyiban korrektek, hogy feltételeznénk a hatalomhoz való görcsös ragaszkodás mellett az idősödő ember részéről egy lelkiismereti válságot is.) Az emberek jellemét akkor sem csak fehérben vagy feketében lehetett látni. A személyes motiváció eldöntésére azonban nincs bizonyító módszerünk. Hihetünk

a kortársak és a fejedelem magát igazoló fennmaradt leveleinek, vallomásainak, ugyanakkor tarthatjuk azt a célok érdekében kifejtett propaganda fogásnak, de mindez számunkra nem is olyan lényeges.

A lényeges az, hogy a propagandára a kor magyarországi közvéleménye „vevő volt”. Elhitte és valósnak látta a háború miatt fenyegető végső veszedelmet, a zsarnokká váló uralkodó elleni felkelés szükségességét, a német terrorral szembeni ellenállást a töröktől, a török oltalma által való megmenekedést. Később pedig a háborút lezáró békemű, a magyar királyi országrészek kölcsönös helyzetét hosszú időre szabályozó, két nagyhatalom a magyarság feje felett átnyúló kettős viszonyát nemzetközi konstellációba beállító fejedelem személye, a következő generációk számára a politikai bátorság és az államvezetői nagyság alakjává növesztették, nem foglalkozva az indulás és motiváció kérdésével.

Az utókor emlékezete összekötötte a fejedelem alakját a szabadságküzdelmek sorozatával, melynek első sikeres eseménye az 1604-es felkelés volt. Először a vertikálisan szinte minden rétegében sértett társadalom, „nemzet” szenvedései és áldozatainak mindenhol élő emlékezete, majd a 17. század folyamán a béke- és egyensúlyteremtő példaképe, majd pedig a nemzeti függetlenség jelképe lett a 19–20. századi birodalmak közti hanyódás időszakában.

A hatalmi realitásokat, a „török oltalmat” ugyanúgy látta a kor magyarországi politikai elitje is, mint a szerző fent idézett soraiban. Moháctól a Rákóczi-felkelés végéig mintegy hat generáció követte egymást a török korban. Mindegyik megkapta az ígéretet, miszerint még életükben kiszorítja a Habsburg-házi király és a keresztény Európa országukból a törököt, ez azonban csak az unokák unokáinál következett be. Ennek ellenére a százötven év alatt rendszeres időszakonként el is hitték az ígéreteket, minek következményeként azonban mérhetetlen pusztulások, büntető hadjáratok sújtották az ország népét. (Miközben a „keresztény Európa” országainak nagy része diplomáciai és üzleti vállalkozásokat folytatott az Oszmán Birodalommal.) Százötven évig nem lehet hőiesen ellenállni és kipusztulni. A kor magyar emberének is fenn kellett tartani családját, hogy reprodukálja a következő generációt. Mindezt olyan módon, hogy minél többet megtartsanak a valamikori Magyar Királyság területéből, népességéből és tradícióiból.

A 16. század közepére valójában a legrosszabb helyzet alakult ki a Magyar Királyság számára: ütközőzónává vált, amely a két birodalom között vörös sávként húzódott végig. Két generáció kellett a magyarságnak, mire megtalálta erre a kihívásra a választ és életformaváltással berendezkedett rá, a túlélésre, létrehozva egy militarizált társadalmat, amely nemcsak szenvedett, de meg is élt az állandósult frontvonalból. Az ország feldarabolódása realitás volt. Egyik birodalom sem volt képes a teljes terület birtoklására.

Ebben a helyzetben egyoldalúan a törököt kijelölni mumusnak, nincs értelme. A kor magyarjai sem így érezték. Már a török kor első politikai generációjához tartozó, feltétlen Habsburg-hű Nádasdy Tamás levelezésében megjelenik a két kő között őrlődő ország képe. A német és a török egymás mellett szereplő jelenség. Az országrészek a két darabra szakadt királyság pedig nem ellenfélként, hanem egymásraultaltságukban jelennek meg a 16. század retorikájában. Bármelyik részkirályság kultúrájának, létének megkérdőjelezése nem következett az adott kortörténeti realitásból, és csonkítja saját kultúránkat. Mindezeknek még erősebb hivatást adott Bocskai békekonstrukciója és végrendelete.

Mi nem látjuk olyan szörnyűségnek egy töröktől korlátozott keleti magyar állam azon törekvését sem, hogy minél nagyobb területeket ragadjon magához, ezzel megmentve azokat a hódoltatástól, sem pedig azt a törekvést, hogy a Báthory István mintájára nemzetközi kapcsolatrendszerrel kiépítve, a hagyományos lengyel perszonaluniót felhasználva kísérelje meg az ország területének minél teljesebb egyesítését, adott esetben a korona megszerzésével a Magyar Királyság birtoklását is. Bocskai szintén próbálkozott mind a lengyel trónra kerüléssel, mind egy cseh–morva–magyar–stájer–ausztriai nemzetközi rendi és egy erdélyi–királyi magyar, tehát magyar–magyar konföderáció létrehozásával.

A Magyar Királyság keleti darabja és a lengyel út

Ami korszerű, új eszme akkor elhatott Magyarországra, az az ország keleti részében vert gyökeret. Az új humanisztikus iskoláztatás Bártfán át az északkeleti megyékből terjedt tovább. A nyugati kultúra hatása inkább érvényesült a leszólt Lengyelország felől, mint Ferdinánd országain át. Nem Krakkóban nyomatták-e akkor a magyar könyveket, nem ott tanult-e a magyar ifjak nagy része? Szepes és Sáros ugyan közjogilag a nyugati félhez tartozott, de annak éppen az a területe volt, amely a tradíciót ápolva, főképp magyar lakosságával szembekerült uralkodójával és lelkében a keleti féllal tartott fenn szorosabb kapcsolatot. Az elpusztult Dunántúl, majd a XVI. század vége felé elpusztuló Alföld nem is volt képes olyan kultúrmunkára, mint amilyen Erdélyben, a Partiumban és a Felső-Tisza-vidéken folyt, teljesen eltekintve attól, hogy a királyságban a kormányzatban hiányzott erre a kezdeményezés. (Domanovszky Szekfű-bírálat, 886. o.)

A Domanovszky-idézet, talán a szekfűi nyugati „bécsi-német” kultúra ellensúlyozásaképpen felrajzolt lengyel orientációs rajza kicsit túloz, elfelejti a dunántúli főúri udvarok és a végvárok kultúraápoló szerepét, Nádasdy Tamás tevékenységét, Bornemisza Péter és Telegi Miklós észak-magyarországi nyomdait.

Mégis erőteljesen figyelmeztet egy olyan kulturális, diplomáciai modell lehetőségére, mely bemutatásának mellőzésével nem lehetséges megérteni Bocskai korának gondolkodását.

Az északkeleti országrész és Erdély a 14. század óta eltéphetetlen gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokkal kötődött a lengyel–litván rendi köztársasághoz. A 16. században Krakkó volt a legnagyobb képzési központ, Báthory István időszakában pedig még szorosabbá válik ez az összeköttetés, mely akkor Európa legnagyobb kiterjedésű államához kapcsolja e területeket. A Szapolyaiak és a Báthoryak rokonai, leszármazottai a köztársaság trónján ülő királyoknak.

A lengyel hatalom a 18. századig, bár kifelé egy rendi káosz képét mutatja, ennek ellenére jól irányítható nemesi tömegeivel, katonaparaszti rétegeivel a magyarhoz nagyon hasonló struktúrát mutat. Már Nagy Lajos korában ők voltak azok, akik példát vettek a magyar rendi-nemesi berendezkedésről. Az Anjouk alatt terjed el először, valószínűleg itáliai jogi szemlélet közvetítése folytán az erős rendi, köznemesi jogi parlamentáris rendszer és az egységes nemesi komunitás, az ország és a korona egységét hirdető Szent Korona-eszme alapja.

Innen veszi át majd a lengyel nemesség a náluk még egy fokkal erősebbé váló rendszert. Nem véletlen, hogy nemesi gyűlésüket „rakusnak” hívják a Buda alatti Rákos mezején szokásosan megrendezett magyar nemesi országgyűlésekről. Ekkor azonban Magyarország az, amelynek vezetői a lengyelekkel közösen, vagy a mintájukra akarnak egy, a tartományok és a köznemesi társadalom erejét is jobban számításba vevő országot létrehozni.

A lengyel uralkodói hagyomány, melyet katolikus uralkodói követnek, talán éppen peremvidéki volta miatt, a politikai okokból eredeztethető vallási tolerancia. Báthory István Erdélyben is ezt a szisztémát gyökereztetni meg. A lengyel területeket nagyszámú kisnemesi és szabad paraszti rétegei folytán hagyományok kötötték a katonai demokráciához.

Lengyelországot a látszatzűrzavar ellenére ekkor éli virágkorát, nem kis mértékben a törökökkel kialakított hosszú távú viszonylagos béke folytán is, mely béke az elsődleges támadási irányból való kiesés miatt következhet be. Az Oszmán Birodalom a Lengyel–Litván Köztársaságot is vazallus fejedelemséggként tartotta számon. Ez azonban a lengyel királyokat kismértékben sem zavarta, Lengyelország pedig a korszak egyik legjelentősebb, elfogadott európai hatalma ekkor. Bocskai és Erdély szeretett volna ebbe a konföderációs államalakulatba tartozni, és ehhez a török ortalomhoz az ország minél nagyobb területeit odacsatolni.

Európa protestáns rendjei is Lengyelországon keresztül értesülnek Bocskai felkeléséről, amelyet először ők ismernek el. A jó nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkező országon keresztül jutnak el azok a hollandiai, németországi és

francia kálvinista művek Bocskaihoz, melyek zsarnokellenes felkelés melletti argumentációját átveszik, melyek a legújabb kutatás szerint foglyul ejtett diplomatajának, Bocatiusnak poggyászában is megtalálhatók voltak. Az új legitimációs elveket, népszuverenitást, szerződéses jogot felhasználó szemlélet születésével egy időben megjelent Magyarországon is.

Európa a 16. század fordulóján és a 17. század első felében egy birodalmi peszsimizmus korát éli. Az univerzális világmonarchák helyett a szerződéses jog elvei alapján álló „nemzeti” államok irányába mozdul el a gondolkodás, amely ekkor még rendi testületi döntéseken álló berendezkedést jelöl. Ez a Hollandiát létrehozó rendi felkelés, mely a társadalom széles rétegeit mozgósítja „nemzeti” jelszavakkal a zsarnok uralkodó, az idegen spanyol uralmával és katonaságával szemben egy polgárháborút idéz ott is elő, ugyanakkor példaként szolgál Európa közép-keleti felén is.

Arno Strohmayer nemrégén megjelent hatalmas ideológia- és jogtörténetet feldolgozó könyve mutatja be, hogy hasonló mozgalmak indulnak el az ausztriai és stájer, valamint cseh-morva rendek körében is. Benda Kálmán tanulmánya óta tudjuk, hogy Bocskai ezeket a törekvéseket próbálta összefogni, és beágyazni Magyarországot a nemzetközi diplomáciába. Olyan reménnyel, hogy egy nagyobb államalakulat rendi uniójával tud majd egy erős közép-európai hatalmat létrehozni. Független Magyar Királyságnak tehát a két nagy birodalom között sok esélye nem lehetett. Bocskai sem törekedett erre, de törekedett egy ilyen államalakulat részeként, egy minél egységesebb magyar állam létrehozására.

Báthory István óta II. Rákóczi Ferencig bezárólag minden erdélyi fejedelem megpróbálja ezt az utat járni. (A lengyel hatalom nélkül sikeres törökellenes fellépés sem volt elképzelhető a térségben. Hadd emlékeztessék itt arra, hogy Bécs 1683-as lengyel felmentése után lengyel segédlettel következett be Magyarországról a török kiszorítása.)

A szomszédos országok rendi uniója, melyet Bocskai István igyekezett összekovácsolni, nemcsak egy európai szellemi, reformációs-ellenreformációs és hatalomgyakorlási folyamat következménye, melyek rendi mozgalma az osztrák örökös tartományokban is lefolyt, hanem egy olyan háborús tapasztalat is, mely éppen a tizenöt éves hadakozás következménye volt. Az osztrák-cseh-morva tartományok lakossága ugyanis ekkor tapasztalta meg az ütközőzóna népének sorsát. A betörő hajdú- és török-tatár csapatok dúlása olyan mértékű volt, hogy egyik befolyásolója lett az addig hatalmas ütemben hódító cseh-morvaországi reformáció megtorpanásának. A jezsuita propaganda 17. század eleji vezérmotívumává vált a protestáns magyar-török bestiális dúlás, melynek mély nyomai lehettek, mert volt az érvelésre fogadókészség.

Mindezt súlyosbította a Habsburg családi viszály, mely ekkor Bécs és Prága

között folyt, amely majdnem a dinasztia bukását hozta, és amely II. Rudolf lemondásával ért véget. II. Mátyás ismét csak magyar hajdúcsapatok felfogadásával és cseh földre vezetésével tudott trónra kerülni.

Szabadságharc?

Mindaz tehát, amit Szekfű a Bocskai előtti Erdély jelentéktelenségére felhoz, erősen szubjektív színezésű és az állandó törekvések a kapcsolat visszaállítására az anyaországgal azt bizonyítják, hogy megvalósulásuk akadálya elsősorban abban keresendő, hogy ehhez a Habsburg világ hatalom részéről nem volt meg a kellő megértés és segítség. A nyugati magyar gondolkodhatott akárhogy, ha a Habsburgok titkos tanácsa Magyarország nagy szerencsétlenségére fontosabbnak tartotta a nyugati politikát és a kezében levő magyar területeket nem a nemzeti állam, hanem a Habsburg-hatalom végvidéke szempontjából nézte, amelynek föl kell fognia a török támadásokat, hogy a császárnak nyugaton szabad keze legyen. (Domanovszky Szekfű-bírálata)

Szabadságharc alatt ugyanis egy ország (állam) függetlenségéért folytatott fegyveres küzdelmet értünk – írja Pálffy.

A szabadságharc kifejezés Benda Kálmán Bocskai-életrajzában jelent meg először nagy súllyal. A nagy forrásismerettel rendelkező Szekfű-tanítvány még a háború alatt megjelent könyve egy országos, nagy, minden réteget, rendeket, katonákat megmozgató ellenállásnak tüntette fel a mozgalmat, felekezeten és rétegeken felüli egységét domborítva ki egy nemzeti ellenállásnak. Az 1955-ben megjelent Bocskai-szabadságharc forrásválogatás bevezetője továbbviszi ezt a szemléletet, ennek első változata azonban a korszak tudománypolitikai koncepciójának túl nacionalistának tűnt, ezért nem jelenhetett meg korábban. Pálffy Géza ezt a felfogást és terminológiát kérdőjelezi meg.

Mit hozott valójában Bocskai harca? Ők, a kortársak azt állították, hogy a megmaradást adta, a zsarnok uralkodóval szembeni hatalombiztosítást, aki el akarta pusztítani őket, szabadságszeretetük miatt. Lássuk, milyen következményei lettek a felkelésnek!

Valóban véget ért az a háború, mely az ismert világ két legnagyobb hatalma közt dúlt egy fél generáció életét kitevő idő óta. Ahol az ország népességének mintegy tíz százalékát alkotó katonaság rombolta anyagilag és gyilkolta emberanyagában az itt élő lakosságot. Ilyen demográfiai pusztulás a tatárjárás óta nem érte az országot.

Városok tűntek el nyomtalanul a föld színéről. Példaként említhetjük a Dél-

Alföld gazdagodó marhakereskedelmet űző kisvárosát, Csomorkányt, amely a 15 éves háborúig állt. Ma csak gótikus romtemplomának ívei emelkednek ki mentóként a pusztá közepén (Németh László így látta). Körülötte a földeket a pusztulás óta félezer éve nem művelték meg, megmaradt lakossága földönfutóként házatlanul-hazátlanul bolyongva szaporította a hajdúk számát. Ők valóban „édes hazát” kaptak a volt a földterülettel, ahová letelepítette őket Bocskai.

Egy 15. századból átöröklődött, az ország második legnagyobb al-dunai bejáratát védő szabad, vagy részben szabad, partiumi parasztkatona réteg volt az, mely a felkelés motorja lett. Erről a rétegről szó esik már 1514-ben és 1551-ben is, mint olyan tömegről, mely önálló politikai kezdeményezésre képes nagyobb katonai erő. A Temesköz és a marosi végvárok eleste után ez a parasztkatona réteg az, amely az Al-Dunánál nyíló folyosó északi részének másik nagy középkori erődvárosa, Várad környékére centralizálódik. Benda kutatásai bizonyították, hogy a szabadságharcban részt vett hajdúkatonaság partiumi eredetű helynevet visel vezetőknévként, tehát itt volt őshonos.

A Habsburg uralkodó, a császár e generációnak tett ígérete ellenére sem volt képes visszafoglalni az országot és kiűzni a más vallású, kultúrájú ellenfelet, ehelyett állandósította a totális háborút, kiszélesítette az ütközőzónát az egész ország területére. Eger, Kanizsa, elvesztésével 1604-re még rosszabb helyzetbe kerültek a törökkel szembeni Királyi Magyarország végei, mint a háború kezdetén, újabb területek estek áldozatul a pusztulásnak, mi több, a kimerült államkincstár miatt a fizetetlen saját csapatok is fosztogattak, és nem sokban különböztek az ellenségtől. Az 1596-os mezőkeresztesi csata után a háború nemcsak az erdélyi fejedelem, Báthory Zsigmond számára vált veszélyessé, hanem a kezdeti remények ellenére az ország egyre jelentősebb része számára vált kilátástalanná és teherré. Ennek ellenére még tíz évig folyt.

A „realitás” felismerése a háború előtti Magyarország megosztottságának visszaállítása a bár csökkent szuverenitás, de valamilyen formában létező, mindkét országrész területén gyakorolt törvénykezési hagyomány, uralmi tradíció megőrzése volt a felkelés következménye. (Még a török hódoltság területén is létezett valamiféle régi alkotmányosságon alapuló önkormányzatiság.) Az ország keleti területének biztosított török „oltalom” ezt jelentette, valamint a *demográfiai katasztrófával fenyegető pusztulás elkerülését*.

A Basta-korszak Erdélyben azonban még ennek az önkormányzatiságnak roncsait is eltörölte és „idegenek” által fenyegette minden réteg (nemes, polgár, paraszt, katona) élet- és vagyonbiztonságát. A Bocskai felismerése által indított mozgalom, tehát minden, a háború által végveszélybe sodort réteg megmaradását szolgálta, és a *háború előtti részleges szuverenitás, „szabadság” visszaállítását*.

A császár nem volt képes kiűzni a más vallású és kultúrájú törököt, ugyanakkor kis híján vallásháborúba sodorta az országot. A korszak az európai kontinens nagy lelki meghasonlásának a kora, a reformáció különböző irányzatainak megjelenésével a 16–17. század fordulójára számos nyugati országban zajlott le olyan népiértámadó vallási összeütközés, mely a polgári lakosság, sőt nők, gyerekek életét, tömeges elűldözését is követelte. (Gondoljunk csak a Szent Bertalan-éji vérengzésre, a Brit-szigetek kölcsönös katolikus–protestáns üldözési hullámaira, vagy a németalföldi vallásháborúra és szabadságharcra.)

Olyan ismeretlen szokások jöttek elő, melyek a kora középkor óta nem voltak jelen a más felekezeti területek lakosságával való viselkedés módban, mint amely eddig csak a vallási ütközőzónák, például a mohamedán–keresztény peremterületekre volt jellemző. (Itt jelenthette ugyan egész népek eltűnését is, gondoljunk csak a poroszokra.) Európa centrális területei azonban elfelejtették a háborúnak ezt a fajtáját, és túlélési kezelési technikáik sem voltak rá.

A 17. század, a Bocskait követő generáció nagy traumája volt a harmincéves háború. A szomszédos cseh nemességet ekkor üldözik ki országából, megszüntetve ott az alkotmányosságot. Becslések szerint a német területek lakosságának mintegy 40 százalékát követelték a háborús öldöklések és a nyomukban grasszáló járványok.

Ezzel szemben a három részre szakadt Magyar Királyság egyik államában sem volt jellemző a felekezetek közötti tömegmészárlás. Ennek két oka volt: az egyik az, hogy ütközőzónában lévő országgént ekkorra már megtanulta a magyar lakosság a háború adok-kapok kölcsönösségét, a másik pedig, hogy a Bocskai-felkelés biztosította vallási megegyezés *„vallásszabadsága” hosszú távra szabályozta a felekezetek közötti viszonyt*. Tehát a lehetetlen helyzetben túlélést és egyfajta mindenki számára elfogadható egyetértési minimumot biztosítva.

Ugyanez vonatkozott a hajdani királyság tradícióját követő országrészekre is egy szabályozott viszonyt alakított ki a felkelés utáni béke a két ország között. A királyság számára egy rendi hátvédet adott, Erdély számára pedig a segítségnyújtás lehetőségét. A két ország, az összetartozó két *haza szabadsága nem volt kijátszható egymás ellen*. Sok más példa közül csak hadd emeljem ki a Habsburg-házhoz végtelenségig hű Pázmány Péter Kemény Jánoshoz, a későbbi erdélyi fejedelemhez intézett mondatait: miszerint, ha az erdélyi államban nem regnálna magyar fejedelem, akkor „gallérunk alá pökik az német”, azaz a két birodalom közötti egyensúly fenntartásához szükséges a másik magyar állam. Tehát az országok egymásrautaltságát a másik országrész elitje is fontosnak tartotta, mindez szintén a felkelés eredménye volt.

Ami pedig a cikkben hosszan tárgyalt, töröktől küldött Bocskai-koronát il-

leti, a 17. századi jövő szempontjából nem tartjuk igazán jelentősnek a kérdés eldöntését, hogy Bocskai István komolyan gondolta-e a török oltalma alatt egy más ékszerrel való megkoronázását, vagy sem. Ha igen, akkor hamar rá kellett jönnie, hogy a Német-római Császárság (és nem a Habsburg államegyüttes) igazából nem tűrheti határai előtt az ütközőzóna felszámolását. (Lényegében ezért választották meg századokon keresztül az újkorban császárnak, és fizették a 16. században a jelentős török segílyt a katolikus Habsburgoknak a többségében protestáns fejedelemségek, hogy a magyar koronaterületek birtokában saját határ menti családi törzsterületeik védelmében, a birodalom határai előtt fenn-tartsák a belső fejedelemségek nyugalma biztosító várrendszert. Amennyiben a birodalom területére török katona tette volna a lábát, az a Habsburgok alkalmatlanságát jelentette volna a császárválasztáson. Ezen okból volt olyan fontos, hogy a Habsburg trónörökös még a császár életében magyar királlyá koronázzák. Egy Habsburg uralkodó először cseh és magyar király lett, a cseh királyi korona a birodalmi első választó címet jelentette a császárválasztásokon, a magyar korona pedig egy küldetéstudatot, amely a német birodalom mohamedanizmussal szembeni védelmére hivatkozott. A birodalmi fejedelmek II. Miksa császárral kötött egyezsége folytán a császár nem kíván beleavatkozni az egyes német fejedelmek országaikat irányító belső, illetve önálló diplomáciát jelentő külső tevékenységeibe. Ez a hallgatólagos megegyezés M. Lanzenert szerint egész a 19. századig működött. Az egyezmény szerint a 16–17. században rendszeresen fizetnek a törökkel szembeni védelemért, amelyet csak a Habsburg-család tudott ellátni örökös tartományai, illetve a magyar korona birtoklása miatt. Tehát a magyar korona a Habsburg-családnak európai hegemóniája megtartása, illetve saját örökös tartományai védelme végett volt szükséges.)

Barta Gábor már mintegy negyven éve leszögezte, ha török protektorátus alá kívánt volna a Magyar Királyság húzódni a 16. század folyamán, akkor az ország nyugati részén, az oszmán oldalon állt volna fel, a Német-római Császárság, mint támadó fél jóvoltából a frontvonal, a várszisztéma.

A felkelés rendezte a *rendi szabadságjogok* iránti panaszokat az országos tisztségek betöltetlenségét. Nádora lett a királyi országrésznek. A katonai tisztségek elosztásában és a végvárok irányításában kiegyensúlyozottabb lett a viszony, bár a birodalmi (közös kül-, had-, pénzügyek legfőbb intézésére szolgáló) udvari tanácsokban ezután sem igen kaptak szerepet magyarok. A szerző maga is elismeri könyvében, hogy egy bécsi területi és pénzarisztokrácia foglalta le az említett pozíciókat, akik döntéseikkel a Magyar Királyság Habsburgok uralta területeit

is befolyásolták. (Rájuk gondolt Pázmány, akik az ő fejükre nőhettek volna egy erdélyi hátvéd nélkül.)

A fizetetlen, elszegényedett katonarétegek ügyének rendezését pedig, mint tudjuk a *kollektív szabadsággal* való területi letelepítését jelentette a partiumi hajdúságnak, amely a század legjelentősebb katonai helyhez kötése volt, bár hírül sem hozta a katonakérdés megoldását. Ez ugyan nem volt ismeretlen fogalom a magyar végeken: egyes nagybirtokok valamilyen módon privilegizált katonaparasztsga elérhette a 20 százalékot is, mégis egy olyan egységet hozott létre az erdélyi területek előterében, melynek kardjára és öntudatára számíthattak a következő nemzedékek. Nem véletlen, hogy Bocskai alig hunyta le szemét, máris kitört az első hajdúfelkelés.

Tehát a Bocskai-felkelés az egész társadalmi struktúrát megmozgató, a társadalom nagy részének érdekeit átfogó mozgalom volt. Bár visszaállított egy 16. században berögzült két nagyhatalom közötti ütközőállami struktúrát, de stabilizálta a két magyar királyságrész töredékének egymást feltételező viszonyát, biztosítva annak tradicionális továbbélését, rendi intézményeinek törvényszerű működését, ahogy ők mondták, a markukban maradt „ország gallérja” foszlányainak megmaradását. Népeségének pedig a továbbélés lehetőségét adta a határörkörzet hadi társadalma helyzetének stabilizálásával, a háború megszüntetésével egy olyan időben, mikor minden esély meglehetett az eltűnésre.

Szabadságharc-e tehát a felkelés? Lehetetlen helyzetben egy túlélésért folytatott küzdelem volt, mely kiutat mutatott a magyar nemzetnek. Az újkori magyar történelem során nemigen adódott teljes szuverenitás és döntési lehetőség az egyes csoportok vezetői és a politikai elit számára.

A több részre hullott ország darabjainak a minél több demográfiai, kulturális és anyagi tartalékának, szabadságának, államiságfoszlányainak a következő generációk számára való átmentése folytán, még ha nem is sikerült egy konföderációs egységet kialakítani, mindenképpen a valamikori identitás korszerű újrafogalmazását jelentette. Felfoghatjuk tehát a társadalom széles rétegei által folytatott szabadságharcnak. Bocskai személyes célja is ez volt, egy olyan helyzet előállítása, ahonnan „alkupozíciót” lehetett kiharcolni a mindenkori status quo szerint a kor nagyhatalmi birtokosaival. Mindkét császárral.

„Megmaradásunkat az... dologban tapasztaljuk... Az magyar nemzetnek örökös megegyesődésében, kit noha mindenik császár bánni fog, de minekünk ez fundamentuma megmaradásunknak, hogy egyik magyart az másikkal ne rágassák étessék...”

Amennyiben ezt sikerült megvalósítani, és én úgy vélem a következő két generáció időszakára mindez működött, akkor mondhatjuk szabadságharcnak a fel-

kelést. Ezután mintegy 60–70 év múlva kellett a Bocskai-doktrínát átértékelni, hogy az akkor megfogalmazódott nemzettudatot újjáalkossa a más kihívásokra választ kereső unoka-, dédunoka-generáció.

Nemzeti felkelés?

A főbűn azonban, amellyel Bocskai politikáját megvádolja (Szekfű), hogy megosztja, elfordítja a magyarságot a török küzdelmekről: „...a török továbbra is terpeszkedik az ország területén s ellene a várvonalat továbbra is védeni kell, de a magyarság egy része nem vesz többé részt e századok hagyományaitól megszentelt védelemben, hanem külön fejedelem alatt külön konstituálja magát. Az alig kétmilliónyi magyarság most (1606 után!) két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztíának ellentétes érdekei számára nyílik meg az út.” (V., 396. l.) A kuruc korszak egész történetfilozófiáját megtalálja már ekkor; a tragédiát abban látja, hogy „a lelkek vágya az önkormányzás után, meg az államiság tényleges, történetileg kifejlődött formája” egymás ellenségeivé lesznek, de az ódiumot ebben a részben is azokra hárítja, akik letérve a realizálható valóság útjáról, „az állami önrendelkezés korlátatlan követelményét” állították föl. (IV., 341. l.) Csakhogy akkor nem is az önrendelkezés korlátatlan követelményéről volt szó, hanem csak roncsainak megmentéséről. Ami Báthory Zsigmond első lemondása után Erdélyben, majd a XVII. század első éveiben a királyságban történt, a török háború teljes elhanyagolásával, annak nem lehetett más következménye, mint a fegyveres összetűzés és ennek sikerei után mi sem volt természetesebb, mint hogy hasonló helyzetek ellen biztosítékot kerestek. (Domanovszky Szekfű-bírálat)

A Bocskai-felkelésről eddig írt összefoglalók – mint Pálffy Géza cikke is kiemeli – a Habsburg-udvar, a német császár elleni rendi szabadságküzdelmet hangsúlyozzák. Nemzeti felkelésként vizsgálni, amint az itt-ott előkerült a szakirodalomban az elmúlt százötven év alatt, ez már problematikusabb kérdés, mivel maga a modern nemzetfogalom is ekkor van kialakulóban, és annak tartalma is meglehetősen körülhatárolatlan és változó különböző társadalmi rétegeknél és területi csoportoknál.

Tény, és ezt már Benda Kálmán monográfiái is hangsúlyozzák, hogy a rendi nemesi társadalomnál szélesebb alapokról indult és tágabb keretek között folyt a felkelés. Ezek a katona- és még alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó csoportok, az esztorténeti kutatások szerint először használnak politikai változás előidézését szolgáló retorikát, ahol magukat a magyar nemzet érdekében cselekvő, „magyari szabadulást” váró hadakozóknak mondják. Olyan nemzettudati eleme-

ket ismernek magukénak, melyek eddig a nemesi nemzetnek voltak sajátjai, és ezen identitás nevében igényt fogalmaznak meg a politikai cselekvésben való részvételre.

Természetesen ennek már volt előzménye a 16. századi anyanyelvi irodalom terjedésében, de pregnánsan a felkeléssel egy időben jelent meg. Meglátásunk szerint ezért olyan fontos az esemény, és talán ezért nyúlnak vissza későbbi korok magyarjai saját nemzettudatuk újrafogalmazásakor a Bocskai-kor beszédhelyzetéhez és retorikájához, politikai érvrendszeréhez, amely a térségben sem egyedi.

A későbbi nemzettudat kialakításában nagy szerepe van az emlékezetnek, a történelmi mítosznak. Egy-egy bukott szabadságharc, vereség után a benne részt vett sokszor ellentétes érdekekkel felruházott csoportok kollektív memóriájában egységesen pozitívan tartották meg az eseményeket – vagy sehogyan sem. Kétfajta magatartásforma alakulhat ki a vereség után: az egyik a mítosz, a másik az amnézia.

Itt most példaként csak egy versnek a későbbi szerepét szeretném kiemelni a nemzettudati és irodalmi hagyomány fejlődése szempontjából. Ez a mű Rimai János „Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán” című költeménye. A költemény, amely programként foglalja össze a felkelés más-más rétegeinek különböző sérelmeit, egységesen kéri a romlott nemzetet az Istenhez való kiáltásra. A vers az, amely először felvonultatja a későbbi magyar nemzettudati-irodalmi hagyományban nagy szerephez jutó, ismétlődő nép-szép-kép-ép rímvariációt.

*Ó szegény megromlott s elfogyott magyar nép
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép;
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Előmenetedre nincs egy útid is ép.*

A rímtoposz mintegy hadba hívó dobszólója lesz későbbi katonatársadalmunknak, szabadságküzdelseinknek, ahol megszólal, mindenki tudja, mi fog bekövetkezni. Megtaláljuk a Rákóczi-nótában, de a reformkorban íródott *Himnuszban* is.

Imre Mihály idézi egy 18–19. század fordulóján keletkezett kéziratos példányát a versnek a debreceni kollégiumból, amely a hazafias-kurucos hagyományt így kapcsolja össze Bocskai korával:

*Jaj Rákótzty, Bertsényi
Magyarok híres Vezéri, Bezerédy*

*Hová lettek magyar népnek híres Vezérei
Nemzetünknek nagy bajnoki
Fényes csillagi Botskai
Az ellenség minden felől őket emészti üti
Kergeti, buval emészti, közinkbe sem ereszti
Faj hát szegény nemzetünknek
Miként epezti*

A humanizmussal, a reformáció korának gutenbergi robbanásával kezdődik el egy széles alapú nemzeti-nyelvi kultúra felnövekedése, majd a 17. század előkészítője a nemzetállami lét kialakulásának. Szerencsétlenségünkre azonban eltűnik, azaz „virtuálissá válik” (Pálffy terminusa) a magyar királyi udvar. A szerző szerint a királyi Magyarország a Magyar Királyság egyetlen örököse, mivel a másik országrész török vazallussá vált, így zsugorodott darabjában is egyedül legitim képviselője a magyar királyok országának. Fővárosa kettő is van Buda eleste után. A második fővárosa Bécs volt, ahol az uralkodó birodalmi udvarával székel, de létezett egy virtuális fővárosa, ahol a rendi hivatalok működtek, és amely minden királykoronázáskor felébredt Csipkerózsika-álmából, és ott a középkori magyar királyi udvar addig csak nevében létező méltóságai ismét megjelentek. A lovászmester rendezte a szállást, a koronázási lakomán töltötték a magyar bort a pohárnokok, darabolták a magyar marha húsát az asztalnokok, feltéve, ha az óvári uradalomtól és vámtól kaptak hozzá engedélyt, mert ezek végig törvénytelenül, magyar területként az Ausztriai Kamara fennhatósága alatt álltak Bécs ellátása miatt, és a magyarokkal szembeni bizalmatlanság folytán. (Bár az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Pozsonyban a magyar királyság intézményeinek hivatalai mellett főúri paloták épültek és az esztergomi érsek is fenntartott itt rezidenciát. Bécsben pedig volt egy elkülönített összeg mely a magyar udvartartás költségeit hivatott fedezni.)

Valóságosan magyar nyelvűvé és hagyományúvá, még abban az esetben is, ha török vazallusként tartották is számon, azonban az erdélyi fejedelmi udvar fejlődött, mely egy hagyományos lengyel-magyar nemesi köztársasági perszonáluniós utat követett, mely különbözött a német császárság irányvonalától.

A Német-római Császárságot sem jelentik azonban ebben az időben a Habsburgok, bár ők a császáraik. Bécs pedig nem császárváros a 16. században. Bécs nem központi helye a Habsburg-családi uralomnak sem a 15. században, ez főként Innsbruck, itt van a családi temetkezőhely, V. Károly is itt kívánja nagyapja udvarát újra felállítani. (Mindez érthető is Innsbruck centrálisabb, Itália és Dél-Németország közötti elhelyezkedése miatt.) Bécs súlyát éppen III. Frigyes

és Corvin Mátyás hatalmi harca növelte meg a térség királyságainak egységesítéséért, amelyek mind a magyar király, mind a gyenge Habsburg-család hatalmi háttérét növelték volna a német-római császárválasztáson, az országok számára pedig éppen a kapukban álló török veszély okán volt fontos. Bocskai idején pedig Prága a császárváros.

Ausztria a 16. században tehát nem volt központi területe a Német-római Császárságnak, hanem peremvidéke. A 15. században megugró királyságok (cseh, lengyel, magyar) erőteljesebb városiasodással és modernizációval jelentkeznek, amely egységekkel szemben a birodalom kis hegyvidéki hercegségei lemaradnak, nem is szólva a dél- és északnémet városokhoz, vagy a birodalomhoz csatlakozó sztárországokról (Németalföld, itáliai részek) és még a nagyon különböző tartományokból álló Spanyolország is előtte jártak Ausztriának.

A Magyar Királyság kereskedelmi és kulturális kapcsolatai Lengyelország, Itália és Németország belső területei felé mutattak egész a 18. századig. Egyetemi képzést intelligenciájuk ott kapott. Ezen még a reformáció sem változtat, azzal hogy felekezetiileg kulturálisan megosztja az országot. A Rómától Londonig és Odera-Frankfurtig és Németalföldig futó peregrinációs hullám az, amely főurat és diákot a legmodernebb eszmei áramlatokba kapcsolt be a 16–17. században, és késztetett együttgondolkodásra. Tehát túlmutatott az akkori kulturális, demográfiai, gazdasági, modernizációs jelzőpontokként szolgáló nyugati metropoliszok irányába a hozzájuk viszonyítva provinciális kisvároson, Bécsen. A német birodalommal tartott kulturális és kereskedelmi kapcsolatrendszer sem elsősorban Bécsen keresztül vezetett tehát.

Német vagy Habsburg?

A 16. század Magyarországon jelen van egy erős németellenesség, még azoknál a határ menti birtokosoknál is, akik kezdettől inkább a német-római császártól várták a töröktől való védelmet. Itt azonban ne nyelvi vagy etnikai ellentét-re gondoljunk, hanem egy a német császárral és hivatalnokaival szembeni más országbeli tradícióra. Középkori örökség, a nagy szomszéd hódító törekvéseire való reakciók élnek benne. A 16. század folyamán azonban a fentebb említett okok miatt sem a Habsburg uralkodók, sem a birodalmi rendek nem akarták a királyság hozzájuk tartozó nyugati felét beolvasztani. Ütközőállamra van szükségük. A magyar rendek mégoly németbarát tagjai sem kívánnak, mondjuk cseh mintára, a birodalom része lenni.

Mind a katolikus, mind a protestáns szemléletet, amely a Szent Német-római

Birodalom konstrukcióját próbálja modernizálni, a Németországban tanuló 16. századi magyar diákok is rossz szemmel nézik és elvetik. 1568-ban például Melius Péter Gyula és Szigetvár 1566-os ostroma kapcsán a világvégét jósolja, amikor is a Római Birodalom két császára, a német és a török győzködte egymást, mint a végítélet megjósolt népei.

A Magyar Királyság nyugati részét, ha nem is fenyegeti a beolvasás veszélye, ehelyett azonban az ország irányítását szolgáló legfontosabb központi hivatalokat saját bizalmi embereivel tölti fel az uralkodó. Ezek azok az I. Ferdinánd által létrehozott udvari intézmények, amelyek felső szinten döntenek a közös ügyek (főként had-, kül- és pénzügyi) vonatkozásokban a Német-római Birodalom (benne a Cseh Királyság) és a királyi Magyarország tekintetében. Mindez, ha az ország eddigi törvényeit sérti, de valamilyen módon elfogadható lenne is, ha az egész 16. század folyamán e testületekbe, amelyekbe fölső szinten országuk ügyeiben döntenek (Pálffy Géza adatait használva), legalább egy magyar részt vehet.

Azonban sem Bécsben, sem Prágában nincs magyar részvétel a 16. századi két egymást követő generáció részéről saját országa irányításában. Helyettük idegenek, sokszor természetesen képzetesebb, bizalmi emberek, olaszok, spanyolok, stájerok stb. szállták meg a fent említett kulcspozíciókat, és a dolgok természete folytán az irányításból saját gazdasági haszonra is szert tehetek. (Különösen, ha a kor szokása szerint költségeit egy hadvezér a hadjáratból fedezhette. Gondoljunk csak Giorgio Basta erdélyi tevékenységére.) Hogyan írja Rimai János a Bocskai-felkelés alatt „felségsértés határát súroló” tevékenységük indoklásaként?

*Föld reménségére felnevelt úrfiak
Szemétre vettettek úgy, mint köz tyúkfiak,
Zsírokkal hízódnak az idegenfiak,
Hozzád nem külömbek, mint az ördögfiak.*

Az irányító pozíciókat elfoglaló idegeneket hívják a kor szokása szerint „németeknek”, mivel azok a német császár központi udvari döntéshozó szerveinek tagjai voltak és nem a magyar király, magyar területen, nemhogy a fővárosban (Budán, majd Pozsonyban) magyarul nem beszélő tagjai. Még a korona is, „ott fenn idegen nemzetnél”, a németnél van, mondja Bocskai. Bár a dinasztia sem tanul meg az ország nyelvén, sokszor 30 évig meg sem jelenik a királyi Magyarországon, ennek ellenére hosszabb út kell, hogy velük szemben megfogalmazódjék az ellenérzés.

Az 1956 utáni magyar történetírás vezeti be a németellenesség terminus helyett a Habsburg-ellenes mozgalmak kifejezést. Mindennek azonban inkább

politikai oka van. Az 1950-es évek nemzeti-forradalmi terminológiája és a keleti hatalmat kiszolgáló idegen helytartó elit legitimálásához keresett történeti érveket. A szovjet hadsereg második világháború utáni megszállását igyekeztek egy négy száz éves német gyarmatosítással szembeni harccal indokolni. A Habsburg-ellenes terminus ugyan elveszi a kifejezés idegengyűlölő rossz ízét, és a nagyrészt birodalmi egyetemeken végzett, ottani „német” kapcsolatokkal rendelkező 16. századi elit érzéseivel szemben pontosít is, mégsem a kor nyelvezetét használja, és ezzel fogalomzavart idéz elő, mintha a kor magyarsága, már akkor egy 19. századi közép-európai birodalom részének tekinthette volna magát.

Mi is az, hogy romantikus?

A szerző azt sejteti, hogy minden olyan történeti irodalom mindmáig, mely elfogadja a Habsburg Birodalom elleni felkelések magyar részről való jogosságát, az romantikus ködképeket hajszol. (Bár ezen mozgalmak közül kiemeli a Rákóczi- és az 1848-as szabadságharcot.) A cikk nem árulja el, mit ért azon, hogy romantikus. A historiográfia a 19. század második felétől különböző történeti iskolákba sorolja magyar képviselőit. Lehet beszélni pozitívizmusról, szellemtörténetről, marxizmusról, az 1960-as évek Annales iskolájáról, gazdasági-társadalomtörténeti szemléletű műhelyekről, de a romantikus történetírás ekkor nemigen értelmezhető.

Bocskai és Erdély szerepét különböző korok, attól függően, hogy nemzeti történelmünket hogyan fogalmazták újra, más és más módon látták. Cikkemben a Szekfű-Domanovszky-vitából idéztem, de előkerült a problematika Németh László megfogalmazásában, vagy az 1956-os forradalom után a kádári konszolidáció ideológiai tájékozódását szolgáló vitasorozat idején, ugyanúgy, mint tágabb értelemben az 1970-es évek Trócsányi Zsolt és Szűcs Jenő által folytatott disputáiban.

A magam részéről nem látok újdonságot a Pálffy Géza kérdésfelvetésében, a Benda Kálmán által felhalmozott adatmennyiséghez képest sem igen találtam olyan újat, mely perdöntően átrajzolná (nem csak terminológiai szinten) az általunk látott Bocskai-képet. Hacsak azt nem, hogy tizennyolc évvel a rendszerváltás után újra a „nyugati birodalomhoz” csatlakozva, annak minden modernizációs és jogharmonizációs különbségtételét élvezve gyökeresen újra kell értelmeznünk nemzettudatunkat – és ebben valóban segítségünkre lehet Bocskai István.

A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói Viszonzválasz Pálffy Gézának

Örülök, hogy vitapartnerem elismeri, hogy *„egy-egy történelmi korszakot, ám még egy-egy eseményt is többféle módon és sokféle szemszögből lehet vizsgálni és értékelni”*. Még akkor is, ha számára ebben én vagyok a negatív példa. Továbbra is hangsúlyozom, hogy tisztellem Kollégám szakmai teljesítményét, a témakörben folytatott többéves kutatásait, munkáját hiánypótlónak tartom. Furcsállom azonban válaszában lekezelő hangnemet, mellyel szakmai kompetenciámat vonja kétségbe a kérdésben való hozzászóláshoz. Bár a korszak politikátörténetével nem foglalkoztam, és ezután sem kívánok ebben elmélyedni, azonban művelődéstörténészként, aki korai nemzettudatot kutatok, mintegy negyedszázada vizsgálom a kora újkori Magyarországot. Jelenlegi válaszom ezért tartom szükségesnek. Nem érzem magam ugyanis anakronisztikusnak, azért mert Kollégám által a nagyközönség (laikus érdeklődők) számára írt vitára hívó!!! cikkére válaszolni szerettem volna. Azaz még azt sem tettem, hanem írása fogalmaihoz, melynek címébe ő is kérdőjelet illesztett, továbbiakat merészeltem tenni. Ő elméletét több helyen, népszerűsítő módon adta elő és az oktatásban eddig szerinte helytelenül használt fogalmakat kívánta módosítani, ugyanilyen módon írtam meg vitacikkemet. (Akadémiai doktori dolgozatára nem reagáltam, ugyanis lesz olyan szakmai minősítő fórum, ahol felkért opponensek ezt nálam szakavatottabban megteszik. Azzal azonban, hogy rövidített formában, határozottan kimunkált, megvitatott tényként kezelte az oktatásban is jelen lévő Bocskai-kép időszerűtlenségét és a vele kapcsolatban használt fogalmakat, úgy véltem, hogy kétségeimet, ha ezt más nem teszi, jeleznem kell.) A jegyzetek nélküli írás a helyzethez volt szabva. Cikkem rövid néhány oldalas változata azonban nem jelenhetett meg, és fórumot keresve így bővült és bővül folyamatosan. Nem tartom teljesen korrektnek, hogy ezek után egy szövegében kiegészített, megjegyzetelt változatot tűz vitacikkem elé és csatolt válaszában számon kéri rajtam a jegyzetelést, és kétségbe vonja a korszakban való szakirodalmi jártasságomat. Térjünk azonban vissza az eredeti problémámhoz, amelyért a dolgozatot írtam!

A Pálffy Géza által használt fogalmak nincsenek pontosan körülhatárolva és gondosan értelmezve. Ő csak e fogalmak előző történész használóit minősíti, a nemzetállami és a kommunista diktatúrák időszakának ideologikus címkéit ragasztva rájuk, méghozzá, éppúgy, ahogy ő ezt rólam állítja, szelektíven. Mód Aladár valóban vitatható, politikai helyzet szülte, a világháború idején, a német megszállás alatti ellenállásra ösztönző brosúrájának függetlenségi ideológiáját bírálja, azonban nagyvonalúan elfeledkezik arról, hogy legalább ennyire ideo-

logikus jelenet volt Benda Kálmán Bocskai-könyvének bezúzatása a Történeti Társaság elítélő vitaülése után, mely könyv ellen az volt a vád, hogy „nemzeti” összetartozó érzést vélt felfedezni, egyébként a korabeli forrásra hivatkozva, a főnemesség és nem nemesek között.²⁹⁴ Ez a szemlélet a Molnár Erik-vita során, a kádári konszolidáció időszakában jutott talán még nagyobb szerephez. Ez a szemlélet később is jelen volt ideológiát kiszolgáló szemléletként a kora újkori historiográfiában.²⁹⁵ Ezért, éppen a szellemi féloldalasság bizonyítására hoztam idézeteket válaszcikkemben a Bocskai-korról a két világháború között lezajlott vitákról, melyeknek során Kollégám most idézett gondolatai és az ellenérvek már hasonló vonalakban megfogalmazódtak.²⁹⁶ A Bocskai-kor politikatörténete az adott forrásfeltártság helyzetében akkor sem volt egyváltozós egyenlet. A vita történészei nem is gondoltak kizárólagos megoldásra, amelyet a kútfők szélesebb körű ismerete teljesen eldönthetett volna. Tudták azt, hogy egy történeti munkában az adott forrásokon és a kor szereplőin kívül benne rejlik a történész saját személyisége és korának kontextusa, valamint az a historiográfiai út, mely a leírt kor fogalmi bázisát alakította.²⁹⁷

Tehát nem lekicsinyelni, illetve lesöpörni kívánom a Pálffy Géza által elmondottakat, az újólag felsorolt adatmennyiséget és kutatást. Egy többágú, sokszor egymással is szembeforduló történetírói hagyomány folytatását látom művében, és nem hiszem, hogy e kérdést csak még több levéltári anyag átrágásával véglegesen „meg lehetne oldani”. Hiszen nem az eseményeken, hanem azok értékelésén vitázunk, a forrás felmutatása még nem jelenti annak kritikus elemzését. Azt sem látom igazoltnak, hogy az eddigi megoldatlanságnak, a korszak általam meg sem kísérelt megértésének csak a 19–20. századi, kollégám által „romantikus” gondolkodásúnak tartott, de korántsem egyívású történészek – Horváth Mihálytól Takáts Sándoron át, mondjuk Benda Kálmánig tarthat e névsor! – esetleges aktuálpolitikai elfogultsága lenne az oka. Nem kívánom rekapitulálni, miért nem győznek meg Pálffy érvei, táblázatai arról, hogy Bocskai mellett „nem vagy csupán átmenetileg”²⁹⁸ (mit érthet e fogalmon?) kiálló rendek nem szabadságharcot, nemzeti jelzővel pedig egyáltalán semmiképpen sem ellátható harcot nem vívhattak, hanem polgárháborút. (Mintha e fogalom elemzés nélküli odaszúrása nem jelenkori értelmezési háttérrel mozgósítana ebben az esetben.) A táblázatok adatai ugyanis nem mondják meg, mi okból maradtak vesztve a Dunántúl és Alsó-Magyarország rendjei. Felhozhatjuk Bocatius idézett mondatát is, persze anélkül, hogy tudnánk, mit értett a polgárháború szón, a majdnem belesodródáson és az országon abban az időben. Választ kíván, milyen helyzetben áll, s azt is ismerni és hermeneutikailag elemezni kellene, hogy milyen antik előképekre és humanista kontextusra épülnek az általa használt fogalmak. Ebben a tekin-

tetben éppen Pálffy Géza az, aki „aktualizálni” látszik. Pálffy tanár úr figyelmeztet engem arra, hogy jó lenne, ha tudnám, milyen értelemben használták a nemzet, a magyar és a haza szót a 16. század fordulóján. Inverz e kérdés, hiszen éppen én voltam az, akinek e problémakör eszmetörténeteti feldolgozásából monográfiája született.²⁹⁹ Az adatok numerikus számbavétele nem vezethet tehát meggyőző eredményre, csak az egyes források szöveghelyeinek adott szövegkörnyezetben való elemzése. Erre nem láttam példát, de még módszertani törekvést sem a dolgozatban.

A kérdésünk az, vajon a nem csatlakozás azt jelenti, hogy valóban ellenségesen gondolkodtak a kelet-magyarországi felkeléssel szemben a nyugati országrész magyarjai, vagy voltak történelmi tapasztalataik arról a létező nagyhatalmi realitásról, melyhez alkalmazkodni szükséges volt, és amely miatt inkább a kivárárs mellett döntöttek ez alatt a néhány hónap alatt. Miért csak az egységes nemzeti jelszavak tartalmát lehet megkérdőjelezni a korban? A nagyhatalmi realitást Pálffy Erdéllyel szemben már elismeri az e kötetben megjelenő szövegvariációjában:

Bocskai és Bethlen tehát egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha kerüli is rögzíteniünk – a nagyhatalmi realitásoknak megfelelően egy olyan vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkodott, amely csaknem teljes belső önigazgatást élvezve az 1550-es évek közepétől közel fél évszázadon át már létezett. Egyrészt megvalósult Bocskai és Bethlen célja, Erdély „török oltalom” alá való visszahelyezése, és ezzel belső nyugalmának biztosítása.

Cikkemnek így talán volt annyi értelme, hogy Kollégám ilyen egyértelműen fogalmazott, mely szavakat sem a történelmi írásában, sem a disszertációban nem tett. A szakirodalmat ismerem, ha el is kerülte volna valami a figyelmemet, féléve, Vitapartnerem doktori dolgozatát olvasva értesülhettem róla.³⁰⁰ Nem értem Vitapartneremet, ha kétségbe vonja azt az állítást, hogy összefüggés van Bocskai, Bethlen, Rákóczi mozgalmi és 1848–49 szabadságharca között, és bírálja a szakirodalom azon részét, amely szabadságharcként értékeli ezeket a korábbi megmozdulásokat, miért lenne aktuálpolitikai a legutolsó, az utóbbi években ellenforradalomból szintén szabadságharccá nőtt, talán a nagyközönség számára ma legtöbbet emlegetett 1956-os „események” e sorhoz való hozzárendelése, és a fogalom szempontjából való vizsgálata.³⁰¹ Nem értek egyet továbbá azzal sem, miért lenne csak „a recepció- és a történelmi emlékezet-kutatás, azaz elsősorban nem a kora újkorral foglalkozó történészek feladata a Bocskai-felkelést az utókor emlékezetének alapján is szemlélni”. Ő éppen ezt az emléke-

zetet kérdőjelezte meg a függetlenségi hagyomány anakronisztikusnak vételével. Holott a Bocskai-emlékezetet, az általa felsorolt, fenti mozgalmak (maradjunk itt a semleges mozgalmak gyűjtőszó mellett), történelmi érvrendszerükben és politikai propagandájukban hivatkozási alapként használták argumentációjukhoz. A történeteket kiindulásként kezelte egy későbbi sokkal tágabb politikán kívüli közeg is, mely függetlenségi hagyomány egyik igen erős elemévé vált a 17. századtól kezdve a kialakuló modern nemzettudatnak, ha úgy vesszük az 1848–49-es szabadságharc vagy az 1956-os forradalom előzményévé. Vizsgálhatunk ugyanis a történelemben egyes eseményeket és az ezekből összeálló hosszú távú folyamatokat, trendeket. Más-más elméleti és módszertani követelményei vannak mindkettőnek. Kollégám doktori dolgozatában eléggé szegényesen szerepel a felekezethez és a kora nemzettudati elemekhez kötődő társadalmi vizsgálat, pedig, most én mondom, ennek ismerete nélkül nehéz lesz a korszak magyarországi változásainak megértése. Például az udvarhűségéért nádorságot szerzett Thurzó Görgy esetében, a szokásos közhelyeken túl, (már Szekfű számára is ő volt a hivatkozási alap) jól kamatoztathatná forrásismeretét.³⁰² Természetesen ez nem a forrásfeltárás és -értelmezés Bocskai-kori szükségtelenségét indokolja, de értsünk szót! Az esetlegesen fennmaradt források akármilyen százaléka is mondja azt, hogy a kor magyarjai árulásnak, lázadásnak tartották a felkelést, volt egy olyan jelentős tömegérzelem, mely kimutathatóan fogékony volt a kor függetlenséget hangsúlyozó propagandájára, és a későbbi korok nemzeti függetlenségi mozgalmainak emlékezetében első, legjelentősebb állomása mindig Bocskai kora volt. (Egyébként a 17. századi magyar politikai berendezkedés, alapvető és állandóan hivatkozott elemei jönnek létre ekkor.) Ennek hangsúlyozásával „nem a régi korszakot aktuálpolitizáljuk rögtön”, hanem egy folyamatból nem kiragadva értelmezzük az eseményeket. Ennek még az sem mond ellent, hogy a Történelmi Társulat ülésén tisztelt Kollégám maga hangsúlyozta, hogy mind Rákóczi, mind 1848–49 szabadságharcos voltának átértékelése már folyik.

Mindezekkel azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy a magyar történelem eseményeinek megítélése sohasem volt egységes, a róluk felállított történelmi modellek egymás mellett éltek és alakították a következő nemzedék gondolkodását. Nem törekedhettek ítéletbeli és szemléletbeli kizárólagosságra. A szóban forgó három év (1604–1606) szisztematikus forrásfeltárása természetesen elsőrendű, és jó, hogy hosszú évek után erre egy nemzedék lehetőséget kapott. Azonban el kellene már felejtetni azokat a mondatokat, hogy az említett három éven időben túlmutató feladatrészekkel foglalkozzanak a későbbi korok történészei. E személeten már a kései magyar pozitívizmus is túljutott. Nem értem, miért kívánnánk a történészi idő kerekét másfélszáz évvel visszaforgatni?

Hiába villogtat Kollégám előttünk olyan tudományos és modernnek mondott alternatívákat, melyeket magyar történészként, európai polgárként nekünk is el kellene fogadnunk, hogy ezzel az egységes kontinentális tradíció részévé váljunk.

Érdemes lenne tehát követni azon angol, amerikai vagy osztrák kollégákat, akik Közép-Európa és benne a Magyar Királyság kora újkori történetét már évtizedek óta e keretekben elemzik. A magyar történelem ugyanis szerintem így lehet a kontinens históriájának szerves része.

Való igaz. El is fogadnám ezen érveket, ha Kollégám ebből a sokszínű, s a magyar történetírás által a közjogi küzdelmek mocsarából való kiszabadulás óta, azaz mintegy évszázada folyamatosan követett nagy hullámból nem csak az osztrák történeti vonalat követné. (Megjegyzendő, hogy az utóbbi években az osztrák érdeklődés is halványulni látszik.) Egyébként nemigen érzékelek egységes históriát a kontinensen, de nem is igen látom értelmét saját történelmünkkel kapcsolatban neves történészeket idézni, a hátuk mögé bújva szemléletünk alátámasztására. Mellesleg pedig részei vagyunk az európai históriának már több mint ezer éve, csak kellene egy kis önbizalom, hogy magunk is elhiggyük. Máskülönben az a tapasztalatom, hogy azok sem várják el, hogy egységes, és mondjuk az osztrákokkal egyeztetett állásponthoz idomuljunk ezekben a kérdésekben, akikhez formálni akarnánk történelmi gondolkodásunkat.³⁰³ Említhetünk a Habsburg Birodalomról más szemszögből gondolkodókat, akik éppen a lengyel nemesi köztársaság vagy a protestáns északi hatalmak nézőpontjából figyelik az eseményeket. (Norman Davies Habsburg-képe vagy az ellenem csak „szelektíven” idézett Kees Tészelszkyé.³⁰⁴) A németországi szakirodalom pedig inkább egy, a Szent Római Birodalom német nemzetének ideológiai alakulása szempontjából vizsgálja a császárságot, és nem elsősorban a Habsburg családi kapcsolatok és birtokok rendszerén keresztül. Izgalmasabb is, ha mi választjuk meg álláspontunkat (álláspontjainkat) saját történelmünkéről történetírói hagyományunkat felhasználva, természetesen figyelve a külvilágra. Máskülönben valóban csak egyféle, kizárólagos történelmet idézhetnek az egységesnek vélt Európában, amely földrésznek erejét eddig éppen szellemi szabadsága, gondolati sokszínűsége adta.

Jegyzetek

1. *Jan Assmann*: A kulturális emlékezet. Írásemlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 1992.
2. *Kósa László*: Nemzetstratégiák a 20. században. Európai Utas, 2000.
3. *Őze Sándor*: A Molnár Erik-vita és a „Mohács-szindróma”. In: Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 165–232.
4. *Blazovich László*: Szeged rövid története. Szeged, 2005. A következőkben a monográfia leírását követem. 105–123.
5. *Szörényi László*: A piaristák irodalmi tevékenysége. In Szeged története, II: 1686–1849. Szerk. Farkas József, Szeged, 1985. 618–620. *Blazovich*: i. m. 108.
6. *Blazovich*: i. m. 111.
7. Uo. 109.
8. Uo. 110.
9. Idézi és közreadja: *Pál Lajos*: Horváth Mihály, polgárosodás, liberalizmus. Függetlenségi harc. Bp. 1986. 22–30.
10. *Blazovich L.*: i. m. 108.
11. Az úgynevezett Mohács-viták egyik alapkérdése lett a Perjés Géza által felújított szulejmáni ajánlat. Lásd bővebben alább.
12. *Horváth Mihály*: A magyarok története. Pápa, 1842–1846.
13. Idézi: *Pál Lajos*: i. m.
14. *Bálint Sándor*: A szegedi nép. Bp., 1968.
15. *Szalay László*: Magyarország története. Lipcse–Pest, 1851–1855.
16. *Őze Sándor–Spannenberger Norbert*: „Hungaria vulgo apellatur propugnaculum Cristianitatis” Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Jahrbücher für Geschichte Und Kultur Südosteuropas. München, 2003. 1–2. A szabadságharc utáni propagandájára a propugnaculum toposznak lásd: *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 297–351. A 328. oldalon idézi Kossuthnak az USA-ban, 1851. december 18-án elmondott beszédét. (Select speeches of Kossuth. London, 1853. 87.) „But Hungary by the providence of God, is destined to become once more the vanguard of civilisation, and of religious liberty for the whole of the European Continent Against the encroachments Roussian despotism, as it has already been the barrier of Christianity against Islamism.”
17. *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. Bp. 1993.

18. *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. 1988.
19. *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor, 1929.
20. *Szekfű Gyula*: A nemzetiségi kérdés rövid története. In: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről. Bp. 1942. 85–177.
21. „Az utolsó Rákóczi fejedelemről, az ifjúi kevélyen lengyelverésre kiindult Rákóczi Györgytől a török vette el országát és életét, az unoka most török földön álmolta vissza magának atyái fényét.” *Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. 62. „Franciaországban, az abszolút monarchikus hatalom mintaországában, még inkább eltávolodott gondolkodásmódja az otthon hagyott ország báróiétól, az ő egykori kartársaiétól. A Pálffyak, Károlyiak, Bercsényiek bármily korlátlanul uralkodtak is fejedelemséggel felérő birtokaikon, mikor Bécs felé fordult tekintetük, mindnyájan alattvalói alázattal hajtották meg térdüket természetes uruk, királyuk előtt. Bercsényi a királynak járó alázatnak csak kis részét származtatta át vezérlő fejedelmére; a Rákóczi-felkelés őt a lengyel, királytalan alkotmányfelfogás sodrába hajtotta, aminthogy ez a lengyeles hatás a konföderáció egész alkotmányjogi berendezésén is látható. A magyar főurak azonban – az ily ritka kivételtől eltekintve – mindig királyhű alattvalók voltak. Az összeesküvők és lázadók sem emelkedtek fel köztük soha saját énjük uralkodói felfogásáig. Ha Zrínyi Péter gondolt is néha vérmes álmaiban a magyar királyi székre, sohasem tartotta volna magát független fejedelemnek, és nem tudott szabadulni a királyának tartozó köteles alázattól. A hatalmas Báthory István erdélyi fejedelem korában is vazallusi hűséggel viseltetett Miksa király személye iránt, s csak a lengyel trónon emelkedett fel szuveréni magaslatra, ahonnan már mindenkit csak maga alatt látott. Az egyik Rákóczi szép csendesen lelépett erdélyi fejedelmi székéből, s ugyanolyan alázatos alattvalója lett a királynak, mint fejedelemmé választása előtt. Még az erdélyi fejedelemség sem adott tehát szükségképpen birtokosának olyan önérzetet, hogy valóban Isten kegyelméből való szuverénnek tartsa magát. Rákóczi volt az első, aki ebben kinőtt sorsának eredeti osztályosai, a magyar főurak sorából. Már a marosvásárhelyi országgyűlés a haza atyja címével tisztelte meg, és felségnek szólította. Ilyen kezdetre következett a francia udvar hatása, ahol a fejedelmi szuverenitásról természetesen nagy tisztelettel gondolkodtak. Aligha maradt nyom nélkül felfogása kialakulásában Bossuet-nek a tekintély elvére alapított történetfilozófiája is. Egész életén át kitartó acélos szilárdságot e tekintetben is a grobois-i magány adott neki, amint hasonló tapasztaltunk az erdélyi fejedelemséghez való ragaszkodásánál is. A kamalduliaknál leírt és török tartózkodása első idejében folytatott vallomásaiban sokat elmélkedik a fejedelmi hatalom mibenlétén. Hozzájuk

emeli szavát azokhoz, kiket az isteni kegyelem a népek fölé, kormányzásukra rendelt. Igen sokan közülük félreismerik hivatásukat, s hatalmukat a világi gyönyörök megszerzésére és szemérmetlen élvezésére használják. Pedig a fejedelmek hivatása oly magasztos, hogy annak betöltésén naponkint szent félelemmel és rettegéssel kell fáradozniok. Minden egyéb rend az alárendeltség és engedelmisség rendje, fölötte, legfölül állnak a fejedelmek. A fejedelem istennek képe e földön, neki adatott az isteni igazságszolgáltatás kardja, valamint a mennybéli kegyelem és megbocsátás joga. Amint az Úr fia, az Üdvözítő, az egyházat kormányozza a látható hierarchia útján, hasonlóképpen van hivatva a fejedelem a világi dolgok, a »hűsbéli élet« berendezésére.” *Szekfü: A száműzött Rákóczi. 64.*

22. „Bizonyára lélekemelő szavak ezek egy valóban uralkodó fejedelem ajkán. S az is bizonyos, hogy ilyen gondolkodásmód mellett Rákóczi vezérlő fejedelem korában a sikertelenséget nehéz viszonyainak, de nem az ő jóakarata és kötelességei komoly felfogása hiányának tudhatta be. A felkelőktől rábízott magas hivatalokban Istenre irányozott szemmel igyekezett legjobb tudása szerint munkálkodni. Mostani helyzetében azonban tartalmat kellene keresnie a szavakhoz. Rákóczi mind a két fejedelmi méltóságát elvesztette – élete nagy katasztrófájában válaszütra jutott: mint egyszerű alattvaló éljen-e a magyar király legfelső jogara alatt, vagy fejedelmi pretenzióival örök száműzetésbe menjen? S hogy nem az előbbi utat választotta, annak itt van említett nyilatkozataiban, legmélyebb, logikus kérlelhetetlenségű magyarázata. A szatmári békekesség után kicsiny volt két fejedelemnek Magyarország. Ha a magyar jogfejlődés századok folyamán épp úgy keresztülment volna a hűbériségen, mint a nyugati államok, ha Magyarország is, mint a Német-római Birodalom, több kis szuverén fejedelemségből állt volna, egy jobbadán csak névleges uralkodó könnyű járma alatt, Rákóczinak rendelkezésére állott volna az a tér, ahol a fejedelmi kötelességről táplált magasztos gondolatait megvalósíthatta volna. Erdély függetlensége megszűnésével ez lehetetlenné vált neki Magyarországon. Maga is szuverén fejedelemnek érezte magát, s így nem hódolhatott meg senki előtt sem. Felfogása szerint a fejedelmi méltóság a legmagasztosabb, amire csak Isten e föld lakóit felemelheti. Őt egyszer érdemesnek tartotta erre a legnagyobb kegyre, rút hálátlanság és mély alávalóság volna, ha saját maga lépne le e magaslatról. A grosbois-i egyedüllét a fejedelmi ranghoz való ragaszkodásnak vallási hátteret adott. Örök kárhözatra ítélné önnönmagát, ha nem keresné tovább és tovább fejedelemségét, az Úr legértékesebb ajándékát, mitől kedvezőtlen körülmények mostohasága megfosztotta. A jövő minden komor fellegén napsugárként tör át a tudat,

hogy ő mind fejedelem Isten eszköze az emberek jobbátételében. A száműzetés keserveit és lealázásait nem érzi, mikor erre a magasztos célra tekint. Egyetlen feladata van e földön: elmenni és elfoglalni fejedelemségét. Az erdélyi fejedelemség hiú vágyát, a vana gloriát így tompította meg a grosbios-i magány a bűnbánat és megtérés mélaságával. S így szerezte vissza az őszinte bűnbánatban élő ember a levetett emberi hiúság tárgyát belső vallásos szükséglet képében. Rákóczi útja a grosbois-i tartózkodás után egy fényözönben megvilágítva, nyitva állt; nem volt szüksége a kazuisták igenlő feleletére, elmenjen-e a kolostor csendes magányából a bűnös világba, még tovább, a pogány törökök közé. Mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hor-dák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje inteni.” *Szekfű: A száműzött Rákóczi.* 66.

23. *Glatz Ferenc:* Nemzeti történetíró a forradalmak után. Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. (1867–1987) 1988. 275–303., lásd még *Szekfüre* vonatkozóan A polgári elitképzés műhelye. (Történészképzés az Eötvös Kollégiumban) című fejezetet. 66–81. Uő. Történetíró és politika. Bp., 1980.
24. „A világ akkor sokkal színesebb keretet tudott nyújtani az életet kedvelő embereknek, mint manapság. Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kuruc és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék víg szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában. Az emberek érzékenysége akkor nem volt ilyen dolgokban annyira kifejlődve, mint manapság. Csak a XIX. század francia és német érzékenysége és romantikája fejlesztette ki a köztudatot, hogy a tánc és mulatozás sorscsapások lesújtása idején szentségtörés.” *Szekfű: A száműzött Rákóczi.* 30.
25. „A császári seregtől mind kisebb körbe szorított kiéhezett kurucokat elhagyta, és ment Ilyvónak, mert – mondja – ott reméli a cárt találni, akitől »függ Isten után hazánk boldogulásának állapota«. A cárnak azonban egyéb gondol-jai voltak, mint hogy szegény Magyarországot a boldogulás útjára vezesse: akkor pántolta össze vérrel és vassal az orosz kolosszust, s ő szerezte meg Rákóczinak a száműzetésben az első nagy csalódást. A kurucok meg elfogadták a magyar embertől, Pálffy generálistól nyújtott jobbot, megtértek a Habsburg-ház hűségére, s hazaoszolva tűzhelyeikhez, verejtékük hullatásával kezdték meg újra a nehéz, honfenntartó munkát.” *Szekfű: A száműzött Rákóczi.* 16.
26. *Hóman Bálint–Szekfü Gyula:* Magyar történet IV. és V. kötet.
27. *Szekfű: A száműzött Rákóczi.* 264.

28. „Erdély élete nyugalmas tó tükre volt, melyet alig fodorítottak ártatlan szelők, mialatt Magyarországon a fejedelem hadai véres harcokat folytattak, Pozsony város minden borbélyüzlete tele volt sebesültekkel és haldoklókkal, s Észak és Nyugat Magyarország virágzó területei évenként újból és újból elpusztított harcszinterekké váltak, melyek utóbb éveken át éhhalállal küzdöttek.” *Szekfű*: Bethlen Gábor. 190.
29. *Szekfű*: Der Staat Ungarn. Eine Geschichtstudie. Stuttgart-Berlin 1918. A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Bp. 1918. Legújabban: 1988.
30. *Hóman–Szekfű*: Magyar történet. Bp. 1935. második, bővített kiadás IV–V.
31. Domanovszky Sándor: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. Századok 1929–1930, 883–884.
32. Hóman–Szekfű: Magyar történet. III. 36. Domanovszky így látja: A főbbn azonban, amellyel Bocskay politikáját megvádolja, hogy megosztja, elfordítja a magyarságot a török küzdelmekről: „...a török továbbra is terpeszkedik az ország területén s ellene a várvonalat továbbra is védeni kell, de a magyarság egy része nem vesz többé részt e századok hagyományaitól megszentelt védelemben, hanem külön fejedelem alatt külön konstituálja magát. Az alig kétmilliónyi magyarság most (1606 után!) két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztiának ellentétes érdekei számára nyílik meg az út.” (V., 396. I.) *Domanovszky*: i. m. 891.
33. Bethlen könyvében már így ír: „Vallási szabadságnak így szegzik ellene a saját vallási szabadságukat, mely kizárja a másikat, politikai szabadságnak a saját politikai szabadságukat, mely szintén ellene mond a másikénak. Itt a kifejezésnek mélyére tekintve, a szakadék mélységét is megmérhetjük, mely a két koncepciót egymástól elválasztja, s amely lehetetlenné teszi, hogy bármelyik politikában is az egész magyarság, a nemzeti egység képviselőjét ünnepeljük. A nemzeti egység mintha visszavonhatatlanul elveszett volna, szintézis a két, egymás ellen fordult törekvés között hosszú időre most válik először lehetetlenné. Korábban, Bethlen uralkodása előtt még voltak némi kilátásai a nyugati magyarságtól kiinduló egységesítő mozgalomnak: hiszen Bocskay rövid függetlenségét még epizódnak lehetett tartani, mely után talán újból sikerülni fog egyesíteni a kettészakadt területet, most azonban, miután Bethlen annyi sikerrel mutatta be az ő új Erdélyének életerejét és békekötésében oly súlyosan megcsonkítja a nyugati királyságot, ez utóbbinak végképp le kellett mondania a szintézis újabb kísérletéről. Esterházy és Pázmány, bármily expeditív is észjárásuk, többé nem próbálják meg Erdély visszacsatolását, leszámolnak a protestáns erdélyi szuverenitással, mely legfőlegbb külsőleg rendelhető a szent korona alá, mellyel ellentétben fejlődött ki. Viszont Erdély sem elég

erős arra, hogy az erők egybefogását, a nemzeti szintézist Keletről próbálna meg, – erre való teljes alkalmatlanságát leginkább az dokumentálja, hogy úgy Bethlen, mint utóda, I. Rákóczi György csak újabb magyar területek leszakításához tudnak nekilendülni, az egész: sok nekik, nem tudnának mit csinálni vele. Egyedül Bethlennek fantáziája, valóságos erő híján, próbálja meg egész Magyarországot valamiféle viszonyban hozzákapcsolni a protestáns erdélyi szuverenitáshoz, amint azt alább látni fogjuk.” Szekfű: Bethlen Gábor, 160.

34. *Domanovszky*: i. m. 892. Továbbá: „Szekfű Erdély jelentőségét azzal devalválja, hogy hatalma a tiszántúli vármegyékben, Fráter György a váradi egyházmegyében gyökerezett. (IV., 305. I.) Hiszen éppen ez mutatja a földrajzi erők ellenállhatatlan erejét. Az Alföld birtokbavétele után mindennek, ami a török területen túl volt, ha nem akart törökké lenni, Erdélyhez kellett csatlakoznia. Közjogilag fönn lehetett tartani a partium fogalmát, de a realitásban Erdély már nem volt a vajdaság területe, s ha erőinek legjelentékenyebb részét nem is a vajdaságból merítette, ez építő munkája is, amelyet Szekfű olyan szépen méltat, idegenből táplálkozott, de idegen célok szolgálatába is állította az ország kezükre került részét, amit Erdélyről nem állíthatunk.”
35. „Ezért tulajdonít olyan nagy jelentőséget Nádasdy Tamás kísérleteinek, hogy Majlád segítségével »az egyesített Nádasdy-Majláth családi hatalmat állítsa Erdélyben János király és Fráter György uralma helyébe«, amivel »Ferdinánd kormánya és általa a nemzeti egység is biztosítva lett volna« (IV., 190. I.) – annak a sokszor pártot változtató Majládnak segítségével, akiről másutt maga írja, hogy az elsők közé tartozott, aki »Konstantinápoly és Bécs elismerésével« az erdélyi vajdaságnak »tényleges függetlenítésére« törekedett. (IV., 300. I.) Ez a tervezés ugyan még a Buda elfoglalása előtti időre esik, de Majlád mentalitása is annak bizonyítéka, hogy már akkor, a töröknek Bécs ellen megújuló támadásai idejében is azon az úton keresték a keleti országrész helyzetének megoldását, amelyre a török hódítás később az erdélyi államférfiakat rákényszerítette. Túlzás tehát az a kijelentés, hogy »talán Széchenyi Istvánig Nádasdy az utolsó magyar államférfi, aki az egész magyarság sorsával foglalkozik, emelkedett álláspontról, szabadon minden partikularizmustól. Már kortársai is, még inkább a reá következő generáció egy-egy országrészhez vannak kötve, azután jön Erdélynek végleges elszakítása, ami teljességgel lehetetlenné teszi egy ily univerzális magyar egyéniség kifejlődését«”. (IV., 189. I.) *Domanovszky*: i. m. 897.
36. *Domanovszky*: i. m. 897.
37. *Hóman–Szekfű*: Magyar történet. i. m. III. 146–147.
38. *Hóman–Szekfű*: Magyar történet. i. m. III.
39. *Domanovszky*: i. m. 886. Szekfű a korábbi Bethlen-monográfiában karakterisz-

- tikusabban így jellemzi a 17. századi Erdélyt: „Erdély, mint magyar életforma, Bethlennek igazi alkotása, s ha ez az állam akkor még elsősorban protestáns is, melyben a helvét hitvallás hívein kívül más magyar alig érzi egészen jól magát, el volt jövődő az idő, mikor a Bethlentől megszervezett államterület a protestáns felekezeteken is túlhatoló, minden magyart átfogó új erdélyi lelket táplálhat vala határai között. Az erdélyi léleknek nem Bethlen Gábor a megteremtője, de ez a lélek az ő Erdélyében született meg, amelyet annyi harc árán ő szakított le, homályos történeti erőknek engedelmeskedve, a magyar királyság kebeléről.” Szekfű: Bethlen Gábor, 277.
40. *Erős Vilmos*: A Szekfű–Mályusz-vita. Debrecen, 2000.
 41. *Lendvai L. Ferenc*: Közép-Európa koncepciók. Bp. 1997.
 42. *Németh László*: Szekfű Gyula Bp. 1940.
 43. A koncepció részletes kritikáját adja már a korban Szekfű Bocskai portréját bírálva *Domanovszky Sándor*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV–V. kötet . 16–17. század. Századok, 63–64. (1929–1930), 881–903.
 44. Lásd legújabban *Dávid Géza*: „Pasák és bégek uralma alatt”, Bp. 2005.
 45. *Szekfű*: 90.
 46. *Íjasi Oszkár*: Az Osztrák–Magyar Monarchia. Bp.
 47. *Dávid Zoltán*: Az 1715–20 évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957.145–149.
 48. *Gergely András*: Németh László vitája Szekfű Gyulával. Valóság, 1983. 1. 48.
 49. „Ahol a német és vallon, kuruc és rác még munkaképes lakosságot hagyott, ott új, komoly munka kezdődött, a múlt évek mulasztásai pótlására. Különösen hangzik: a Szamos és Tisza mellett ekkor kezdték eltanulni a németektől a téglaverést, a sározást, a toronygömbölyítést. Az új épületeket már nem egy-két évre, hanem nemzedékek életére kezdték építeni. A béke biztonsága régóta nem élvezett szilárd alapot nyújtott a munkás törekvéseknek.” *Szekfű*: A száműzött Rákóczi. 78.
 50. „Esterházy néhány lovasának megadta a sors azt a kegyet, ami után Bercsényiék hiába sóhajtoztak: belekiálthatták a Szamosok népes, falvas völgyeibe a vezérlő fejedelem nevét, mely annyiszor lelkesítette harci kedvre a fölkelés legnehezebb csapásai között is a kuruc csapatokat. Ők voltak az egyedüliek, kik lélegzetüket visszafojtva hallgathatták, jön-e a régi harci kiáltásra felelet a völgyi házikókból. Az eredmény kétségbeejtő hallgatás volt. Rákóczi nevére a magyarság mozdulatlan maradt, a hivatalos Magyarország nyugodtan haladt tovább az új békességtől kijelölt úton, a szegény nép, a rután és oláh parasztok, magyar jobbágyok pedig vasvillára keltek, hogy a Rákóczi nevében szabadítást ígérő kurucok fegyvertársai, a tatárok ellen védekezzenek. Esterházy kudarca után

világossá lett, hogy az emigránsok török segítséggel semmit sem remélhetnek Magyarországon. *Szekfű: A száműzött Rákóczi*.

51. „A félszázados száműzetés Mikes Kelemennek lemondóan összezárt ajkait arra a keserű mondásra fakasztotta, hogy életét haszontalan bujdosásban töltötte el. »A haszontalant nem kellett volna mondanom – így javítja ki magát –, mert az Isten rendelkezéseiben nincsen haszontalanság, mert ő mindent a maga dicsőségére rendel.« Minden száműzött élete a köznek haszontalan, hisz a száműzetésnek megokolása éppen abban rejlik, hogy az otthoni új rend a régi rend embereinek nem tudja többé hasznát venni, és eltávolításukkal kénytelen könnyíteni magán. Rákóczi törekvései életében hiábavaló eredménytelenséggel végződtek, mivel a nemzeti élet új fejlődésében nem maradt hely erdélyi fejedelemsége számára. A nemzeti történet folyamata azonban később sem tért vissza az egykor elhagyott, mindinkább kiszáradó mederbe. A Bethlenek és Rákócziak államrendszere mindörökké a múlté lett, s a rodostói törekvéseket – amint azokat a maguk valóságában megismertük – még csak példaképp sem használhatták a későbbi századok. Mindaz, ami azóta új lökést adott a nemzeti életnek, a Rákóczi álláspontjától teljesen idegen tényező volt. Az elhatározó pillanatokban, mikor a jövő alakítására kellett tekinteni, soha senki nem folyamodott az ő régmúlt ideáljához. A XVIII. század hatalmas erőgyűjtése, a II. József uralma végén fellobbanó szalmatűz, majd nemsokára a magyar szellem és nemzetiség reneszánsza, a nagy katasztrófa s végül az új magyar állam szerencsés megalapozása: mind végbement anélkül, hogy végrehajtói, akár a vezetők, akár a tömeg, ajkukra vették volna Rákóczi nevét. A rodostói száműzött egy elmúlt korszak szülötte volt, azé a tragikus korszaké, mely évszázadnál tovább látta magyar ellen harcolni a magyart. A nemzet egységének helyreállításával, a régi sebek beheglesztésével a hatalmas nemzeti fejlődés büszkén nyomult tovább új feladatai felé, melyeket korábbi századok gyermekei még álmukban sem sejdíthettek. Rákóczi száműzetésének szenvedései következés nélkül maradtak, és nem vált belőlük elevenül ható, kezdeményező történeti erő. Kora s végzete a történelmi eljelentéktelenedés, a történelmi szerepvessztés meddő tragikumát szánta neki. A közéletből, melynek a felkelés idején alakítója volt, a magánélet súlytalanságába taszított ki, s az energiát, mely történelmi feladatokhoz volt szabva, egy mindörökké elveszített szerep visszaszerzésére kellett céltalan kísérletekkel elpazarolnia. Pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben.” *Szekfű: A száműzött Rákóczi*. 292.
52. „Ha megkérdezték tőlük, (a tatároktól) hová és ki ellen készülnek, keleti egy-

kedvűséggel felelték: oda, ahová a velük lévő magyar urak kívánják. A chotini emigránsok tehát jól felhasználták idejüket, s a csak pétervárad csata és a beálló rossz időjárás akadályozta meg őket Magyarországnak tatár csapatok élén való megtámadásában. (...) A másik oldalsereg parancsnoka chotini pasa, Musztafa lett, aki mellett az ott lévő krímiekhez kipcsaki és nogaji tatárok és cserkeszek gyülekeztek, és Tatroson át, meg a Kárpátoknak még északibb fekvésű hágóin, köztük a Vereckei-szoroson át készültek Magyarországra özönlöni. A haditerv ugyanaz volt, mint amellyel Batu kán századok előtt a tatárjárás végtelen nyomorúságát hozta szegény magyarok nyakára. A történet azonban sohasem ismétli önmagát. A mostani felvonulás képe új vonásokat, rikító éles színeket nyert a török és tatár sorokban harcoló magyarok alakjai által.” *Szekfű: A száműzött Rákóczi.* 73–74. „Ekkor már különben is eldőlt a kocka a szerb harctéren. A chotini kurucok betörésével egyidejűleg a Savoyai Jenőnek Belgrádot ostromló seregében Pálffy magyar huszárai hajnallal rárontottak a vár felmentésére jövő nagyvezír táborára. Utánuk gyalogezredek, Savoyai Jenő maga is kivonult, és részt vett a küzdelemben. Mire a nap első sugarai keresztültörték a reggeli ködön, a török sereg vad futásban menekült dél felé. Két napra rá Nándorfejevár megadta magát a savoyai hercegnek, aki a várban lévő emigránsoknak szabad elvonulást engedett azzal, hogy a *canaille* mehet, ahova akar. Savoyai Jenő ezzel a hódítással befejezte a munkát, melyben Hunyadi János és Kapisztrán két század előtt oly hősieken áldozták fel magukat a kereszténységért és magyarságért.” *Szekfű: A száműzött Rákóczi.* 83.

53. Nemcsak az egyszerű nép, de a diplomácia kitanult emberei sem tudják tovább követni Bethlent azon az úton, mely látszólag végképp elszakadt a kereszténységtől és odakanyarodott a sokszázados pogány ellenséghez. *Szekfű: Bethlen Gábor.* 145.
54. *Németh László: Szekfű Gyula.* Bp. 1940.
55. *Szűcs Jenő: Az MTA Történettudományi Intézete 1966. április 15-i vitaülésén („Szellemtörténet és nacionalizmus”) elhangzott előadás némileg bővített szövege.* Megjelent: *Történelmi Szemle* 9(1966), 45–266. 1.
56. *Szűcs Jenő: Nemzet és Történelem.* Bp. 1972, 1974. 557–601.
57. *Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához.* 309.
58. „Ha a »magyarság-problematika« itt-ott bizonyos elemeiben kötődött is a századelő aranyfedezetéhez (a népi írónál legalább a parasztság és agrár-proletariátus egyidejűleg felvetett problémájához és néhol a dunavölgyi egymásrautaltság koncepciójához), ott az ideológiai bizonytalanság miatt sok

esetben nehéz volt pontos és éles határvonalat húzni a nem ritkán »faji« argumentáció irányába kibicsakló eszme kör és aközt, amivel szemben állt: azaz a zavaros képletté vált »mi a magyar?« kérdés és a fasizmus közt.” 297. (..) „Egészében azonban, magából a kérdésfeltevésből következően a kérdés-komplexum mögött mindig ott kísértett az újabb német szellem-történet *völkisch-volkhaft* kategóriája és az ősi *Volksgeist* kísértete, (...) 299. A módszert tekintve legtanulságosabb, ha Szekfűt követjük nyomon, aki az egész vállalkozáshoz nemcsak nevét, tekintélyét és programadó szerkesztői előszavát adta, hanem a történetíró hozzájárulását az irodalom, művészetek, nyelv stb. szemszögéből vizsgált problémához. Szekfűnek ez a tanulmánya egész *oeuvre*-jéből sok mindent sűrít – majdnem azt lehet mondani, karikíroz is –, de sűrítmenyét adja a magyar szellem-történet tipikus és lehetséges válaszainak is. Szekfű történetírói jelentőségét, paradox módon, leginkább az bizonyítja, hogy a magyar történelem nagy kérdéseiben felállított hamis tételei és premisszái ellenére is nagy történetíró maradt, még tévedései is suggesztívek. (...) A középkor, mint a »nemzet« létének még romlatlan, megosztatlan, »organikusan« egészséges periódusa: ez a szemlélet is félreérthetetlenül visszautal egy korábban már érintett historiográfiai jelenségre; persze modernebb formában, mert a nemzetkarakter itt társadalomtörténeti argumentációval bővül. Szekfű koncepciójában lényeges további elem ugyanis, egybehangzóan a 30-as évek történetírása ismert axiómájával, hogy e századokban »az uralkodó osztálynak még megvolt a szellemi egysége a nemzet tömegével«. A parasztság még hordozója az ősi lovas-nomád jellemvonásoknak, a Bölcs Leóféle képletnek. Nem vesztette el ősi vitézségét. (Érdekes, mellel, hogy ha már erről van szó, Szekfűnek nem az erdélyi parasztfelkelés harcos parasztjai, Nándorfehérvár védői vagy Dózsa keresztesei jutnak eszébe, hanem a földesurak magáncsetepatéiban kivezényelt paraszti elemek.) Szabadságszerető. Csakhogy ezen túl a triász mégsem kerek, merthogy a parasztság akár »körmönfontan«, akár nem, de »politizált« volna a magyar középkorban, az már vajmi nehezen lenne kimutatható, ezért ezen a ponton az »ősi nemes embe-riesség« iktatódik be harmadikul, mert hiszen – úgymond – a jobbágy még a 17. században is ingyen megvendégelte földesurát... Ezt az idillt hirtelen, katasztrófászerűen szakítja szét 1514, Verbőczy. Ez távolítja el egymástól urat és parasztot, a nemesség ekkor – csak ekkor! – »zárja ki a nemzet tevékeny közösségéből annak túlnyomó részét«. (A két évvel később megjelent »Úr és paraszt a magyar élet egységében« c. kötet vezérgondolata!) A 16–18. század az egységes magyar jellem megoszlásának, dekadenciájának ideje. Széchenyi generációja megkísérelte ugyan, hogy a »vezető réteg lelki szakadása alatt«

a magyar parasztságba lesüllyedt s ott konzervált »ősi magyar jellemet« kiemelve és hasznos energiává tegye, ám ez a »heroikus szer« nem vált be, mert a következőkben minden eddigit felülmúló »felhígulás« következett be. S ezután már csak a *Három nemzedék* koncepciójának sommázata következik. Idegen politikai eszmék gyökértelen átvétele, liberalizmus, tömeges asszimiláció, beteg középosztály stb. stb. a második világháború előszelég; Vörösmarty nemzethalál-víziója, komor váteszi kép, melyből »Ember küzdj és bízva bízzál!«-ként emelkedik ki az egyetlen megoldás: a népből kell kiemelni a latensen ott szunnyadó ősi magyar karaktervonásokat. Nem kell talán kötelességszerűen kiemelni az ebből a koncepcióból kétségtelenül kicsengő, annak idején közvetlen politikai értelemben talán már a két-három évvel ezutáni Szekfüre utaló »pozitívumokat«. Az sem kétséges, hogy az a »szorongó érzés«, melyről ő maga ír az előszóban, éppúgy őszinte volt, mint a hit, hogy »a kíméletlenül ránk rohanó szellemi áramlatok, propagandák káoszában« meg kell védeni az országot a »tévelygésektől, az illúzióktól, az ingoványba süllyedéstől«. Értsd: fasizmustól és szocializmustól egyaránt. De megóvott-e – legalább az egyiktől?» *Szűcs*: i. m. 302

59. „A továbbiakban elismeri Molnár Erik megállapítását: »hogyan az érzelmi ragaszkodás a megszokott életkeretekhez önmagában nem lehet politikai tényező«, azaz kollektív cselekedetek forrása, hanem – teszi hozzá – »csak más tényezőkkel együtt«. Nos, mik ezek a »más tényezők«? A múltban, a hagyományban gyökerező nemzeti sajátosságok, a pszichikumból, a lelki alkatból fakadó »nemzeti jelleg« – (»esetleg jellem« – teszi hozzá a terminológián töprengve még a cikk elején). S a nemzeti jelleg (jellem) miből adódik? Erre magyarázatul a költő Jankovich Ferencről hoz megfejtésül egy idézetet: az bizony a »nép lelkéből« fakad...! Summa summarum, itt megvan a kerek matematikai képlet: a népi patriotizmus = szülőföldszeretet + néplélek. Kibukkant tehát a titokzatos ultima ratio, a Volksseele, a Volksgeist, s ezzel sikerült is a »nemzeti jellem« szellemtörténetből kölcsönzött fokozatán át a 19. század elejéig visszalépni magyarázatért. A félreértések elkerülése végett, nem állítom, hogy a népi patriotizmus gondolata a szellemtörténetből vagy a romantikából eredt. E téma valamennyire mégis idetartozik. Lehet úgy vitatkozni valamivel, hogy a kesztyűt kifordítva dobom vissza; a kesztyű azért kesztyű marad. A történelemben az osztályharcot is lehet mitizálni, ha osztályharcról egy, a nacionalizmus jellegzetes attitűdjeitől meg nem szabadult országban – s persze továbbmenve: régióban, Közép-Kelet-Európában – van szó. Ami nálunk a »nemzeti öntudattól« még fogalmilag elválasztott (történelem feletti, történelem alatti) »patriotizmus«, az a szomszédban –

a marxizmus jegyében – középkori, feudalizmus kori parasztmozgalmakban tudatosan előkészített nemzeti egység (...) A történetírás akkor tölti be hivatását, akkor marxista (sőt, hogy ezzel az elmúlt másfél száz év alatt oly sokféle értelemben kimondott, sokféle meghempergetett fordulatral éljek: nemzeti érdekeket is akkor szolgál), ha a fogalmak, régi ideológiai mechanizmusok kritikai analízise révén mindenfajta mítosztól megszabadítja a történelmet. Nacionalizmus és szellemtörténet lappangó árnyaitól is akkor szabadul meg.” *Szűcs*: i. m. 332. Az MTA Történettudományi Intézete 1966. április 15-i vitailésén („Szellemtörténet és nacionalizmus”) elhangzott előadás némileg bővített szövege. Megjelent: *Történelmi Szemle* 9(1966), 245–266.

60. „A valóságban a katolikus és protestáns magyar között a nemzeti jellem dolgában nincs számbavehető különbség, akárcsak egykoron I. Rákóczi György és Pázmány Péter, Zrínyi Miklós a költő és II. Rákóczi György, vagy Thököly és Rákóczi közt sem volt, nem is lehetett nemzeti jellegbeli eltérés. A XVII. század erdélyi támadásaiban a szemben álló protestáns és katolikus magyarok mint két testvér hasonlítottak egymásra, beszédjükben, szokásaikban, harcmódorukban, s viszont élesen elkülönült mindegyik a saját szövetségeseitől, a töröktől, svédteől, német-osztráktól. De ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a hosszú időn át fennálló felekezeti ellentét hozzá nem járult az ősi jelleg megváltozásához. A változás ugyanis nem abban állott, hogy kétféle magyar típus alakult volna ki, például protestáns és katolikus, labanc vagy kuruc; nem ilyen egyszerű osztódásról van szó, hanem arról, hogy kuruc és labanc egyformán más magyar lett, mint a középkori, egységes jellegű nép. A magyarság új árnyalataiban is hasonszörű, egyforma színű maradt, de ez a szín nem volt többé a régi.” *Szekfü Gyula*: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* 532.
61. „Mivel azonban a hibákat azon méltatlan életviszonyok hozták létre, amelyek közt a magyarságnak élnie kellett, a reformtörekvések mindaddig sikertelenek voltak, amíg e viszonyok meg nem javulnak. De az életfeltételek a török kiűzésével hiába változtak meg, középkori fényébe és függetlenségébe nem került vissza a magyarság, s így jellemének árnyoldalai is csak változtak, színeződtek sötétből világosabbra és viszont, de végkép el nem tűntek. Először jellemünk alakította történetünket, s utóbb történetünk jellemünket.” Továbbá az 553. o. „A süllyedés alatt a nemzeti kultúrával való kapcsolatai is meglazultak s végül már, a század elején az új irodalommal és nemzeti művészettel, Adyval, Babitscal, Móriczcal, Bartókkal, Kodállal, nemcsak hogy ismerős nem volt többé, hanem velük szemben értetlen, ellenséges állást foglalt el (ami talán egy vezető, intellektuális réteg munkaképtelenségé-

nek legszélsőbb, nálunk eddig egyedülálló bizonyítéka). A régi nemesi réteg elszegényedése akkor ment végbe, amikor az ország kezdett bekapcsolódni a világkapitalizmusba s amikor a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágánok és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségében idegenből jött kapitalista zsidóknak.” *Szekfü*: uo. 539.

62. *Glatz*: Nemzeti Kultúra, kulturált nemzet. Gergely András: Németh László vitája *Szekfü* Gyulával. *Valóság* 83/1. 46–62. Uő. In: A mindentudás igézete. (Tanulmányok Németh Lászlóról.) Szerk. Szegedy-Maszák Mihály Ak füzetek 17. 71–101.; *Dénes Iván Zoltán*: Az önrendelkezés érvényessége. Bp. 1988. és *Szekfü* Gyula és a magyar konzervatív hagyomány. 196–213 A „realitás” illúziója. A historikus *Szekfü* Gyula pályafordulója. Bp. 1976.
63. *Kosáry Domokos*: Bevezető. In: Szakály-émlékkönyv. Szerk. Fodor Pál-Pálffy Géza. Bp. 2004.
64. Benda Kálmán személyes közlése.
65. *Németh László*: *Szekfü* Gyula. Bp. 1940. 66.
66. *Németh László*: *Szekfü* Gyula, 32.
67. Az adatokért köszönettel tartozom Tóth Györgyinek.
68. *Németh László*: *Szekfü* Gyula, 74.
69. Idézi Gergely András, *Valóság*, 1983/1.
70. *Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem: In: Válogatott tanulmányok. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor, II. köt. 614.
71. Uo.
72. Uo.
73. Eltorzult magyar alkat, 606.
74. In: Válogatott tanulmányok. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor, II. köt. 215.
75. Uo.
76. A kelet-európai kis államok nyomorúsága. 193.
77. Uo.
78. A kelet-európai kis államok nyomorúsága. 193.
79. Eltorzult... 604. o.
80. Uo. 605. o.
81. Uo.
82. Uo.
83. Eltorzult magyar alkat... 616. o.
84. Eltorzult magyar alkat... 617. o.
85. *Kósa László*: A mindentudás igézete. In: tanulmányok Németh Lászlóról. Ak füzetek 17. Szerk: Szegedy-Maszák Mihály, Budapest 1985. 119–142.

- Történelemképéről uo. *Buzinkay Géza*: Feladat és múlt. Az esszéíró Németh László történetiszemlélete. Uo. 54–70.
86. Pl. Ady Ülj törvényt, Werbőczy című verse.
87. Eltorzult magyar alkat... 575. o.
88. *Kósa*: i. m. 122.
89. *Németh László*: a vallási türelemről megmentett gondolatok 170. Idézi *Kósa*, i. m. 134.
90. *Bibó*: Eltorzult... 608. o.
91. A kelet-európai... 216. o.
92. A kelet-európai... 216. o.
93. A nemzeti öntudat „felébresztése”. „Ezt meg lehetett tenni a siker reményében azért, mert e nemzetek mögött ingadozó tömegek állottak, melyeket a nemzeti eszme számára meg kellett nyerni, vagy ahogy errefelé mondják, nemzeti öntudatra kellett ébreszteni. Mi értelme volt ennek pl. Franciaországban vagy Angliában? Az emberek 90 százaléka éppúgy nem tudatosan angol vagy francia, ahogyan nem tudatosan apa vagy tudatosan férj, nem tudatosan burzsoá, nem tudatosan proletár és nem tudatosan ember; csak kritikus pillanatokban válik élesen tudatossá, hogy hová tartozik, s mi dolga ezen a világon. Angol vagy francia vonatkozásban a nemzeti öntudat szüntelen ébren tartásának nem is volna semmi értelme, mert hiszen az, ha kell, úgyis felébred, s ha felébred, úgysem vitás, hogy angol vagy francia tudat ébred fel; mi más ébredhetne fel? Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában vitás volt minden: először a dinasztikus keretek között vívták meg csatáikat, majd a nemzeti keretek csatáztak egymással minden egyes ember lelkéért. A vitába belekapcsolódott a maga érzelmei, a maga érdekei vagy a maga rögeszméi szerint a földesúr, a járási főnök, a pap, a tanító, a bíró és a helybeli újságolvasó iparos, s volt úgy, hogy mindegyik mást mondott. Egy-egy magyar vagy szlovák parasztnak a közösségi lét olyan végső rébuszait adták fel néha naponta, amilyeneket a francia parasztnak jó, ha egyszer egy évszázadban kell megválaszolnia.”
94. A kelet-európai... 216. o.
95. *Gerő András*: Képzelt történelem. Bp. 2004. 201.
96. Uo.
97. Uo.
98. A fejezet eddigi előzményei: *Sándor Öze–Norbert Spannenberger*: „Hungaria vulgo apellatur propugnaculum Christianitatis“ Zur politischen Instrumentalisierung einer Selbstlegitimierung in Ungarn. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationalbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Markus Krzoska, Hans- Christian Maner (Hg.) Münster, 2005. 19-39.

99. *Nora, Pierre*: Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1996. 21–31.
100. *Heuß, Alfred*: Geschichtliche Gegenwart, ihr Erwerb und ihr Verlust. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Nr. 7/1987, S. 389–401, *Assmann, Jan*: Das kulturelle Gedächtnis. München, 1997. *Speth, Rudolf, Edgar Wolfrum*: Einleitung. In: Politische Mythen – Geschichtspolitik. Berlin, 1996. *Nora, Pierre*: Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin, 1990.
101. *Assmann, Aleida*: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999. Norbert Frei: Vergangenheitspolitik 1996. Hobbsbaum, Eric J. Nations and nationalism since 1780, Programme, myt, realty. Cambridge, 1990. Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzetudat változó jelképei. Bp. 1996. Szerk. Hofer Tamás. Bevezetőjében a téma-megközelítésre bő ajánló bibliográfiát ad a nemzetközi szakirodalomból. Benedict Anderson. Die Erfindung der Nation. *Geofrey Hosking - George Schöpflin*: Myths and Nationhood. London, 1997.
102. Idézi *Ács Pál*: „Az idő ósága” 2001. 155.
103. *Fabinyi Tibor*: Kersztény hermeneutika, Bp. 2002.
104. *Ács*, uo. 156.
105. *Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen. Bp. 1986. 18–22.
106. *Sundhussen, Holm*: Kriegererinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn Jahre Kosovo-krieg (1389–1999.) In: Der Krieg in religiösen und nationalen Deutungen der Neuzeit. Szerk. Dietrich Beyrau Tübingen, 2001. 11–40, Wolfgang Petritsch–Karl Kaser–Robert Pichler: Kosovo-Kosova. Mythen-Daten-Fakten. Klagenfurt, 1999.
107. Spantenberger kollégával együtt írt cikkeinkben ezt a szakirodalmi csoportot Meisterwerkenek neveztük, német nyelvterületen ennek az irodalomnak a hatásvizsgálata az emlékezettérrel kapcsolatban jelentős eredményeket hozott.
108. *Monika Flake*: Mythos der Nation. Berlin, 1999. Kiállítás katalógusa. Szeretnék e helyen köszönetet mondani Basics Beatrixnek, akinél megtekinthettem a katalógust. A magyar történelem eseményeinek, helyeinek változó ábrázolására jó anyagot szolgáltat a „Történelem-kép, szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon” című 2000. március 17. szeptember 24. között rendezett kiállítás katalógusa. Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin, innen a következő tanulmányok: *Marosi Ernő*: A magyar történelem képei, a történetiség szemléltetése. 11–33. *Ács Pál*: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. 48–63. *Gyáni Gábor*: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? 92–103.

109. *Kisfaludy Károly*: Mohács. In: Hét évszázad magyar versei. Bp. 1978. I. köt. 895. Bp. 1978.
110. *Nemeskürty István*: Ez történt Mohács után. Bp. 1966. Összefoglaló gyűjteményes kötet: Önfia vágta sebét. 183.
111. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. IV. köt. 4. 1871. 73. A következőkben a historiográfiai és életrajzi adatokat 1945-ig lásd *R. Várkonyi Ágnes*: Pozitivistá történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitivistá történetiszemlélet Európában és hazai értékelése. Budapest 1977. *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Debrecen, 1995.
112. Amely országokat, s fegyveres hadakat, // isten meg szokott verni // Gonosz életekért, vagy atyjok bűneiért, // Ostorral akar érni, // Eszét legelsőbbben, veszi el mindenben, // S így szokta megbüntetni, (...) // Mohács mezeiől, egy mérföldre ettől, // Volt a rettenetesség, // Nagy villámlás miatt, mint mennydörgés miatt, // Tetszett, hogy ez világ ég, // Csak nem, mint ítélet, s más világra kelet, // Látszott hogy már leszen vég. // *Lisztzy László* (1628–1663): Magyar Márs. In: Hét évszázad magyar versei. Bp. 1979. I. m. I. 421. // Hajh Iszonyú térség gyászos temetője hazámnak! // Jártam hantjaidon, láttam sírhalmaik én is // Őseinknek, kik hajdan az ellenségre kikelvén // Honnyukért, s ott halva vérekkkel adózván, // Intenek íme! S világ füle hallatára kiáltják: // „Nézz e térre, s tanulj már egyességre magyar nép”! // Gyász jelhangja, Mohács szomorú neve! Rettenetes név! // (*Batsányi János*: Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz [1792]. In: Hét évszázad magyar versei, i. m. I. 663.) // Mohács, Mohács!...tarka lepke, gondtalanság // Röpködött előtünk, // Azt üztük, pedig már a török oroszán // Elbődült mögöttünk. // (*Petőfi Sándor*: Fekete-piros dal, 1848. május. In: Hét évszázad, i. m.) // „Ha van Isten, meg ne könyörüljön rajta: // Veréshez szokott fajta, // Cigány-népek Langy szívű sihederje, // Verje csak verje, verje. // (*Ady Endre*: Nekünk Mohács kell! 1908. In: Hét évszázad, i. m. II., 609.)
113. *Palacky, Jan*: Geschichte von Böhmen Osnabrück 1844–1867.
114. *Szalay László*: Magyarország története. Lipcse–Pest 1851–1855.
115. *Őze Sándor–Spannenberger, Norbert*: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis“ Zur politischen Instrumentalisierung einer Selbstlegitimierung in Ungarn. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationalbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Markus Krzoska, Hans- Christian Maner (Hg.) Münster, 2005. 19–39. A szabadságharc utáni propagandájára a propugnaculum toposznak lásd: *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. In: Egyetemes Philológiai Közlöny, 1936. 297–351. Kossuthot idézi, a 328. oldalon az

- USA-ban 1851. december 18-án elmondott beszédét. Select speeches of Kossuth. London, 1853. 87. „But Hungary by the providence of God, is destined to become once more the vanguard of civilisation, and of religious liberty for the whole of the European Continent Against the encroachments Roussian despotism, as it has already been the barrier of Christianity against Islamism.”
116. *Benda Kálmán*: A magyar hivatástudat története, Bp., 1937. *Waczulik Margit*: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp., 1937.
 117. A 19. század történészeire jó összefoglaló feldolgozást ad *Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitívista történetiszemlélet Európában és hazai értékelése. Bp. 1977. Általános historiográfiái munka. *Gunst Péter*: A történetírás Magyarországon. Debrecen, 1995.
 118. A gondolat irodalmi jellegű kidolgozására már Czuczor Gergely példa.
 119. Szekfüre lásd: *Dénes Iván Zoltán*: A realitás illúziója. A historikus Szekfü Gyula. Bp., 1980.
 120. *Szekfü Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp., 1988.
 121. *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Budapest, 1936. II. Előszó.
 122. *Hóman–Szekfü*: i. m., II. 222.
 123. *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp., 1943.
 124. *Mód A.*: i. m., 1943-as Előszó.
 125. Ua. 1945-ös Előszó.
 126. Uo. 16.
 127. Uo. 17.
 128. Uo. 19.
 129. Uo. 22.
 130. *Hóman–Szekfü*: Magyar történet. 18. század. 48. o. Uo. 37.
 131. *N. Pál József*: Pillantás a Molnár Erik-vitára 107–111. *Óze Sándor*: A Molnár Erik-vita és XVII–XVIII. századi szabadságküzdelmeink 100–107. Mindkettő in: Bercsényi Miklós és kora. Szerk. Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor. Hódmezővásárhely, 1998. *Dinnye Béla*: A nemzeti ideológia, mint hamis tudat. *Molnár Erik nemzet és függetlenségi hagyomány-értelmezése*. In: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei*. Szerk. *Dénes Iván Zoltán* Bp. 2004 8–121.
 132. Az információért köszönettel tartozom Zinner Tibornak. Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. 318–319. Molnár Erik a parancsvégrehajtó című fejezet. „Molnár 1950-ben Ries István után lett az igazságügyi tárca vezetője, akkor, amikor nem a Legfelsőbb bíróság, ha-

nem direkt és kemény módszerekkel a minisztérium irányított. 1953 nyarán azért lett a legfelsőbb bíróság élére kinevezve, hogy a kemény ítélkezés jogfolytonosságát biztosítsa az »új szakasszal szemben«. Személyes garanciát jelentett, arra, hogy a perújító tárgyalások nem jelentenek veszélyt az eddigi pártvezetés számára. Molnár Erik személyében 1950 nyara és 1956 ősze között olyan meghatározó vezető állt az igazságszolgáltatás adott időben mindig legfontosabb posztjain, aki hasonlóan az ÁVH vezetőihez (nemcsak Péter Gáborékhoz, hanem utódaikhoz is) maradéktalanul végrehajtotta a felsőbb politikai vezetés kívánságait. A korszak torz büntetőpolitikájának – elméletének és gyakorlatának – alakításában felelőssége, nyugodtan mondhatjuk, bűne sokkal súlyosabb, mint azoké az ügyészeké, tanácsvezetőké, akik felsőbb pártutasításokban elhatározott »peres színjátékokban« részt vállaltak, vádbeszédeket mondtak és kihirdették a máshol eldöntött ítéleteket.” A képbe természetesen az is belefér, hogy az Akadémia kéziratárának Molnár Erik-hagyatéka rejt egy kiadatlan verseskötetet is a Magányt kedvelem címmel. A mintegy száz darab tíz-húsz soros páros rímű elégikus, legtöbbször személyes hangvételű alkotások. (MTA K Molnár-Erik hagyatéka MS 43-9322) Néhány 1943-as darab kivételével 1944–45-ben íródtak. Érdekes módon csak elvétve jelenik meg benne a háború, és sehol sem ír a zsidó deportáció szörnyűségeiről. Egy versében szenvedélyes hangú hazaszeretete nyilvánul meg. Összesen két versben lehet halvány utalást találni a közelgő baloldali előretörésre, de ott sem az önfeledt öröm uralkodik el. Még 1945 évének végén is ilyen haláltáncokat ír, pedig akkor már fél éve vége a háborúnak, ő pedig második éve miniszteri posztot tölt be az új kormányban:

„Minek a gond, minek a rongy.
Mulatni kell, táncolj halál, dalolj!
Utolsót élsz remek fekete gyászruhá...
Meggyullad egyszer a kialudt fény.
Vigasztalódj! A halál is újra kél.
Esküdni megy fényes templomokba,
Megunta, nem kéjeleg már a romokban.”

Mintha látná az ezután következő időket, és elfogadná a ráosztott szerepet.

134. Lásd: ÁBTL O-11182, O-11182/1. A nyakukra telepített új munkatársaktól elvárták, hogy jelentsenek és megfigyeljenek. Hanák Pétert rajtakapja a portás, hogy éjszaka fiókokat kutat át, amelyet jelent az igazgatónak. A botrány és a dekonspirálódás után az ő anyaga ma is kutatható.
135. Benda Kálmán, aki antikváriusi tevékenységből tartja fenn magát ezután. Az 1956-os forradalom idején az intézet forradalmi bizottságának elnöke és az intézet igazgatóhelyettese lesz.
136. *Rónai András*: Térképezett történelem. Bp. 1989.
137. „Molnár később is többször emlegette, s nemcsak az őstörténetre, hanem a szélesebb értelemben vett történetírásra vonatkozóan is »a történelmi materializmus összefüggésekre mutató, ténypótló szerepét«, írásai, főleg az 1942-ben kis könyvben megjelent Magyar őstörténet, majd 1943-ban Az Árpád kori társadalom két kis kötete szolgált bizonyos újdonsággal: elsősorban az erőteljes gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítés, a nemzeti társadalom szerkezetének és bomlásának leírása, a feltehetően egy időben az ősmagyarok körében is létezhetett anyajogú közösségi forma megemlézése vagy annak hangsúlyozása, hogy Szent István államalapítása meggyorsította a feudális viszonyok kialakulását.” Lackó Miklós i. m. *Szentmiklós Lajos [Molnár Erik]: Az Árpád-kori társadalom. I–II. köt., Budapest, k. n., 1943.; Molnár Erik: Szent István. Budapest, Szikra, 1945.*
138. *Ránki György*: Molnár Erik válogatott tanulmányok. Bp. 1969. Előszó., valamint és főként uő: Molnár Erik. Bp. 1971. 103–108.
139. *Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történészvitéze. Századok, 2008. 142. évfolyam, 6. szám, 1483–1536. Maga az írás érdekes stíluskeveredése a memoárnak és az elemzésnek. Az időnként megjelenő kritikai hiány is a téma távolságának hiányából és a történelmi szereplő és a történész skizofrén viszonyából ered. Eddigi, a Molnár Erik-vitáról szóló tanulmányaimról ugyan említést sem tesz, de végül is azok vonalvezetése mellett kívánja ismertetni és egy elmondása szerinti reális Molnár Erik-képet felrajzolni a vita alapján. Tipikus technikája a kommunista időszak megszokott hiteltelenítésének. Úgy újrainni, lelegyinteni, vagy figyelembe sem venni már meglévő írásokat, kutatást, cikkeket, hogy a bennfentes tudásával hozzáad „csepegtet”, más által nem hozzáférhető információkat, ezzel azt érzékeltetve, hogy „látod, kisöreg, rakhatod te a mozaikjaidat, amíg akarod, akkor is mi mondjuk meg, még mindig, hogy hogyan kell látni a történetet”.
140. Az akadémiai kéziratárban őrzött hagyatékában az 1930-as évek közepén szerepel René öccse utolsó lakáscíme egy határidőnaplóban. MTA K Ms 4396/ 128–147.

141. Molnár Erik személyes közlése.
142. Rákosi memoárjában is megemlítette, nem tudta, hogy Molnár párttag volt. *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. köt. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 1997. I. köt. 138., idézi Lackó: i. m. 1486.*
143. Nagyon világosan mutatja a helyzetet Péter Gábor és Tömpe András összeütközése. Tömpe, mint az állambiztonság irányítója vonul be az Andrássy út 60. épületébe. Itt azonban szembesülnie kell azzal, hogy a két háború között egy szovjetunióbeli szakszervezeti találkozón beszervezett, addig jelentéktelennek tartott Péter kitúrja őt posztjából. (Nyilván a szovjet állambiztonsági rangja magasabb volt.) Később Tömpe a szovjetek dél-amerikai rezidense lesz, tehát az ő rangja sem volt elhanyagolható.
144. Lackó erről így ír: i. m. 1491. „A nemzeti kérdéssel kapcsolatos merev fel fogása talán szerepet játszott abban is, hogy a 30-as évek második felétől nagyrészt fölhagyott a politikai-ideológiai publicisztikával, és a történetírás felé fordult. Valamikor a magyar agrárproletariátus kialakulásáról szóló tanulmánya elkészülte (1937) után érlelődött meg benne a terv, hogy nagyszabású, marxista szemléletű művet ír a magyar gazdaság- és társadalomtörténetről, az őskortól legalább a kora újkorig vagy még tovább is.” *Szentmiklósy Lajos [Molnár Erik]: A magyarság ősi társadalma. Korunk, 1939/12. sz. 1023–1031. Uő: A magyarok az ősi hazában. Korunk, 1940/1. 17–25.; uő: A magyarság a pásztorkorban. Korunk, 1940/5. 407–414.; uő: Család és vagyon a magyar pásztorkorban. Korunk, 1940/5. 496–504.; uő: A magyar pásztortársadalom. Korunk, 1940/7–8. 630–640.*
145. „Molnár Eriknek a népiekről – és persze még inkább a szociáldemokráciáról – vallott mélyen kritikus szemlélete láthatóan meghatározta a népfront-, illetve nemzetifront-gondolathoz való viszonyát is. Ő, aki gyakran a kényes kérdések tárgyalásától sem zárkózott el – ezt bizonyítják például a zsidókérdésről írt 1930-as évekbeli vagy 1945 utáni cikkei, melyekben elismerte, hogy van zsidókérdés, de a cionizmust elutasítva, a szigorú osztályszemlélet és a teljes asszimiláció mellett tett hitet –, érdekes módon egyetlen írásában sem foglalkozott a népfont vagy a nemzeti front kérdéseivel.” *Lackó Miklós: i. m. 1489.*
146. Molnár Erik szíves szóbeli közlése baráti kapcsolatairól. Megerősítette a szerzőnek Haraszi Sándor.
147. *Lackó: i. m. 1489.*
148. Ifj. Rajk László közlése.
149. Baxant Olga személyes közlése.
150. Idézi *Lackó Miklós: i. m. 1497.*

151. *Lackó* i. m. 1497.
152. *Lackó*: i. m. uo.
153. *Lackó*: i. m. uo. „Cáfolta az 1949-ben kapott kritikák egy részét, sőt néha tovább is ment az akkor elmondottaknál. Például megvédte álláspontját a 14–15. századi magyar nemesség pozitív szerepéről, ugyanakkor fölvetette a nemesség szerepének megváltozását a 17. században – s ez már az 1960-as vitát előlegezte. A 17. század ellentmondásos történetében – írta – nehéz lesz helyesen tájékozódni, mert ekkor „a függetlenségi és centralizációs törekvéseket két ellentétes erő, a feudális szabadságharcos párt és a Habsburg-abszolutizmus képviseli”. Túl kell lépni – folytatta – a kuruc-labanc ellentéteken, de ez nem könnyű feladat, mert nálunk „a függetlenségi törekvést olyan feudális réteg képviseli, amely nem az angol »új nemességhez«, hanem a lengyel slachtához hasonlít, s ezért az ország polgári fejlődését veszélyezteti. A centralizációs törekvések mögött pedig az a Habsburg-abszolutizmus áll, amely [...] a reakciós ellenreformáció erőire támaszkodik, de ugyanakkor a mindennél fenyegetőbb török veszedelemmel szemben [...] mégis az erők tömörítőjének szerepét tölti be.”
154. *Benda Kálmán*: A Bocskai-szabadságharc. Bp. 1955. A bezúzatás történetét elmondja részletesen *Benda Kálmán*: Bocskai István Bp. 1993, az 1942-ben megjelent életrajz újrakiadásának utószavában. Az ominózus mondat arra vonatkozott, hogy a török kérte Érsekújvár ostroma után a foglyok kiszolgáltatását. Bocskai hadvezére erre csak részben lett volna hajlandó: a németeket kiadja, a magyarokat nem. Bár itt nem tudjuk kiről is van szó, kit jelöl a magyar és a német. Benda Kálmán azonban utalt rá, hogy főnemes és alsóbb rétegek közötti nemzeti összetartó erők működhettek. Tehát Andics Erzsébet és követői pontosan azért a nemzeti függetlenségi szemlélet forrászerű megjelenéséért semmisítették meg a könyvet.
155. Személyes közlés.
156. Vita a Tácsics Kör Társadalomtudományi Szakosztályában az októberi események előzményeiről és jellegéről. Magyarország, 1957. március 13. Molnár a vitáról leírt ferdítésekről részletes kiigazítást küldött a pártközpontnak, hangoztatva, hogy a rákosizmus mint döntő tényező elismerése nem terminológiai kérdés. MTAK, Ms. 4364/31. (Mellékelve egy javított előadás-variáns. Uo. 4364/27/1.) – idézi Lackó.
157. A vitáról a KB Agitációs és Propaganda Osztályának Wirth Ádám 1957. február 28-án számolt be. Eszerint a nevesebb felszólalók közül Mód Aladár, Fogarasi Béla, Szamuely Tibor támogatta Molnár véleményét. MOL, 288 f., 33/1957/1. – idézi Lackó.

158. Az 1957. február 20-án rendezett vita Molnár által jegyzetelt szövegét lásd MTAK Ms. 4356/222. – idézi Lackó.
159. „Molnár Erik nézeteinek – mondotta az MSZMP Intéző Bizottságának ülésén [ezt később Politikai Bizottságnak nevezték – L. ti.] Kádár János – semmiféle nyilvánosságot nem adtam volna. Ennek az egész pártban visszhangja volt.” Idézi: *Standeisky Éva*.
160. *Lackó*: i. m. 1503.
161. *Ránki*: i. m.
162. Uo.
163. *Ránki*: i. m. 183–184.
164. *Szabó Ervin* Történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Litván György. Bp. 1979.
165. Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez. Marx és Engels Válogatott művei. I. Bp. 1905. 159–163. In: uo. 129.
166. Uo. Bevezető. 15–17.
167. Az 1514-es forradalom. Népszava-naptár, 1903. 92–102. In uo. 76–88. „Helyénvaló itt helyreigazítani egy másik legendát, amely Mátyás királyból a szegény nép védőjét, »igazságos Mátyást« csinált. Ő anyagilag javított ugyan a parasztok helyzetén, de törvényhozás útján alig tett többet, mint 1298-ban az előtt már majdnem két századdal élt Endre. Biztosította a személyi szabadságot.”
168. A 48-as magyar forradalom osztály jellege. Gondolat 1936. 31–41. In: uo. 628–642.
169. *Révai József*: Társadalmi és pártharcok a 48-as, 49-es magyar forradalomban. In: uo. 600–605. A 48-as legenda. Sociale und Parteikampfe in der 48/49-er ungarischen Revolution. Internationale Presse-Korrespondenz, 1924. Normalaugaba: 12. szám 109–110. In: uo. 606–621. Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom. Sarló és kalapács, 1936. 6–7. sz. 13–14. Uo. In: 622–627.
170. *Horváth Zoltán*: Szabó Ervin történelemszemlélete. Előszó az első hazai kiadáshoz, 1946.
171. A konszolidációs vitákhoz lásd. N. Pál József a népi írókról szóló állásfoglalás és történeti ideológiai háttere Bp. 1990 171–200. In uő: „Tisztának a tisztát őrizzük meg.” Tanulmányok, kritikák a 20. századi magyar irodalomról és történelemről. Miskolc, 2001. 355–389. Amit az 1959-es határozatról ír, az a többi különböző szaktudományok szakmai vitáiba csavart politikai tájékozódásra is igaz. „aktuálpolitikai-ideológiai szembesülés, szembesítés eredménye volt, noha igyekezett megfelelni a szaktudomány föltételeinek

is, s bár a tézissor eszmei értékítéleteinek nagy részét elkoptatta már az idő, a politikai megítélést azóta semlegesítette más határozat. A vizsgálódás során kialakult koncepcióm egyik axiomatikus pontja tán nem szorul bővebb bizonyításra, hiszen a szándékot az állásfoglalás első mondata sem rejtette véka alá. A fegyveres csoportok letörése így jóval könnyebbnek bizonyult, mint a tartós bizalmi válság feloldása. A világpolitikai szituációtól is meghatározott szovjet lépés azonban befejezett tényként jelentett mind az új kormány, mind pedig a magát alkusorozata közepette az októberi eszmények őrzőjének tudó ellenzék számára. A szemben álló erők alkusorozata közepette induló folyamat kulcskérdése lett hát a két hét történéseinek értelmezése, s a megfogalmazott követelésekkel való bánásmód a kormány részéről az a gondolat volt veszélyes, amelynek ideológiai csoportképző szerepe volt. „Az 1958-as alapon értelmezett marxizmushoz való viszony lett a döntő szempont. Valójában tehát ideológiai historizálás ment végbe.” Lásd még: *Standienschky Éva*: Az írók és a hatalom. 1956–1963. Bp. 1996. 363–388.

172. *Szabó Miklós*: Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986. Bp., 1989.
173. *Péter László*: A nemzeti múlt legendái. In: Belső tilalomfák. Szerk.: Karátszony Endre és Neményi N. München. 1982., 147–206.
174. *Molnár Erik*: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól, TSZ 1236–1237. „Nemzet haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV–XIII. sz.) TSZ 1963. A fenti tárgykörben 1962. június 11–12-én rendezett tudományos vita anyagát közli. Molnár Erik tevékenységére vonatkozóan lásd: MTAK MS 4349/1–100. Az MTA TTI pártszervezet munkájáról Molnár Eriknek megküldött iratok. Jelentések, taggyűlési jegyzőkönyvek stb. 1953, 1958–1965. Jelentések az osztályvezetői értekezletekről. Valamint Az MTA TTI igazgatása idején keletkezett iratok. (1949–1966). Ms 4352–4353–4354. A vitaülésekről az Ms 4351/ 1–27.
175. „A 17. század elejétől a 18. század elejéig, a Bocskai-korszaktól a Rákóczi-korszakig megismétlődő Habsburg-ellenes felkeléseket feudális jellegük-nél fogva élesen el kell választani az 1848–49. évi polgári forradalomtól és természetesen még élesebben az 1919. évi szocialista forradalomtól. A Bocskai–Rákóczi korszak felkeléseit csak akkor lehet szabadságharcnak tekinteni, ha, mint ezt a polgári korszak kuruckodó történetírói-írói irányzata tette, a feudális nemesség osztályálláspontjára helyezkedünk.” I. m. 1239. „...amikor a rendi szabadságharc vezetői a magyar parasztokhoz fordultak, elsősorban a vérközösségre hivatkoztak. A közös hazát főleg akkor emlegettik, amikor az országban élő más nemzeteket akarják megnyerni Bocskai

hajdúkapitányai a német–szlovák bányavárosokhoz intézett felhívásukban »édes hazánk, Magyarországról« beszélnek, s hasonlóképpen Rákóczi, a szerbekhez szólva, »édes magyar hazánkról« ír. (...) a Rákóczi-felkelés után még évtizedekig fennmaradt az osztályharcos hazafiság és nemzeti érzésnek ez az ideológiai hagyománya. A magyar jobbágy nép körében visszaemlékeztek a hazáért, a haza szabadságáért vívott harcokra, emlegették az édes magyar nemzetet és szidalmazták az urakat, akik tulajdon vérüket adják idegen járomba. De az ideológia a 18. században majdnem nyomtalanul eltűnt a parasztság tudatából.” I. m. 1242–1243.

176. Lackó Miklóst idézve: „Cáfolta az 1949-ben kapott kritikák egy részét, sőt néha tovább is ment az akkor elmondottaknál. Például megvédte álláspontját a 14–15. századi magyar nemesség pozitív szerepéről, ugyanakkor fölvetette a nemesség szerepének megváltozását a 17. században – s ez már az 1960-as vitát előlegezte.” A 17. század ellentmondásos történetében – írta – nehéz lesz helyesen tájékozódni, mert ekkor „a függetlenségi és centralizációs törekvéseket két ellentétes erő, a feudális szabadságharcos párt és a Habsburg-abszolutizmus képviseli”. Túl kell lépni – folytatta – a kuruc–labanc ellentéteken, de ez nem könnyű feladat, mert nálunk „a függetlenségi törekvést olyan feudális réteg képviseli, amely nem az angol »új nemességhez«, hanem a lengyel slachtához hasonlít, s ezért az ország polgári fejlődését veszélyezteti. A centralizációs törekvések mögött pedig az a Habsburg-abszolutizmus áll, amely [...] a reakciós ellenreformáció erőire támaszkodik, de ugyanakkor a mindennél fenyegetőbb török veszedelemmel szemben [...] mégis az erők tömörítőjének szerepét tölti be.”

177. Uo. 1243. l.

178. „A nemesség politikája a parasztfelkeléssel szemben az volt, hogy a felkelés élére állva, a parasztok haragját magáról elfordította, és az idegen uralkodóház és zsoldosai ellen irányította. Ez a manőver egyenesen átvezetett Habsburgok elleni rendi szabadságharcra, mert a felkelés élére kerülő nemesség a Habsburg-ellenes mozgalmak útján természetesen a saját osztálycéljait akarta megvalósítani. A rendi szabadságharc érdekében dolgozta azután ki és igyekezett elterjeszteni a nemesség a parasztság körében a »közös haza« és a »nemzeti összetartozás« ideológiáját.” Uo. 1241.

179. Uo. Bevezető 2.

180. Uo. 1240.

181. Uo.

182. *Molnár E.*: Történelmi Szemle, 1960. 3.

183. *Molnár*: uo.

184. Mód Aladár azt emelte ki bírálóan, hogy Molnár szerint a nemzeti ideológiát mindig az adott korszak uralkodó osztálya viszi a nép közé. A nemzeti önállóságra való törekvés azonban az elnyomottak társadalmi felemelkedésének is történelmi feltétele és szerves része. Molnár – folytatta – érezhetően továbbra is fenntartja nézetét arról, hogy „az »édes haza« fogalma a XVII–XVIII. században, mint elsősorban nemesi érdeket képviselő, a parasztság érdekeitől idegen ideológia került a nép tudatába”. Molnár lebecsüli a Habsburg-veszélyt, a protestantizmusban nem lát fontos új társadalmi tényezőt. Nem tesz különbséget kismemzeti és nagymemzeti nacionalizmus között, ezért állítja azt, hogy 1867 után a magyar nacionalizmus haladó szerepe lezárult; Mód szerint a kismemzeti nacionalizmus nem vált 1867 után sem teljesen reakcióssá. Végül: fölvetette, hogy nemcsak reakciós örökségünk van, hanem nagy haladó történelmi figuráink is, s erre mindig rá kell mutatni. Az „eredendő bűn” tudatától földre sújtva nem lehet bejutni a kommunista mennyországba. *Lackó: i. m.*
185. Uo.
186. R. Várkonyi Ágnes személyes közlése.
187. *Klaniczay Tibor: uo. Történelmi Szemle, 1963. 6. 80.* Ehhez kapcsolódott a szintén irodalomtörténész Sőtér István, aki csak a 19. századdal foglalkozott, hangsúlyozta, hogy Molnár osztályelmélete, mely szerint a nemzeti eszme arra szolgál, hogy megtévessze a dolgozó tömegeket vagy akár a burzsoáziát, „nehezen alkalmazható egyértelmű módon az irodalomra”. Sőtér szerint a nemzeti ideológia Magyarországon is sokszor egybefonódott a szociális problémák megoldására irányuló célkitűzésekkel. Már csak ezért sem lehet általában azt mondani, hogy „Magyarországon a nemzeti ideológia kizárta a demokratizmust”. De még tovább is ment: a 19. századi magyar költők-írók egész sora bizonyítja – mondta –, hogy újra meg újra megfogalmazódott „a nemzeti ideológia megannyi túlhaladási kísérlete, de mindvégig nemzeti indítással” – idézi Lackó Miklós.
188. *Perjés Géza: uo: 83–84.*
189. Uo. 86.
190. „A középnemesség ideológiája c. fejezetben hosszabban foglalkozik a 15. századi nemességgel. Az akkori magyar társadalomban két haladó osztályt jelöl meg: a nemességet, ezen belül is a középnemességet, valamint a gazdag parasztságot. Bírálja a »polgári« történetírást, mert a nemzeti érzés korai megnyilatkozását nem belső tényezőkkel magyarázza, hátterét alapvetően csak az idegengyűlöletben, a németellenességben jelöli meg. A »polgári« történészek szerint – írja Molnár – ez lángolt fel a 15. században, s ettől

kezdve vált szerintük, egyre gazdagodva és nemesedve a magyar nacionalizmus »történetformáló erővé«. Molnár alapgondolata persze itt is az, hogy a »polgári« történetírás megfelelkezik arról, hogy a nemesség ádáz osztályharcot vívott a jobbágyok és a bárók ellen is; ez a közös nemesi érdek összetartó erő volt. S Molnár elismeri, hogy elsősorban a közép-nemesség képviselte a nemzet – a jövőben kialakuló polgári nemzet – érdekeit. Ekkor a középnemesség máig nem egyszerűen osztályérdeket, hanem a dolgokat tárgyilagosan nézve, nemzeti érdeket képviselt: »nem dinasztikus tartományokban gondolkodott, mint a királyok – akik közül persze Mátyás sem volt kivétel – és nem családi óriásbirtokokban, mint a bárók, s a világot nem is a falutorony szögletéből nézte, mint a parasztok, hanem az eseményeket az ország szempontjából ítélte meg.« Mályusz hatása érződik a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor is: itt is, név említése nélkül Szekfűvel szemben hangsúlyozza, hogy ezekben a korai évszázadokban nem beszélhetünk tudatos nemzetiségpolitikáról.” Lackó: i. m. 1496.

191. Lackó elismeri: hogy mindez persze nem jelentette, hogy Mályusz, a – saját közlése szerint – „öntudatos nacionalista”, belsőleg ne utasította volna el Molnár egész kérdésfölvetését. I. m. 1520.

192. *Ránki*: i. m. 184–188.

193. *Lackó*: i. m. 1496: „Megemlítendő, hogy a könyv mondanivalója még egy vonatkozásban kapcsolódik a későbbi vitákhoz: Molnár élesen deheroizáló felfogása az addig idealizált középkori nagy személyiségekről: az Anjouk »szerencselovagok«, Hunyadi János »szokásos zsoldoskarrier, zsoldosvezér«” stb.” (Az idézeteket lásd Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. 87.)

194. „Jelentős új mozzanatokkal gazdagítja állásfoglalását az *Ideológiai kérdések a feudalizmusban* című tanulmányában. Közülük mindenekelőtt szeretnénk kiemelni eszmefuttatását a nemzeti vagy etnikai sajátosságokról és az ezek létrehozásában szerepet játszó pszichikai sajátosságokról. Itt is mindenekelőtt az osztályszempontok érvényesítését követeli, hangoztatva, hogy az osztály-pszichológiának is megvannak a sajátos változatai, melyek »megmagyarázzák azután közvetlenül az egyes népek történeti – erkölcsi, politikai, kulturális, művészeti stb. – fejlődésének az általános törvényszerűség érvényesülése mellett is sajátos formáit«. Itt fejt ki részletesen a magyar feudális ideológia formaváltozásait is, valamint álláspontját a XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes felkelések kérdéséről, hangoztatja, hogy a középkorban uralkodó vallási ideológia helyett ugyan itt már megjelenik a haza gondolata, de ez még nem *jelent*i a polgári nemzeti gondolatot. A haza fogalma a

feudalizmus korában az ideológiatörténet egyik legalapvetőbb kategóriájához – s ezt emelnénk ki mint legfontosabb új kérdést – a *hamis tudat* kérdéséhez vezet el. Molnár szerint, minthogy a feudalizmusban nincs érdekközösség a két osztály között »a közös haza eszméje a feudális társadalomban nem fejezheti ki az osztályok objektívan fennálló érdekközösségét, hanem csupán az osztályok kiegyenlíthetetlen érdekellentétének szubjektív hamis ideológiai tükröképe lehet«. A magyar történelemben a hamis tudatnak ez a formája a XV. században tűnik fel először, és a XVII. században a nemesség által terjesztett hazafias nemzeti ideológia formájában teljesen elterjedt. A kor nemesi mozgalmak már sorra ebben az ideológiai köntösben jelennek meg, majd ideig-óráig a jobbágyság osztálytörekvései is megtalálják benne a megfelelő formát, s az idegenek elleni ideiglenes együttműködés kellő ideológiai burkát. Bármennyire is adódtak történelmi szituációk, mikor az alapvető osztályellentétek ellenére is bizonyos érdekközösség is kialakult a földesurak és a jobbágyok között, alapjában azonban ennek a jobbágyság gondolatvilágában való jelentkezése a hamis tudat egyik formája. Hamis tudat részben abban az értelemben, hogy »a történetileg cselekvő emberekben nem válnak tudatossá összeütközéseiknek valódi anyagi hajtóerői«, de még inkább abban a formában, hogy hamis összefüggéseket tükröz, »a dolgozó osztályok helyzetét, lehetőségeit megtévesztő ideológiai alakzatként jelentkezik«. Molnár éppen ebben az összefüggésben kritizálja az 50-es években erősebben, de sok esetben a jelenkor magyar történetírásában is fellelhető nézeteket, melyek az osztályok érdekegységéből indulnak ki, a hamis tudatot fogadják el valóságnak, s ezért nem tudják meghatározni a Bocskai, Bethlen, Rákóczi vezette harcok tényleges helyét a magyar történelmi társadalmi fejlődésben.” *Ránki*: i. m. 178–182.

195. „A francia példa ismertetése után Molnár rövid összefoglalót igyekezett adni a magyar nemzet kialakulásáról, s a francia fejlődéstől eltérő útjáról. Eszerint a 13–14. századi »nemesi nemzet« keretén belül nálunk a nemesség zömében magyar etnikumú volt, a jobbágyság viszont soknemzetiségű. De nem tudunk arról, hogy»a magyar, szlovák, román és egyéb nemzetiségű jobbágyok között harcok dúltak volna«. Voltak esetek, amikor a szemben álló osztályok együtt harcoltak az idegen hódítók ellen (például Hunyadi János Nándorfehérvárnál). De a közös ideológia nem a nemzettudat volt, hanem a kereszténység. Mohács után bonyolultabb lett a helyzet: együtt kellett harcolni a Habsburgok erőivel a török ellen, ugyanakkor szembe szállni a Habsburgok abszolutisztikus törekvéseivel is. A Habsburg-ellenes harcok alapvetően rendi szabadságharcok voltak, de érintették a jobbágyo-

kat is, akik kezdték átvenni a nemesi nacionalizmus érveit, abban reménykedve, hogy a nemesség vagy egyes főurak által a katonáskodásban egy ideig részt vevő jobbágyok felszabadítására tett ígéretnek megvalósulnak. De kiderült, hogy ez a lehetőség legfeljebb kisebb katonáskodó csoportok számára válhatott valóra (lásd a hajdúk kiváltságait), így a hadra fogott, majd a harcok után hazatérő jobbágyok nagy része csalódottan visszavonult, s amikor lehetett, urai ellen fordult. Ezek a harcban részt vett jobbágyok különösen elégedetlen elemei lettek a parasztságnak, közülük sokan a jobbágy-lét és a katonáskodás közötti átmeneti állapotba kerültek s egyre inkább függetlenségre, felszabadításra vártak. Különösen vonatkozott ez a már nemzeti jelszavak jegyében is folyó Rákóczi-szabadságharc utóéletére, s abban is kifejezésre jutott, hogy a csalódott jobbágyok sokáig visszavárták Rákóczit. Ezeket a törekvéseket Molnár elvileg már a polgári nemzetfejlődés irányába mutatónak tekintette.” Idézi *Lackó*: i. m. 1512.

196. „1960-ban jelentette meg első cikkét Molnár Erik e témakörben *A nemzeti kérdés* címmel. Fejtegetéseiben abból indult ki, hogy a nemzetnek, mint valami állandó történeti kategóriának a kezelése a polgári történetírás jellemző ismérve.»Az osztálytársadalom történeti formáinak rövid áttekintése megmutatja, hogy mindegyik formának a közösség és a közösségi szellem sajátos formája felel meg, amelyek lényegükben különböznek a polgári nemzettől és a polgári nemzeti öntudattól» – állapítja meg. Az ókori problémák rövid áttekintése után a francia példán, mely »az osztályharc és a politikai formák fejlődését klasszikus tisztaságában ábrázolja«, fejt ki, mennyire nem lehet a feudális korszakban nemzetről, illetve nemzeti öntudatról beszélni. Csupán a XVI–XVII. században az abszolút monarchia idején kezd kialakulni, hogy »Franciaország a francia nyelvet beszélők, a franciák közössége«, de a haza fogalma polgári tartalommal csak a XVIII. században telítődött, s végleges formát csak a forradalom után öltött. Szemben a francia fejlődéssel, a magyar polgári nemzet kialakulása nem csupán később, de sajátosan más körülmények között ment végbe. Magyarországon is a nemzet fogalma a középkorban vagy nyelvközösségi értelemmel bírt, vagy pedig a feudális nemzetet, azaz a nemességet jelentette. Az idegen hódítók elleni esetenkénti közös harcok, amelyek során a jobbágyok a közös haza gondolatával is erősíteni kívántak helyzetükön, még nem változtatott a nemzet nemesi jellegén, sőt Magyarországon a kiegyezés is a polgári nemzet nemesi programját valósította meg – ez jelentkezett egyébként 1848-ban is –, ezért a polgári nemzet torz alakja jött létre. Nem azért, mert nem volt teljes állami függetlenség, még csak nem is azért, mert soknemzetiségű volt az ország, hanem azért,

mert a nemzetet »nem a burzsoázia teremtette meg a feudálisok forradalmi megsemmisítésével hanem maguk a feudálisok teremtették meg«. (...) A magyar polgári nemzet politikai vezető osztálya, a nagybirtok és a nagytőke uralmának politikai képviselője, a dualizmus egész korszakában, sőt azon túl is a kapitalizmus viszonyaihoz a maga módján alkalmazkodó feudális osztály volt, amely ha fel is hígult különféle elemekkel, változatlanul mint történeti osztály igényelte magának ezt a szerepet. Ilyen körülmények között a polgári nemzeti ideológia, a hazafias érzésre való polgári hivatkozás, amely 1848-ig, illetve 1867-ig – ha a nemzetiségi kérdést nem tekintjük – a haladást mozdította elő, 1867 után a félf feudális kapitalista osztályuralom leplezésének, a nyers osztályérdek nemzeti köntösbe rejtésének olyan eszközévé változott, melynek megtévesztő szerepe átlátszóbb volt, mint a teljesen kialakult polgári nemzet életében.” *Ránki*: i. m. 171–176.

197. *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (a nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In. *Nemzet és történelem*: 413–557, valamint: *Nép és nemzet a középkor végén*. In *uo.* 557–661.
198. „De egy tudós-szellemi csoportot külön ki akarok emelni. Voltak olyan résztvevők vagy a vitát aktívan követő értelmiségiek is – méghozzá a legkiválóbbak közül (egy részük nem volt történész) –, akiknek az aktivitását egy másfajta, elevenen élő aggodalom táplálta. Négy személy említésével szeretném ezt a típust az olvasóhoz közelebb hozni: Szűcs Jenő, Jancsó Miklós, a fiatalabb, a vitába később bekapcsolódó Komoróczy Géza, esetleg a korán kommunista elkötelezettséget vállaló, de részben ide sorolható Vitézy Iván nevével. Persze, mindegyik a maga külön útját járta. Ami összeköti őket, az egyfelől a többé-kevésbé hasonló társadalmi háttér (egyetemi tanári, vezető levéltárosi, jogász-táblabírói vagy eléggé magas tiszti rangokig jutó erdélyi katonacsalládok), a magyar úri középosztályi-értelmiségi társas környezet és életforma légköre, s a belőlük fiatalon rendkívül érzékenyen és kritikusan levont társadalmi tapasztalatok. Másfelől ennek a típusnak a gyorsan romló hazai tudományos élet körülményei között is megőrzött szakmai igényessége és tehetsége. Ez együtt járt az európai tudományosság – egy ideig esetleg csak a tudományos irodalom – s ezen keresztül a szellemi élet komoly megismerésével.” I. m. *Lackó*, 1516–17.
199. *Lackó*: *uo.*
200. *Lackó*: *uo.* „Mindennek hatása kétirányú lehetett: szellemi-tudományos elkötelezettségük nyomán meg kellett ismerniük – hogy témánknál maradjunk – az európai társadalomtudományokra erős hatást gyakorló háború

- utáni nagy antifasiszta–antinacionalista áramlatot, majd – miután a Nyugat sokat tanult 1956 magyar tapasztalataiból – a nagyarányú kiábrándulást a kommunista ideológiából.”
201. „...ezek a fiatalok tudatában voltak, hogy a magyar középosztályi értelmiségnek az új, háború utáni viszonyok között több vonatkozásban lényegesen meg kell változnia, egyebek mellett önkritikusan is szembe kell néznie saját múltjával, voltaképpen az egész nemzet múltjával, amelynek nálunk – a demokratikus deficit mellett – fontos eleme volt a társadalmi gondolkodás mélyen előítéletes nacionalista öröksége is.” *Lackó Miklós*: uo.
 202. Századok. 98. 1964. 5–6. Marxista történettudományunk fejlődésének problémái.
 203. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Bp. 1984. Bevezető Berend T Ivántól.
 204. ÁBTL M–3808. 38 35–36, 261–262. M38083/1.
 105. Uo.
 206. *Szűcs Jenő*: Vázlat: Európa három történeti régiója. Bp. 1983.
 207. A vitáról *Szűcs Jenő*: Nemzet és Történelem. Bp. 1984. 184–188. könyvének ezen az oldalain válogatott bibliográfia található.
 208. *Ruffy Péter*: Mohács a mérlegen. Magyar Nemzet, december 11. *Major Tamás*: Van Királydrámánk. Népszabadság, 1966. december 18. *Lázár István*: Több is veszett Mohácsnál. *Rottler Ferenc*: Ez történt Mohács után. Kritika 1967. 2. Köznevelés, november 4. A vita anyagát saját szavaival Mohács könyvében Perjés Géza így foglalja össze: A vitát *Nemeskürty Istvánnak* Ez történt Mohács után c. – a közvéleményben és a szakkörökben egyaránt nagy feltűnést keltő – könyve indította el (Bp., 1966). A könyvet szakmai szempontból és az „ideológiai vitába” beágyazva bíráltam: A nemzeti önértzet zavarai. Látóhatár, 1967/7–8. További bírálatok: *Sinkovich I*: Kőszeg és az 1532-es török hadjárat. Vasi Szemle, 1967/2. *Szakály F*. két cikkében (Századok, 1968/1–2. és Valóság, 1969/5.) már nemcsak Nemeskürty könyvét bírálta, hanem az én bírálatomat is. Mohács politikai és ideológiatörténeti következményeivel foglalkozó írásomban felvettem a „szulejmáni ajánlat” gondolatát: Az országút szélére vetett ország. Kortárs, 1971/11–12. és 1972/1. A tanulmány változatlan szöveggel megjelent a Magvető Kiadó „Gyorsuló idő” sorozatában, Bp. 1975. Erre reflektált *Szűcs J.*: Nép és nemzet a középkor végén c. cikkében (Valóság, 1972/6.); válaszom: Ideológiatörténet és történeti valóság. (Uo. 1972/8.) Nemeskürtyt és engem alaposan elmarasztalva, a vitát lezárni vélte. *Szakály F.*: A mohácsi csata c. könyvében (Bp. 1975). Újra Nemeskürtyt bírálta *Barta G.*: Történelemtől írni c. cikkében (Valóság, 1975/12.) Lelkesen

Nemeskürty védelmére kelt cikkében *Beke Katalin* (Valóság, 1976/6). A Mohács-évforduló újabb lendületet adott a vitának: *Klaniczay T.*: Mi és miért veszett el Mohácsnál? (Kortárs, 1976/5.) A Jelenkor szerkesztősége pedig egész vitasorozatot indított el: *Vekerdi L.*: Nekünk Mohács kell? (1976/7–8.) *Perjés Géza*: Csendes, békés meditációk Mohácsról (1976/9). *Barta Gábo.*: Mohács ürügyén. Nemeskürty I.: Magam mentsége Mohács után. *Keresztury Dezső*: Csak néhány kérdés. *Faragó Vilmos.*: Egy vitacikk ürügyén – az illetékességről (uo. 1976/10.). *Szakály Ferenc*: Ország – perspektívák nélkül (Kritika, 1976/8.) c. cikkében újra súlyosan bírálja a „szulejmáni ajánlatot”, és a török terjeszkedésre bevezeti a „lopakodva hódítás” teóriáját. A mohácsi tudományos emlékülésen értékes referátumok hangzottak el, melyek egy új „Mohács-emlékkönyvben” jelennek meg. „Az országút szélére vetett ország” c. írás külföldi reakciókat is kiváltott: *Matuz, József*: Der Verzicht Süleymans des Prachtigen auf die Annexion Ungarns (Ungarn-Jahr-buch. Bd. 6. 1974–1975) és *Soysal I.*: Mohac Sonrasi Türk-Macar Siyasac iliskiteki üzerinde Macar tarihçisi Géza Perjés 'in bir degerlendirmesi (Belleten Cilt, XL., 1976.). – Matuz „vitairatában” Káldy-Naggyal és velem vitatkozik: nem fogadja el azt az állításunkat, hogy Szulejmán kezdetben nem akarta Magyarországot meghódítani. Érveivel a későbbiekben még foglalkozom; Soysac terjedelmes és igen meleg hangú recenzióját Dávid Géza turkológus barátom gyors fordításából ismerhettem meg. Amennyire fordítását követhettem, azt vettem ki belőle, hogy bár Soysal nagyon elismerően ír művemről, magát a „szulejmáni ajánlat”-ot kétkedéssel fogadja.

209. *Zöldi László*: i. m. „A Mohács-kötet attól izgalmas, hogy megjelenése idején – 1956 után alig egy évtizeddel! – egyszerre vonzó és taszító olvasmány, mert szinte kiköszönnek belőle a társasági baráti beszélgetések hívószavai: mennyire alternatív a magyar történelem.” 85. Háty Gyula 1960-ban, kiszabadulása után olvassa fel először lakásán barátainak a börtönben írt Mohács drámáját. 89.

210. *Nemeskürty István*: Bornemisza Péter. Bp. 1961.

211. Benda Kálmán magánbeszélgetésben mondta el, hogy helyreigazította Nemeskürty hibáit, pl. Jurisich nyelvtudása esetében, kinek felesége felvidéki birtokos családból származott, így, ha nem tudott volna magyarul a férje, nem tudtak volna kommunikálni. „Mikor megtudták ki a lektor elhallgatott a vád, és a két Horthy-katonatiszt elintézte egymás között a vitát. Azon nagyon felháborodtam, amikor azt írták ellenük, hogy ne foglalkozzon saját magyar

- történelemével, aki nem szakmabeli, és hogy Erdélynek ilyen alárendelt szerepet szántak a magyar kultúra kialakulásában.” A beszélgetés 1985 őszén, mint meghívott „értelmiségi tanúval” folyt az Eötvös Kollégiumban M. Kiss Sándor Progressziós áramlatok a 20. században című szemináriumában. Az általa elmondottakat megerősíti *Zöldi L.* 189–193. leközlött, Perjés által 1974-ben Nemeskürtynek írt levél. *Zöldi László: A múlt prófétája* Bp. 1989. 165–166. a másik oldalon pedig a Történelem és tömegkommunikáció című egri konferencián Kosáry Domokos lép fel tanítványi gárdája mellett.
212. Az MTA Történettudományi Intézete Szellemtörténet és nacionalizmus címen vitát rendez Szekfű nézeteinek elítélésével 1966. április 15-én.
213. *Szakály.* Kortárs, 1976. 8. 45.
214. *Szakály.* Kortárs, 1976. 8.
215. A vitára jó bibliográfiai összefoglalást ad: *Zöldi László: A múlt prófétája, a Nemeskürty-rejtély.* Bp. 1989.
- Beke Kata:* Ki írjon a történelemről? Valóság: 1976. 100–103.
216. Uo. 283. 1974-es bevezetőben közvetlenül elköteleződik mellette. 6–7.
217. Szűcs 1970-es bibliográfiájában feldolgozza a Molnár Erik-vitát 1959-től Nemzetiség és nemzeti öntudat című cikkében. Mindkettő könyv formájában is megjelent. Szűcs Nemzetvitával kapcsolatos tanulmányait Nemzet és történelem címen jelentette meg. Bp., 1972. Második kiadás 1974. Azon kevés kiadványok közé tartozik, amelyek megjelennek idegen nyelven is. Osztrák közvetítéssel a Böhlau kiadónál. 1981. Illyés több írása közül talán a korszakban a legnagyobb port kavart a Szellem és erőszak c. kötetét kellene megemlítenünk. Bp., 1978.
218. *Szűcs Jenő:* Nemzet és történelem. 103.
219. „A rendiség küzdelme a központi hatalommal szemben egyértelműen retrográd ott – s csakis ott –, ahol az abszolutizmus a történeti haladást és a jövőndő nemzeti egységet készíti elő. Minthogy a Habsburg-udvar egyiket sem tette (valójában még egy »osztrák nemzetet« sem kovácsolt egybe az *Österreichische Länder* konglomerátumából), az ellene való rendi felkelések pedig az adott történeti helyzetben számos jogos társadalmi felháborodást gyűjtöttek azonos mederbe, e küzdelmek a történelemnek ama gyakori jelenségcsoportjába tartoznak, melyek sem »haladó«, sem »retrográd« fémjelzéssel nem láthatók el: sokoldalú elemzésre várnak anélkül, hogy »nemzeti fémjelzéssel ellátná, maguk is minősítő jegyek szerepét láthatnák el«. Nem szeretem a »dezilluzionizálást« mint szót sem; a magyar történelem egyik legmakacsabb illúziójától azonban végre egyszer meg kell szabadulni. Nevezetesen attól, hogy az a fajta nemesi reszpublika vagy át sem gondolt (és

realitással sem a belső, sem a külső, sem a külső európai viszonyokban nem rendelkező) »nemzeti királyság«, mely az e mozgalmakat vezető nemesség lelki szemei előtt lebegett, a magyarság *kilenczizedét* kitevő jobbágyság számára valóságos szabadságot és függetlenséget hozott – hozhatott – *volna*. (A történelemben értelmetlen és lehetetlen feltenni a kérdést: »mi lett volna, ha...«; de több-kevesebb biztonsággal megválaszolható: mi *nem* történhetett.) A paraszttömegek röghözkötésében nem a Habsburg-udvar volt ludas, hanem a magyarországi nemesség; az udvar annyiban felelős a magyarországi feudalizmus prolongálásáért és eltorzulásáért, hogy a 18. század utolsó évtizedei előtt nem tett semmit e röghözkötés és elnyomorítás *ellenében!* Személy szerint egy Bocskai vagy II. Rákóczi Ferenc ennél többet, mást képzeltek, minthogy azonban sem elegendő jövedelmük, sem kellő társadalmi fedezetük nem volt egy erős és gazdag polgárságban, sem kellő számú hűséges és képzett hivatalnoki réteg nem állt rendelkezésükre, elképzeléseik irreálisnak bizonyultak. Ha a Bécs elleni küzdelmek a »nemzeti függetlenségért« vívott harcok mezét ölthették, azt tulajdonképpen maga Bécs »csinálta meg« magának. A magyar nemességnek egy korszerű államról még kevesebb, még ködösebb és zavarosabb elképzelése volt, mint a bécsi udvar hivatali arisztokráciájának. A magyar nemesség koncepciója abban állt, hogy az adott szituációban, a parasztság elkeseredését is felhasználva, a királytól kikényszerítse »ősi jogait és szabadságait«, mely fogalom lényegét a hatalommegoszlás rendi biztosítékai a királyi hatalommal szemben és a földesúri jogok korlátlan érvényesülése a parasztsággal szemben egymással összefüggésben képezték.” *Szűcs*: i. m. 105.

220. *Szűcs Jenő*: 1968. 6. sz. 47. A nemzeti ideológia történeti historikuma. Trócsányi Zsolt XVI–XVII. századi vitás kérdéseinkhez: Valóság 1969/5. 30–38.
221. *Szűcs*: i. m. 1968/6. sz. 47.
222. *Trócsányi*: i. m. 31.
223. Uo. *Trócsányi*: i. m. 33.
224. Uo. 34.
225. *Szűcs*: i. m. 39.
226. *Szűcs Jenő*: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 15/6. (1972) 14–31. Újra-kiadás Nemzet és történelem. 1872. 1974. 557–601. *Szakály Ferenc*: Ország perspektívák nélkül. Kortárs, 1976. 8.
227. Uo. 88.
228. Uo. 96.
229. Uo. 96.

230. „Szögezzünk le három dolgot a magyar történet e korai historizált »nemzeti« tudata kapcsán. Először: e tudattartalom nem oly módon kerekedett ki, hogy a magyar »nemzetiség« ősi csoporttudata valamiképpen »természetes« módon fokról fokra megerősödött volna, hanem egy önmagát a jog és a szabadság immanens birtokosának tekintő közösség, »politikai társadalom« csoporttudata és társadalmi emóciói ötvöződtek egybe általános európai teoretikus elemekkel, és nyertek jellegzetes »nemzetiségi« színt. Bolognából, a francia legisták írásaiból, a nyugati krónikákból és a Rákos mezei atmoszférából jóval több motívum származott, mint a dél-oroszországi Etelközből. A kancelláriai klerikusoktól és jogászoktól, a krónikásoktól sokkal több jött, mint a »parasztok csacska meséiből«. A teória megelőzte az emóciót, míg nem a humanizmus is hozzáadta a magáét, a rendi praxis is megtette a magáét, hogy Vitéz János orációiban és az általa diktált oklevelekben az 1450-es években elkészüljön a *tota natio et respublica regni Hungariae* formula, mely a rendi »nemzetet« egyetlen »politikai testként«, a királlyal szemben álló félként, a hatalom ősi birtokosaként és átruházó közegeként tüntette fel. Ez volt az az »egész nemzet«, melynek minden nemes – Szilágyi Mihály szavaival (1458) –, »a vér ereje által tagja«. Ezen a körön belül, akárcsak egy tágas nemzetségben, a 15–18. század szóhasználatában valamennyi nemes egymásnak »atyafija« volt. Ennek az ősi magyar szóval »vérint való atyafiságnak« és fiktív vérközösségnek még a városi polgárság sem volt részese. A nemesi szemlélet olykor bebocsátja őket az *ország*, de nem a *nemzet* fogalmába, ebbe a tágas eszmei nemesi udvarházba. A parasztság, az 1514-ben elvileg kimondott »örök« paraszti állapot” részese, mindkettőből ki volt tiltva. Másodszor: a *perpetua rusticitas* magyar nyelven beszélő tömegei is tudták természetesen, hogy ők egy tágabb »magyar nemzetség« részesei, melynek – más nemzetiségekkel szemben – közösek a »szokásai és erkölcei«. Ez a fajta csoporttudat azonban más *minőségű* volt, - itt találjuk a fő érvet Szekfű Gyula végvári parasztjai ellen - (*beszúrás tőlem* – Ő. S.) mint az előbbi, ahogy maga e toposz is más tartalmat fejezett ki ebben a vonatkozásban, mint a dekretumokban, jogi és irodalmi szövegekben fenntartott nemesi értelmezésű *mores et consuetudines nationis (gentis) Hungariae* fordulat. Ez volt a magyar folklór, mely annyiban hasonlított az előbbihez, hogy számos elemében ez is „internacionális” eredetű és rendi tagoltságú volt, hiszen szüntelenül bővült és gazdagodott a környező szláv és egyéb etnikumok paraszti tradícióival, azokkal szoros kölcsönhatásban fejlődött, és annyiban állt az előbbivel összefüggésben, hogy szüntelenül magába szívott nemesi eredetű elemeket is, hogy a századok során, a helyi színeken túl, egy sajátosan magyar népi mű-

veltség ötvözetét konzerválja az újkorig. Etelközhöz, a Don vidékéhez ennek is kevés köze volt már a középkorban, sokkal több a Duna völgyéhez. Éppoly kevés köze volt az ősi magyar »gentilizmushoz«, mint az újabb keletű »nemzeti« öntudat gondolati kincséhez, éspedig azonos okból: a parasztság kiszorult az ősi *községből*, és nem válhatott tagjává egy újabb képletű politikai *communitas*nak. Szüntelenül új elemekkel bővülő, mégis erősen konzervatív és konzerváló erejű etnikai csoporttudata – amennyiben a szűkebb, táji jellegű etnikai csoportokon túl a »magyar« is kétségtelenül »csoport« volt horizontján – megőrizte a magyar etnikumot, de a »politikum« szférája alá süllyedve, közösségi tudatában ez nem jelentett valami ideologikusan színezett, politikai lojalitást követelő, prominens társadalmi csoportot.” Uo. 97–99.

231. A történetet Király István ismertette 1986 tavaszán M. Kiss Sándor progressziós áramlatok a 20. században című szemináriumán.
232. 1973-ban Király István a magyar szabadságharcos hagyománynak, konkrétan a XVII–XVIII. század függetlenségi harcainak a rehabilitálását hirdeti meg nagy vitát kavart beszédében, egy, a magyar progresszív gondolatnak, „a citoyen-tudatnak integráns részévé váló kuruc hagyomány”-ról beszél, bár ez a hagyomány nem úgy létezik, ahogy ő állítja. Nem tudatos, semmiképpen sem hasonlítható az általa említett, nemzeti-vallási elemeket is tartalmazó, tehát mélyebben rétegezett, szerb koszovói és a lengyel Kościuszko-kultuszhoz. Magyar Tudomány.
233. „A kádári s a múltó esztendőik során kibontakozó aczéli hatalom számára a társadalmi (s ezen belül az irodalmi) tudat formálása egy tágabb koncepció részeként nagyon fontos volt, 1962–63-ig különösen. Ennek leginkább szorgalmazott mozzanata a »burzsoá« eredetűnek tudott szemléletmódok fölszámolása volt, legkivált a revizionistának és a nacionalistának ítélt szellemi jelenségeké. E homogenizáló szándék mélyén természetesen a forradalom emlékezetének a szétzúzása rejlett, ama nemzetcentrikus függetlenségi hagyománysornak a kifakítása, amelynek 1956 a nyílt demonstrációja volt. A népi írókról és a »burzsoá nacionalizmusról« készült állásfoglalások ezt a törekvést (is) célozták a maguk szemforgató módján, s bizony e dokumentumok *ideológiai kritikájának* nyomvonalán haladt az a Molnár Erik névéhez kapcsolt történészi koncepció is, amelynek hosszú esztendőkre nyúló, több szakaszban lezajlott vitája már az »oldódás« éveinek szellemi manipulációsorához kötődött, még akkor is, ha az egykori rákosista igazságügy-miniszter fölfogását a hatalom nyíltan nem támogatta.” Pál József: i. m. 34–48. Ugyanitt még a vitáról 390–408. Kósa László: Európai utas 11. (2000) 1. A magyar nemzettudat változásai.

234. „Megkezdődhetett a Nyugat és általában a városi irodalomnak a marxizáló szemlélettől lassan eltávolodó értékelése, gazdag antológiák és tanulmányok jelentek meg a Huszadik Század című folyóiratról, a Vasárnapi Körről, a Vasárnap Társaságról, olyan nívós szaktudósok – Erényi Tibor, Hanák Péter, Litván György, Vezér Erzsébet s mások tollából, akiknek Nyugat-orientált, elsősorban modernizációpárti, radikálisan nacionalizmusellenes fölfogása soha nem volt kérdéses. A magyar századforduló és századelő egyébként alapos földolgozása-tudatosítása tehát egy határozottan antinacionalista szemlélet mentén történt meg, a két forradalom közül a hangsúly hallgatólagosan is egyre inkább a Károlyi-félére esett, a boldog békeidők gyarapodást hozó kora pedig szép lassan szinte bearanyozódott. Ez a fölfogás, ha egy ideig még nyíltan nem is hirdethette az e folyamat csúcspontját jelentő polgári radikalizmust tudta a progresszió legkiemelkedőbb e századi szellemi-politikai irányzatának, s ez a látásmód a »közvélemény-formáló« értelmiségben is értő fülekre talált. A fiatalabb történészgeneráció is jobbra ehhez a »modernista« fölfogáshoz igazodott, díszes albumok, kiadványok jelentek meg rendre, s már alig van esztendő, hogy valamelyik tévécsatornán ne zengenék heteken át a korszak dicséretét, a nyilvánvaló példaadás szándékával persze.” N. Pál József elemzése szerint: „E fölfogással szemben annak idején idehaza voltaképpen egyetlen markáns koncepció született. Király István, aki a Molnár Erik-féle elképzeléssel élete végéig szemben állt (a *Hazafiság és forradalmiság* tanulmányai erről szóltak), amíg a tudományban és a módszerterületen előre, az ideológiai alapvetésben visszafelé lépett. A hatvanas esztendőkhöz Magyarországon is meglódult szaktudomány szinte minden elemét fölhasználva a »szocializmus építéséről« mereven vallott kontinuitáselméletének megfelelően Révai József forradalmárképéhez »(s a nem-beliséget taglaló Lukács György esztétikájához) hátrált vissza. Példátlanul óriási tudást és anyagot mozgósítva írt egy gigantikus fejlődésregényt«, s ebben Ady fokozatosan »letisztuló« forradalmári tudatát az általa kurucos-szabadságharcosnak nevezett *függetlenségi tradícióval kötötte össze*, pontosan azzal a szellemiséggel tehát, amelyet az újmódi történelemfölfogás a leginkább támadott. Király akkori szakmai és ideológiai tekintélye miatt a vele való vita jobbra a részkérdések szintjén maradt, holott koncepcióját az intellektuális közvélemény egyáltalában nem fogadta el, s tartok tőle, hogy nem is annyira marxista, hanem annak vélt nacionalista jellege okán.” Uo.
235. Pál József uo.
236. Páskándiné Sebők Anna: Szabadságra Vágyó Ifjak Szövetsége 1956. Bp. 2002. Hamvas Intézet. Uő: Kolozsvári perek. Hamvas Intézet. Bp., 2001

237. Szűcs: i. m. 115–116.

238. Uo.

239. Uo. 106.

240. „Mindkét képzet a 16. század során keletkezett és a 17. században kerekedett ki, amikor egyrészt egy, a királyi hatalommal szemben kiegyensúlyozott rendi »államnemzet« volt a kortársak vágyainak netovábbja, másrészt a valóságos Mátyás király alakja a jelen nyomorúságai közt reminiscenciák forrásává és mitikus figurává finomodott.

A valóságos Mátyás egy afféle soknemzetiségű, több királyságból álló államkomplexum megteremtésére törekedett, amilyen a török hódítás árnyékában Anjou Lajos, Zsigmond, Albert, I. Ulászló majd V. László jogara alatt e térségben ténylegesen készülőfélben volt, minthogy történeti szükségesszerűség volt, s ami végül is 1526 után a Habsburgoknak sikerült; e komplexumon *belül* törekedett az egyes királyságok és tartományok centralizációjára, ami a magyar korona fennhatósága alatt és Sziléziában valóban jelentős eredményekre is vezetett.” Uo.

E nagy király nemcsak nagy koncepciójú uralkodó, ügyes diplomata és tehetséges hadvezér volt, hanem humanista műveltségű ember is, aki személyesen diktált diplomáciai levelezésében és diplomatákkal, humanistákkal való társalgásai során nemegyszer hangoztatta, hogy a »haza üdvéért« cselekszik, »nemzete dicsőségéért« küzd. Igazi hangja azonban ott csendül ki, ahol egyszerűen »alattvalóiról« beszél. Nemigen szerette a rendi »nemzetet«. »Széltében-hosszában korholta a magyar szokásokat – írja róla Bonfini –, nyíltan elítélte az ősi magyar parasztiságot és műveletlenséget.« Legfőbb vágya az volt, írja ugyancsak Bonfini, hogy »Magyarországot megtisztítsa műveletlen jellegétől, megszelídítse a szittya erkölcsöket, elnyomja a féktelen gőgöt, és engedelmességre szorítsa a nyakas magyart!« A nemesek viszont azt hányták szemére (a valóságos királynak, nem a későbbi mítosznak), hogy »elhagyja a szigorú erkölcsöket, eltörli a régi szokásokat, és az olasz romlott erkölcsöket teszi helyébe”. Az »olasz« minősítés itt természetesen a korszerű reneszánsz normákra vonatkozik.

A dubnici krónika magyar »nacionalista« szölamokat hangoztató írója megéppenséggel István moldvai vajda alakját szegezi vele szembe, aki – nem úgy, mint Mátyás – »hazája és nemzete jó protektora«, továbbá a gőgös nagyúr, Báthory István alakját, aki – nem úgy, mint Mátyás – »a rábízott nép jó védelmezője«. Nemcsak a nemesi közvélemény háborgott, hanem, mint közismert, a parasztok is tömegesen futkostak rejtékhelyekre a király adószedői elől.

Mátyás itthoni centralizációs kísérlete abban állt, hogy szakított azzal az államfelfogással, melynek értelmében az önmagát a »nemzettel« azonosító nemesség »régi jó joga«, »szabadságai és törvényei« az államélet alapja, a király pedig a »törvény szolgálja«. Az ő törekvéseiben a király a »törvény« (a rendi szokásjog) felett áll, *legibus solutus*, hatalma pedig, legalábbis bizonyos vonatkozásokban, *absoluta potestas*. Mátyás és a rendi »nemzet« rosszul fért össze. E *natio* »függetlenségének« élharcosai a lázadó bárók, az erdélyi zendülők voltak, nem utolsósorban a királlyal tragikusan meghasonlott Vitéz János és a kegyvesztetté vált Janus Pannonius.” Uo. 107.

241. Uo. 107–108.

242. Uo. 108.

243. Mint Molnár Erik idézi Esterházy Miklóst, olyan sikeridézet lesz a korban az eset a tizenöt éves háború idejéből, mikor a magyar hajdúk elől a szomszédban táborozó krími tatárokhoz menekül a dunántúli falu népe. Miután megbizonyosodtunk, hogy a tatárok voltak saját koruk vöröskeresztes alakulatai, megtudjuk hogy a gazdasági típusú nemzeti legitimáció legsúlyosabb megsértője, a környék tönkrevője Zrínyi Miklós, a Szigetvárt 1556-ban megvédő Horváth Márkkal egyetemben, akik miatt a marhahajtó útvonal északra kanyarodik, mert elijeszti a későbbi nemzettudat letéteményeseit a magyar marhákat. (A kereskedelmi útvonalak elterelődését ezek szerint nem a vár török bevétele okozza.)

244. „Miután a lovagság és a nemesség a hadviselésben korszerűtlenné vált, Európa-szerte egyre inkább zsoldosok vívták a háborúkat, akiket fizetni kellett, nem pedig emocionális pátozzsal lelkesíteni. A kései középkor óta a patrióta propaganda kettős funkciót látott el. A nemességnek azt a részét, mely még mozgósítható volt, régi keresztény vagy hűbéri jellegű argumentáció helyett korszerűbb eszmei érvekkel lelkesítette helytállásra; másrészt viszont annak szüntelen deklarálása, hogy a nemesség most is és mindig »a haza védelmezője« volt, éppenséggel egy retorikai fikció erejével is a nemesség létének erkölcsi indoklását volt hivatva propagálni. Mennél inkább hanyatlik egy társadalmi osztály, annál inkább a fikciók, az illúziók, az önáltatás pszichikai kódében él. Bármilyen különös, a Jagello-kori nemesség valóban hitte, hogy ő a »haza védője«, a »haza bajnoka«, holott legtöbbje törököt sem látott életében. A propaganda rádiuszát mindkét esetben a nemesség köre szabta meg.” Uo. 103.

245. Szűcs: uo. 97.

246. Uo. 170.

247. „Ennek feltételei viszont vagy valamilyen *kivételesen* tartósult forradal-

mi helyzetben, vagy éppenséggel ellenkezőleg: olyan történeti szituációban vannak adva, amikor *átmenetileg* a nemesség és a parasztság közti társadalmi feszültség valamilyen – vélt vagy igazi – közös ügynek, érdeknek rendelődik alá. Mindkettő igen ritka a feudalizmus idején, mindkettő átmeneti helyzet. Az elsőre jellegzetes példa a cseh huszitizmus az 1410–30-as években, a másodikra a magyarországi 17. század, azon belül is főként az 1670–711 közti időszak. Más-más okból ugyan, de mindkettő esetében megrepedeztek, sőt részben leomlottak a társadalom rendi válaszfalai mind a hadakozó közösségek vonatkozásában, mind az ideológia rendi tagozottsága terén. Ilyen esetekben fejlődik ki a patriotizmus sajátos, plebejus jellegű és értelmezésű válfaja. De nem egy meglevő, eleve adott »népi patriotizmus« hozza létre a szituációt, hanem megfordítva: a szituáció szüli a patrióta érzést és érvrendszert oly módon, hogy a mozgalmakban részt vevő falusi és városi szegények átvesszik és a maguk igényei szerint formálják át a nemesi és városi patrícius rétegekben már korábban megfogalmazódott »nemzeti« és »patrióta« tudattartalmat, miként a parasztfelkelések teszik általában a keresztény gondolatkinccsel. (...) A magyar parasztság viszont éppen ekkor jut hozzá a nemzeti és a patrióta gondolati elemekhez. A történeti feltételekről korábban már volt szó. Ha a magyar nemesség és a többnyelvű magyarországi parasztság közt a közös érdek hite és hiedelme alakulhatott ki, azt a bécsi udvar magának köszönheti. Nem azért, mintha – legalábbis a lipóti kormányzat, az 1670-es évek előtt – Bécs modern értelemben »elnyomta« volna »a magyar nemzetet«, mert az elnyomás minőségében ekkor még az osztrák és cseh örökös tartományok és Magyarország viszonylatában valami alapvető különbség nem volt. Sokkal inkább arról van szó, hogy míg a nyugat-európai abszolutista kormányzatoktól a számos teher és rossz mellett »az alattvalók« általában számos nyilvánvaló és érzékelhető előnyt is kaptak, effélét a magyarországi parasztság már a 16–17. század folyamán sem érzékelhetett, a század utolsó harmadában pedig még annyiban meg is változott a helyzet, hogy egyértelművé vált: ami Bécsből jön, az csak rossz lehet. Ezt a szituációt a katolikus–protestáns ellentét a század eleje óta még tovább élezte. Így alakult ki az a helyzet, hogy hovatovább már kevésbé fenyegetett 1456 és 1514 mechanizmusa, hogy a *necessitas* esetén fegyverbe hívott parasztok fegyvereiket az urak ellen fordítják, hiszen a súlyosabb rosszat immár a parasztok is Bécsben kezdték látni. A helyzet egyébként is sok tekintetben más volt. A török hódoltság bizonyos értelemben fellazította a feudális viszonyokat, kialakult egy szabad, költöző paraszti réteg, a *laborator* és a *bellator* közti merev

késő középkori válaszfal sok ponton omladozott, a török végeken létrejött egy jórészt nem nemesi eredetű »vitézlő rend«, melynek szerepéről, mint a katonai-nemesi öntudati elemek és ideológiai motívumok közvetítőjéről, korábban már volt szó. A katonáskodás a parasztság változó kedvű fiai számára a társadalmi szabadságot csillantotta meg, a *libertas* pedig reménykeltő útnak látszott a »szabad magyar nemzet« fogalma felé. A feltétel az »idegen nemzetség« elleni küzdelem volt. *Pro patria et libertate*: a két fogalom jellegzetes összekapcsolása immár újfajta értelmezést engedett meg. Hogy a 17. században létezett egy népi jellegű patriotizmus, az nem vita, hanem ténykérdés, hiszen számos forrás igazolja. Minden azon fordult meg, megcsillan-e a remény a »nemzet szabadságában« valló részesülést illetően, s a nemesi nemzeti-patriota eszmekör popularizációjának megvan-e a feltétele a magukat egy hadakozó közösség tagjainak, ennél fogva tehát »haza védelmezőjének« való paraszti és félpaszti elemek társadalmi öntudatában. A *Szegénylegény éneke* (1706 körül) ismert sorai világosan fejezik ki az összefüggést: »Igen kedveltük a kurucságot (...) Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot: Oltalmazuk s szabadságunk Szegény hazánkat.« (A várt és remélt hajdúszabadságról van szó.) A szituáció a szatmári békével lezárult, 1711 után megszűnt a remény, hogy a magyar nemesség az előző század eszközeivel kényszeríti ki rendi szabadságjogait az udvartól, a parasztság számára pedig megszűnt a remény, hogy társadalmi szabadságot kap saját uraitól. S minthogy Mária Terézia, majd II. József azt az általános európai mozdulatot is megtanulta, hogyan nyúlhat az uralkodó a nemesek feje fölött az alattvalókhoz, a parasztság tömegeiben a 18. század folyamán egyre halványult a vezérlő fejedelem, Rákóczi emléke, s egyre inkább Bécstől remélte »nyerni a szabadságot«, mely fogalom ismét elvált – ahogy korábban is különváltan élt – »szegény hazánk« fogalmától. A polgárosuló nemességnek a »haza« immár alapvetően új fogalmával és a »polgári szabadság« újfajta koncepciójával kellett meggyernie a parasztságot a következő században. Ez már azonban más lapra tartozó téma, ebben már benne van a francia forradalom is. Ezzel lezárult a »nemzet« historikumának előtörténete, és megkezdődik a – nem kevésbé bonyolult és ellentmondásos – modern nemzeti problematika, a »nép beemelése a nemzetbe«, a magyar reformkor programja. A feudalizmus kori »népi patriotizmus« problémája kapcsán nem az a vitakérdés, hogy volt-e ilyen jelenség vagy sem, hanem egyrészt az, hogy valami »organikus« *a priori* jelenség volt-e ez; másrészt az, hogy a parasztság bármilyen korban, bármilyen körülmények közt megfigyelt önvédelmi harca idegen hódítók ellen e jelenséggel *interpretálható-e*. Ki kell szabadulnunk abból az

önmagunk gyártotta módszertani csapdából, hogy a »patriotizmus« történeti fogalmához eleve értékítéletet kötözünk. A patriotizmus meghatározott fogalmi jegyekkel körülírható eszmei jelenség, és eszmeileg indokolt társadalmi attitűd. Mint ilyen, az eszmetörténet tárgya, és nem a történelmi értékelést helyettesítő minősítő kategória. E fogalom használata kapcsán a *leíró* és az *értékelő* mozzanat összekeverése és egybekapcsolása módszertani képtelenségekhez, végső fokon a történelem erőltetett és anakronisztikus interpretációjához vezet. Ha a mi történetírásunkban a »népi«, »haladó« és »nemzeti függetlenségi« kategóriák korábban tárgyalt hibás történet szemléleti és logikai összekapcsolásának a régi századokra nézve egyik eszköze az ösztönös »népi patriotizmus« volt, a szomszédban ez úgy jelentkezett, hogy a népi osztályharc volt a régi századok óta a nemzeti lét ösztönös előkészítője. Egyik sem szolgálja a történelem *valóságos* nemzeti aspektusának tisztázását.” Szűcs: uo. (136–140.).

248. Szűcs: i. m. 154.
249. Kriston Pál: A történetírás története. Bp. 1996. 228.
250. Antall József beszéde, Mohács és Vidéke: 1991. augusztus 31. 3–4.
251. Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza. „Magyarország a keresztyénység védőbástyája.” In: Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 297–351.
252. Imre Mihály: „Magyarország panasza”, i. m. Galavics Géza: „Kössünk kardot a pogány ellen”, i. m. Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”, i. m.
253. Történelemkép, i. m. In Sinkó Katalin: A nemzeti szenvedéstörténet.
254. Gyáni Gábor: i. m.
255. Marosi: i. m. uo.
256. Uo.
257. Ungváry Krisztián: A beszerzés és az útibeszámoló. Tudósok az állambiztonság célkeresztjében. Élet és Irodalom L. évfolyam 20. szám 2006. május 19. Hivatkozik az ABTL O-8-103/1 és az O-8-130/15 valamint az O-8-448/1 aktákra.
258. A KISZ-aktivistából milliommossá vált russzicista történész a posztszovjet kultúrpolitika letéteményesévé vált Magyarországon.
259. Gecsényi Lajos, a pártkatona, politikai pályájával segítette történészi érvényesülését. A Győr–Sopron Megyei Levéltár igazgatója, MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, az ELTE Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékének professzora, az Országos Levéltár igazgatója stb. Levéltár-igazgatóként állította, hogy Medgyessy Péter miniszterelnök beszerzési dokumentációja hamisítvány.

260. Pálffy Géza: A 16. század története. Bp. 2000. 75.

261. „S bár kétségtelen, hogy az idegenből érkező és az ország összebevételét megközelítő éves támogatás nem jótékony adakozás, hanem az osztrák örökös tartományok védelme érdekében nyújtott segítség volt, mindez a tényeken keveset változtat: Magyarország megmaradásában a Habsburgoknak elvitathatatlan történelmi szerepük volt. A 16. századi magyarországi útkeresések során ők nevezhették magukat a legszerencsésebbnek, hiszen fő céljukat, az oszmánok tartományaik határa előtti feltartóztatását sikerült elérniük. Ez viszont a magyarság számára is lehetőséget teremtett a megmaradásra – noha a nélkülözhetetlen idegen segélyeknek igen súlyos ára volt: kiszorulás az ország legfontosabb kérdéseinek, a had-, kül- és pénzügyeknek a központi (bécsi), sőt részben még helyi (magyarországi) irányításából is. A magyar rendek számára azonban más út aligha létezett. A Mohács után kialakult különleges szituációban kényszerpályára kerültek, és csak igen nehezen tudtak alkalmazkodni azokhoz az új körülményekhez, melyeket a magyar uralkodó idegenben való tartózkodása és a Habsburg Birodalommal létrejött perszonálunió teremtett.

A súlyos területi, anyagi és vérveszteség ellenére a két világbirodalom határán a 16. században a magyarság mégis elérte egyik fő célját: a megmaradást, sőt részben még önálló államiságának megtartását is. Mindez a nagyhatalmak akarátának való kiszolgáltatottság közepette a vártnál sokkal kedvezőbb körülmények között ment végbe. A területileg és politikailag három részre szakadt ország ugyanis mind gazdasági, mind kulturális szempontból egységes maradt. Sőt Magyarország továbbra is része, méghozzá fontos része volt Európának. A »kereszténység védőbástyájává« (propugnaculum christianitatis) vált királyi Magyarország a Habsburg Birodalommal 1526-ban létrejött perszonáluniónak köszönhetően politikai és katonai szempontból még szorosabb szálakkal kötődött nyugati szomszédaihoz, mint a jóval békésebb késő középkorban. A kedvező gazdasági lehetőségeknek, elsősorban a mezőgazdasági áruk iránti megnövekedett nyugati keresletnek köszönhetően a szétszakadt ország gazdaságilag egységes maradt, sőt meghatározó szerepet töltött be a kontinens kereskedelmi kapcsolatrendszerében. A 16. században tehát Közép-Európa saját biztonsága és élelemellátása érdekében a Magyar Királyságra mint előretolt bástyára és éléskamrára volt rászorulva – miközben Magyarország ennek a szerepkörnek a betöltéséhez nem nélkülözhetette az általa oltalmazott és ellátott Habsburg Birodalom gazdasági-katonai erőforrásait. A különleges egymásrautaltság – a törökellenes határvédelmi rendszer kiépítése mellett – a nagy hadjáratok közötti békésebb időszakokban jelen-

tős gazdasági fejlődést is lehetővé tett. A költő Wathay Ferenc a tizenöt éves háború kellős közepén ezért vethette papírra az alábbi sorokat: »Sok szép gazdagsággal ez föld rakva vala, / Rajta sok szép város s roppant falu vala, / Ezt sok szép vénember s polgár lakja vala, / Ifjú népe erős medve módra vala« A kor szellemi és vallási irányzatai, a humanizmus, a reneszánsz és a reformáció révén Magyarország Európa szellemi vérkeringésében is fontos helyet foglalt el. Sőt az Erdélyi Fejedelemség a század második felében menedéket nyújtott a vallási nézeteik miatt még a protestáns országokban is üldözött radikális szabadgondolkodóknak. A Pozsonyban és Gyulafehérvárott élő humanisták, valamint a német és itáliai egyetemeken nagy számban tanuló diákság – a vándorló tudás – Európa minden fontosabb szellemi műhelyével eleven és gyümölcsöző kapcsolatot biztosított. Ráadásul a magyar hadszíntér eseményei iránt a mohácsi csata után egyre nőtt Európa érdeklődése. A szaporodó rölpapok, majd az első újságok ezért egyre több információval tudósítottak az „örök ellenséggel” vívott küzdelemről. A mohácsi ütközet, Szigetvár 1566. évi helytállása vagy a tizenöt éves háború várostromai mellett a Német-római Birodalom nagyközönsége még olyan kisebb eseményekről is értesülhetett, mint amilyen az 1588. évi szikszói összecsapás volt. A török háborúk hírei és a keleti hódítóról szóló színes beszámolók közel két évszázadon át Európa érdeklődésének középpontjában tartották Magyarországot. A három részre szakadt ország összességében meghatározó része maradt Európának és a keresztény kultúrkörnek. A kényszerpályákkal teli útkeresés tehát csaknem elérte mindazt az eredményt, mely a két világbirodalom határvidékévé vált Magyarország szorult helyzetében egyáltalán lehetséges volt. Mindez a magyarság évszázados történeti hagyományaihoz való ragaszkodásának ékes bizonyítéka volt.” 243. o.

262. I. m. 75.

263. I. m. 95.

264. „A császár hadvezérei ezt már nem tűrték el. Sforza Pallavicini november 30-án a következőket írta uralkodójának: »Az emberinél mélyebb értelem sem elegendő, hogy ennek az embernek természetét és értelmét kifürkéssze. Ő ugyanabban a pillanatban nevet és sír és tagad, szent szándékot tanúsít és ördögi tetteket forral. Az egyik órában mindenről hittel biztosít, a másikban kézzelfoghatóvá tesz minden kételyt és gyanút, ami csak kigondolható. Végre mégis inkább töröknek, mint kereszténynek hiszem őt.« A Barát tehát túllépte a megengedett határt, melyet ekkor már nem ő, hanem a Magyarorszáért küzdő nagyhatalmak szabtak meg. A törökkel való jó viszonyt a Habsburgokkal közösen indított háborúban már a legügyesebb manőverekkel sem tarthatta

fenn. Ennek megkísérléséért életével fizetett. A kormányzót Gianbattista Castaldo generális katonái 1551. december 17-ének éjszakáján alvinci kastélyában meggyilkolták. Nincs kétségünk azonban afelől, hogy ha ezt nem ők, akkor az elkövetkező esztendőkből a szultán parancsának megfelelően vagy a törökök, vagy belső ellenfelei teszik meg.” I. m. 95.

265. „Erdély lakóinak ugyanakkor a különválás legalább annyi hátrányt, mint előnyt hozott. Az előnyök ugyanis elsősorban olyan területeken mutatkoztak meg, amelyek – ha nem is teljességgel, de nagyrészt – a királyságban jelentkeztek. A királyi udvar Bécsbe kerülésével a magyar kultúra támogatását nagyrészt a magyarországi főnemesi udvarok, a nagyszombati és pozsonyi főpapi irodalmi-művészeti társaságok, illetve a különvált Erdélyben a fejedelmi udvar vette át. A gyulafehérvári fejedelmi központ ekként János Zsigmond uralkodásától kezdve egészen Báthory Zsigmond kormányzásáig országosan is jelentős szerepet töltött be a magyar kultúra és irodalom patronálásában. Sőt Szapolyai János fia – reneszánsz udvara kiépítése mellett – kitűnt még a protestantizmus irányzatainak támogatásában is. Ez alapvető szerepet játszott abban, hogy – a királysághoz hasonlóan – a 16. században Erdély is »vallást« váltott. Külön is említést érdemel, hogy János Zsigmond olasz származású udvari orvosa, Giorgio Blandrata hatására a radikálisabb áramlatok közé tartozó antitrinitarizmussal is szerfelett rokonszenvezett. Az 1568. évi tordai országgyűlésen a Szentháromság dogmáját tagadó irányzat ennek köszönhetően került be – a katolikus, az evangélikus és a református mellett – negyedikként a bevett vallások közé. Ez a korabeli Európában egyedülálló rendelkezés volt, melyre joggal büszke a magyar egyháztörténelem. Miként arról a Nyelvkeresők című fejezetből majd bővebben tájékozódhat az olvasó, a protestantizmus elterjedése együtt járt a magyar nyelv és irodalom fejlődésével, illetve a magyar nyelvű nyomtatott könyvek szaporodásával is. Ez így volt mind Erdélyben, mind a királyságban, s mindkét területen igen számottevő eredményeket hozott. Még hozzá függetlenül attól, hogy az előbbi állam trónját a Porta vazallusságában egy magyar, az utóbbiét pedig egy a magyar rendek által elfogadott Habsburg uralkodó töltötte be. Ezen a téren majd csak a 17. században következett be változás, amikor a királyságban az udvar támogatta katolikus megújulásnak köszönhetően a protestáns irányzatok veszítettek pozícióikból. Ez valójában mégsem jelentett negatív változást, hiszen Pázmány Péter és jezsuita utódai legalább annyit tettek a magyar kultúra ápolásáért, mint velük vitázó protestáns kortársaik.” Uo.

266. I. m. 150.

267. „A vitathatatlan pozitív jelenségek ellenére az oszmánok által kijelölt önállósodás Erdély egész fejlődésére számos, hosszú távon is káros következménnyel járt. Már a korabeli magyarság is nehezen tudta elfogadni, hogy országa egy igen tekintélyes területű tartományát csatolják el tőle, illetve számtalan kísérlet ellenére sem tudják végrehajtani az olyannyira kívánt országegyesítést. Ráadásul Szulejmán szultán az 1550-es évek közepén a középkori királyság legfejletlenebb területét szakította el Magyarországtól. (Sic!) Emiatt pedig – miként bemutattuk – az elkövetkező időben társadalmának és gazdaságának fejlődése előtt jelentős, szinte legyőzhetetlen akadályok emelkedtek. Az anyaországtól való elszakadás következtében a már korábban is fejletlenebb országrész berendezkedése pusztán felemás módon, nagyrészt középkorias szinten alakulhatott tovább. Erdély egész fejlődése 1556-ban tehát sajátos útra tért. Bár »a hatalmas és praktikás nemzetség« közötti szűk ösvényen a 16–17. században a legtehetségesebb fejedelmek néhány esetben remek diplomáciai érzékkel politizáltak, sőt tágitották mozgásterüket, mindez alapjaiban nagyon keveset változtatott azon, hogy a királyi Magyarországhoz viszonyítva a Király-hágón túli területek lemaradása gazdasági, társadalmi és igazgatási szempontból tovább nőtt.” Uo.
268. „Az oszmánoknak elévülhetetlen szerepük volt abban, is hogy a Magyar Királyság keleti tartománya, Erdély és a hozzá csatlakozó Partium az 1550-es évektől külön útra lépett. A törökök által – sajnos joggal – „Szulejmán szultán műveként” emlegetett erdélyi fejedelemség nem szerves fejlődés eredményeként, hanem a Magyarországon viaskodó nagyhatalmak között kialakult különleges helyzet következtében az oszmánok akaratából jött létre. Szapolyai János király tehát nem érte el eredeti célját, hiszen az önálló magyar királyság megteremtése még az ország keleti területein sem sikerült. Ennek ellenére a 16. század végétől a török Portától függő fejedelemség egyre jelentősebb szerephez jutott mind a királysági rendek Bécs elleni törekvéseiben, mind Kelet-Közép-Európa diplomáciai életében. Ez a megnövekedett szerep azonban utóbb hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyt a törökök kiverését követően sem csatolták vissza az anyaországhoz. A királyságtól való elszakadás nem kedvezett a középkorban is elmaradott országrész gazdasági és társadalmi fejlődésének sem. A különállásnak Erdély lakói számára elsősorban a magyar kultúra és a reformáció elterjedése terén voltak jelentős előnyei. A kényszerű függetlenségnek összességében tehát összehasonlíthatatlanul súlyosabb hátrányos következményei, mint előnyei voltak.” 242. o.

269. I. m.
270. Magyarország története. Főszerkesztő: Romsics Ignác. Bp. 2008. 419.
271. Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1969; R. Várkonyi Ágnes: A királyi Magyarország 1541–1686. Bp. 1999, 76–77. – idézi Pálffy.
272. Pálffy: i. m. 420.
273. Pálffy: i. m. 420.
274. Tóth István György: Három ország, egy haza. Bp. 1992, 16–20. – idézi Pálffy.
275. Pálffy: i. m. 421.
276. Uo.
277. Uo.
278. „Noha történetírásunk Rákóczi általában az erdélyi fejedelmek és Thököly Imre politikája szerves folytatójának tartja, ez összességében nem, csupán egy-egy elemében (pl. Habsburg-ellenesség és Erdély önállóságának megtartása) állja meg a helyét. Mint a fentiekben részletesen láthattuk, nemzeti függetlenségi mozgalomról sem a török vazallus erdélyi fejedelmek, sem Thököly esetében nem beszélhetünk.” I. m. 479.
279. Uo. 481.
280. A kérdéskör újabb tisztázása: Tóth István György: Három ország, egy haza. Bp. 1992. – idézi Pálffy.
281. Pálffy: i. m. 481.
282. I. m. 484.
283. I. m. 484.
284. Rákóczi Ferenc: Vallomások. Emlékiratok. (Szerk. Hopp Lajos) Bp. 1979, 247. – idézi Pálffy.
285. „Összességében tehát a rendi és nemesi kiváltságok megőrzésének érdekközössége ellenére csupán az ország lakosságának egy része élte meg a kuruc felkelést függetlenségi harcként, másik része azt az ország régóta várt békéjét hátráltató polgárháborúnak tartotta – különösen, miután megtapasztalta, hogy Rákóczi katonái a fosztogatásban vetekednek a német zsoldosokkal. A háború közepette ráadásul a kollektív kiváltságokkal rendelkező katonacsoportok és a parasztság helyzetét is csak részlegesen sikerült rendezni. Így a jobbágyfelszabadításról vagy általános közteherviselésről – mint ezt az 1950–1980-as évek történetírása hangoztatta – egyáltalán nem, csupán a végső győzelemig kitartó jobbágyállapotú katonák felszabadításának kimondásáról (1708: IX. tc.) és az ország harmadára kiterjedő, szerény eredményt hozó, újfajta adókivetésről beszélhetünk. Reálisan szemlélve a 17.

században kiváltságokat szerzett fegyverforgatók társadalmi problémáinak megoldása nem függött össze sem a függetlenség kérdésével, sem Rákóczi személyes céljaival, így a kuruc politikai vezetés általában kényszerből tett engedményeket elégedetlenkedő katonáinak. E csoport a szabadságharc fegyveres küzdelmeiben és az 1708–1712. évi pestisjárványban összességében mégis jelentősen megcsappant, majd számukat az emigrációba menekültek is több ezer fővel csökkentették. A háborút túlélők helyzetét végül a szatmári kiegyezés és az azt követő békeévekben a földesurakkal kötött megállapodások rendezték.” I. m. 483.

286. „Bár Magyarország fejlődése és talán Rákóczi személyes sorsa szempontjából sokkal kedvezőbb lett volna, ha a szabadságharc a súlyos trencsényi vereséget követően véget ér, Szapolyaihoz hasonlóan a fejedelem sem volt hajlandó lemondani a hatalomról. Az 1708 novemberében kezdődő fegyverszüneti tárgyalások így néhány hónap alatt kudarcba fulladtak. Az egyre kedvezőbb pozíciókba kerülő bécsi politikai és hadvezetés – a 17. századi tapasztalatok ismeretében érthetően – mindvégig mereven elzárkózott a háborút amúgy is inkább folytatni kívánó Rákóczi egyik legfőbb követelésétől, Erdély saját hatalma alatti megtartásától. Pedig a teljes visszavonulás fejében a kuruc sereg további vereségeket, az ország újabb, többéves hatalmas pusztulást kerülhetett volna el, amelyet a császári–királyi csapatok erőszakos visszarendezése mellett országos pestisjárvány tetézett. De ez esetben feltételezhetően a fejedelem sem kényszerült volna hosszú bujdosásra, és olyan tragikus félretelődésre, mint amit az oszmánoknak való területátengedési kísérlet jelentett. Politikai vezérével azonban – bár részben ez is érthető – nem volt képes változtatni. Így a magyar történelem ugyan gazdagabb lett egy szép és hosszú bujdosótörténettel, a francia királyi sereg pedig emigráns kurucokból szerveződő huszárezredekkel, a 18. század eleji Magyar Királyság viszont szegényebb egy jobb sorsra méltó és hazájának itthon talán többet használó, nagy formátumú politikussal.” *Pálffy*: i. m. 485.

287. Uo. 485.

288. A Rákóczi-szabadságharc legfőbb eredményét végül a befejezését jelentő szatmári béke (1711. május 1.) hozta meg. Bár mind a megegyezést, mind két létrehozóját, Károlyi Sándor kuruc generálist és Pálffy Jánost, a császári–királyi hadak főparancsnokát, a történeti köztudat gyakran még mindig elítéli (különösen Károlyit vádolva árulással), ők jelentős történelmi tettet hajtottak végre. Ez különösen annak ismeretében igaz, hogy Bécsben voltak olyan tábornokok, akik keményebb katonai megoldással kívántak véget vetni a felkelésnek. A békeszerződés viszont nem csupán Rákóczinak és híveinek ígért hűség-

kü fejében általános közkegyelmet és birtokaik visszaadását, hanem az egész Magyar Királyság helyzetét és belügyeit is rendezte. Ennek háttérében a két arisztokrata katonapolitikus hallatlan körütekintése állt. Az udvar ugyanis a békével – nagyhatalmi státusa dacára – kénytelen volt tudomásul venni, hogy Magyarország a császári-királyi haderők által végrehajtott felszabadítás ellenére sem lehet a Habsburg Monarchia annektált, csupán fontos és meghatározó része, amelynek irányításában az erős magyar rendiség nem mellőzhető. Az 1526 utáni évtizedekben kialakult dualisztikus kormányzás tehát megmaradt (még ha a rendek hadügyi jogköre tovább csökkent is), a rendi alkotmány és a polgárháborúban kettészakadt rendi társadalom egysege helyreállt. De a békeszerződés a nemesi szabadságjogok mellett garantálta az érvényben lévő (1681. és 1687. évi) vallási törvények betartását is, jóllehet ezek teljes vallásszabadságot nem biztosítottak. Erdély önálló fejlődése viszont véget ért, bár Bécsből, de a helyi rendek befolyása alatt külön kormányozva, immár a Magyar Korona határain belül és nem oszmán vazallusságban fejlődhetett tovább.

289. Uo. 486.

290. Aczél György beszéde az Eötvös Kollégiumban március 15-én, egy évvel a „láncchídi” csata után.

291. A március 15-i ünnepek nemzeti megmozdulásaira lásd még az 1980-as években is keményen reagáló titkosszolgálatot. Lásd erre például a szegedi diákok aktáit!

292. „A korabeli francia, brit és német mintáknak megfelelően a reformországgyűlések liberális ellenzékét, elsősorban Kossuthot (így akár Deákot, sőt Széchenyit is!) tartották baloldalinak, és az *ancien régime* hívei mellett a fontolva haladóknak nevezett, és az elmúlt esztendőknben a magyar konzervativizmus alapító atyáiként újra felfedezett és túlértékelt Dessewffy Aurélt és Dessewffy Emilt jobboldalinak. Az évszázados polgári hagyományokról és a minden gond nélkül akár több esetben is pártot váltó politikusairól közismert briteknél elfogadható, de osztrák császári területeken megkérdőjelezhető, de legalábbis vitatható Romsics azon megállapítása, hogy a fontolva haladók álláspontja »csak mértékben, ütemben és módban, de nem alapjaiban és minőségben« tért volna el a liberális felfogástól, és hogy mindkét nagy politikai család a polgári fejlődés előmozdítását tartotta volna legfontosabb feladatának. Tény, hogy a »magyar konzervatívok« majd minden politikai (taktikai és stratégiai) kérdésben javaslatokat fogalmaztak, tanácsokat kértek és feladatokat kaptak a bécsi udvartól, amely ekkoriban és később sem igazán volt a polgári átalakulás zászlóshajója. 1848, 1867 és 1918 után

is természetesen nagyon sok minden változott, de mint a történelemben mindenkor és mindenhol bármely hatalom, így a bécsi udvar is az állandóan változó kül- és belpolitikai viszonyok mellett is hatalma állandóságában: megtartásában és átmentésében, és nem lebontásában vagy átadásában volt érdekelt. Az 1850-es években Deák Ferencet és a leendő Felirati Pártot nevezték jobboldalinak, Teleki Lászlót és a Határozati Pártot pedig baloldalinak. 1867 után a Tisza Kálmán vezetésével a Határozati Pártból kivált pártot nevezték Balközépnek (1875-ben a Deák-párttal egyesülve: Szabadelvű Párt, mely egészen 1905-ig a kormánypárt), az emigráns Kossuth politikáját képviselő pártot pedig Szélbálnak. Látható, hogy a dualista rendszer hívei számítottak jobboldaliaknak, a dualista rendszer ellenfelei pedig baloldaliaknak. Később, a Horthy-rendszer kritikusai a baloldaliak, a támogatói pedig a jobboldaliak, egészen a harmincas évek végéig, ahol a megszerveződő és megerősödő szélsőjobboldaliak is a rendszer ellenfelének számítottak. 1945 után a korábban baloldaliként számon tartott kisgazdákat illeték a jobboldali jelzővel, 1947 után pedig még a magyar kisiparosokat és szakmunkásokat képviselő szociáldemokratákat is jobboldalinak bélyegezték a két párt egyesítését és az egypárti diktatúra bevezetését előkészítő kommunisták. 1989 után a kisgazdákat, a kereszténydemokratákat, a demokrata fórumosokat, majd a fiatal demokratákat nevezték jobboldaliaknak, a szabad demokratákat és a szocialistákat pedig baloldaliaknak. A magyar politikában az ezredfordulót követően egyre inkább értelmetlennek és egyre nehezebben alkalmazhatóvá válik a klasszikus jobboldali-baloldali, de még a konzervatív, liberális, szociáldemokrata felosztás is. 1989-ben a kommunisták voltak a leginkább fontolva haladók, 2010 után ők lesznek a leghangosabb konzervatívok. Konzervatív reneszánsz közeleg, konzervatív lesz itt mindenki, aki számít. Mindegy, miféle zászló alatt, a lényeg a győzelem és a hatalom. Aki kimarad, az lemarad!” – Ismertetés. – *Szelke László: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*, szerkesztette: Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Bp., 2009. Szépirodalmi Figyelő, 2009.

293. *Pálffy Géza: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. História 30/1. 2008. 7–10. Válaszcikkemet nem hozta le a História.*
294. *Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc. Bp., 1955. Tehát Andics Erzsébet és követői pontosan azért a nemzeti függetlenségi szemlélet forrászerű megjelenéséért semmisítették meg a könyvet, amivel Pálffy, mint kommunista ideológiával az egész korszakot címkézi.*
295. A témát részleteiben feldolgoztam. Tanulmányom megjelenése előtt Pálffy Géza munkásságában nem jelenik meg a Mód Aladár-féle brosúrára való

- hivatkozás, egyáltalán a korszak historiográfiájának aktuálpolitikával való kapcsolatba hozása sem. Tanulmányom másik vonulatát, a birodalmi ideológiákat és a velük való kiegyezést és szellemi idomulást, a szovjet intervenció Kádár-konzolidációs megfogalmazásait feltűnően mellőzi. A témakörben könyvet írt *Gunst Péter*: A történetírás Magyarországon. Debrecen, 1995, nem igazán bontva ki és értve a kora újkoros témát, ugyanígy nagy összefoglaló részeként *Gyurgyák János*: Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Bp., 2007. Utal rá: *Péter Katalin*: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. Folia Historica, 1993. 13–33.
296. A koncepció részletes kritikáját adja már a korban Szekfű Bocskai-portréját bírálva. Hóman–Szekfű: Magyar történet. III. 36. Bp., 1933. *Domanovszky Sándor*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV–V. kötet. 16–17. század. Századok 63–64. (1929–1930), 881–903. *Dénes Iván Zoltán*: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula. Bp., 1980.
297. Szekfű Gyula adatta ki Benda Kálmán Bocskai-életrajzát, ahogy doktori munkáját is, amely a Pálffy által tagadott kora nemzettudati elemeket gyűjti össze.
298. „Bocskai István sokrétű mozgalma tehát soha nem lett szabadságharc vagy »magyar nemzeti felkelés«, de még rendi keretek között megvalósuló »nemzeti összefogás« sem. Akadémiai doktori disszertációkhöz végzett kutatásaink szerint ugyanis a török-tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem, vagy csupán átmenetileg támogatta.” Pálffy: Akadémiai doktori disszertáció, i. m. PÁLFFY, 2008, 324–333.
299. *Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Bp. 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta).
300. Itt kell Kollégámat figyelmeztetni Hopp Lajos könyvére, Bocskai lengyel királysági aspirációival kapcsolatban, amelyet valószínűleg eddig nem ismert. Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Balassi Kiadó, Bp. 1992. 196–201. Bocskai és a lengyel királyság című fejezete forrásokat és magyar–lengyel szakirodalmat dolgoz fel.
301. Azt sem értem, miért rajzol Kollégám az aktuálpolitika járszalagján vándorszorgó áltörténésznek, aki a jövő nemzedékében pszichés zavarokat fog előidézni. Nem hiszem, hogy látja értelmét az ilyen jellegű címkézésnek, ha indulatok nélkül magába tekint.

302. Vitacikkemben a Rímay-vers kapcsán már szóltam Imre Mihály, Heltai János kutatásairól. *Imre Mihály: „Magyarország Panasza”*. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. századi irodalmában. Debrecen 1995. Szintén az irodalomtudomány több évtizedes vállalkozásai az évenként megrendezett Reneszánsz Barokk Kutatócsoport konferenciái ilyen jellegű kérdések tömegét hozzák fel a 16–17. századra. Hadd szóljak itt csak kettőről, mely témánkhoz közel áll, mert a korszak eszmetörténetének és retorikájának politikaelméleteinek kérdését vizsgálta Magyarországon európai kontextusban. *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004, és a *Bene Sándor* által rendezett kiadás alatt álló *Politika műfajai a régi magyar irodalomban* című Gyulán tartott konferencia, 2005. A kérdéskör tudományelméleti összegzését szintén Bene Sándor vállalta.
303. Itt utalok rá, hogy eléggé csálóka arra hivatkozni, hogy nagyobb összefoglalókban, vagy külföldi munkák magyar vonatkozású félmondataiban milyen terminusok vannak, ugyanis ezek mindenkor a hazai kor- és szaktörténészek munkáit veszik át, különösen, ha a magyar nyelvet nem ismerik, és csak az idegen nyelven megjelenő munkákat vehetik kézbe, melyek a mögöttes vitákat soha nem tükrözik. Kicsit hasonló a helyzet ahhoz a politikai manipulációhoz, amikor a pártok saját kapcsolataik alapján külföldi lapokat informálnak, vagy elemző cikket íratnak, és itthon etalonként idézik azokat.
304. *Kees Tessedzsky: Üzenet az utazótáskában*. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó: *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. R. Várkonyi Ágnesnek egy jeles nap örömeire tanítványaitól. Bp. 2008. 127–147.
- Norman Davies: Európa története*. Bp. 2002. Pl. *Arno Seifert: Der rükzug der Biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus*. Köln–Wien: Böhlau 1990. *Heinz Schilling: Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648*. In: *Das Reich und die Deutschen* (Siedler Deutsche Geschichte) Berlin 1988.

Felhasznált irodalom

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárára

Molnár Erikre a jelenleg megtalálható anyagok: M-2097; O-8511/1; O-11803/7; O-11803/19 a; V-150001; V150001/3; V-150001/2; O-10986/1; M-27043; M39112/2; O-11182; O-11182/1; V-145890; V-145288/2; V-145288/a; Bt-2168/1; V-150001/6
 Kosáry Domokosra: V-145890; O-11182; O-11189/1; O-10986; O-11803/7; M 18523; M36433; M39 1112; M 40723; O-8487
 Szűcs Jenőre: O-19764/4, 5, 1; M-22 533; O-8-487/3; M-40723/1; V-150386/1; K-3145/ 1, 2, 3; O-8-448/1; M-38083/1

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

Molnár Erik-hagyaték

Mód Aladár-hagyaték

Szűcs Jenő-hagyaték

Ács Pál: „Az idő ósága” Bp., 2001.

Ács Pál: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. .

In: „Történelem-kép, szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon” című 2000. március 17. szeptember 24. között rendezett kiállítás katalógusa. Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin, 48–63.

Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608.

In: A magyar nemzet története Szerk. Szilágyi Sándor V. Bp., 1897;

Ady Endre: Nekünk Mohács kell, 1908. In: Hét évszázad magyar versei, II. 609.

Anderson, Benedict: Erfindung der Nation. Frankfurt / New York, 1988.

Antall József beszéde, Mohács és Vidéke: 1991. augusztus 31. 3–4.

Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999. Norbert Frei: Vergangenheitspolitik 1996.

Assmann, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. München, 1997. Speth, Rudolf, Edgar Wolfrum: Einleitung. In: Politische Mythen – Geschichtspolitik. Berlin, 1996.

Barta Gábor: Mohács ürügyén. (Jelenkor, 1976/9.)

Barta Gábor: Történelemről írni c. cikkében (Valóság, 1975/12.)

Batsányi János: Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz (1792). In: Hét évszázad ... i. m. I. 663.

Beke Kata: Ki írjon a történelemről? Valóság: 1976. 100–103.

- Benda Kálmán*: A magyar Hivatástudat története Bp. 1937.
- Bibó István*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem: In: Válogatott tanulmányok. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor II. köt. 569–626.
- Bibó István*: A kelet-európai kis államok nyomorúsága. In: Válogatott tanulmányok. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor II. köt. 185–260.
- Blazovich László*: Szeged rövid története. Szeged, 2005.
- Buzinkay Géza*: Feladat és múlt. Az esszéíró Németh László történetiszemlélete. In: A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról. Ak füzetek 17. Szerk: Szegedy-Maszák Mihály Budapest 1985. 54–70.
- Dávid Géza*: „Pasák és bégek uralma alatt” Bp. 2005.
- Dávid Zoltán*: Az 1715–20 évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957. 145–149.
- Davies, Norman*: Európa története. Bp. 2002.
- A „realitás” illúziója*. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Bp. 1976.
- Dénes Iván Zoltán*: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula. Bp. 1980.
- Dénes Iván Zoltán*: Az önrendelkezés érvényessége. Bp. 1988
- Dinnyei Béla*: A nemzeti ideológia, mint hamis tudat. Molnár Erik nemzet és függetlenségi hagyomány-értelmezése. In: A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok. Kossuth képei. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2004 8–121.
- Domanovszky Sándor*: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV–V. kötet. 16–17. század. Századok 63–64. (1929–1930) 881–903.
- Életrajzi lexikon: szerk. Kenyeres Ágnes, Bp. 1994.
- Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapja alkalmából.
Bevezető Berend T Ivántól.
- Erős Vilmos*: A Szekfű–Mályusz-vita. Debrecen, 2000.
- Faragó Vilmos*: Egy vitacikk ürügyén – az illetékeségről (Jelenkor, 1976/10.).
- Flake, Monika*: Mythos der Nation. Berlin, 1999. Kiállítás katalógusa.
- Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen. Bp. 1986. 18–22.
- Gergely András*: Németh László vitája Szekfű Gyulával. Valóság 83/1. 46–62.
Uő in: A mindentudás igézete. (Tanulmányok Németh Lászlóról.) Szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Ak füzetek 17. 71–101.
- Glatz Ferenc*: Nemzeti történetíró a forradalmak után. Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. (1867–1987). Bp., 1988. 275–303.
- Glatz Ferenc*: Történetíró és politika. Bp., 1980.
- Glatz Ferenc*: A polgári elitképzés műhelye. (Történetisképzés az Eötvös Kollégiumban) című fejezet. In Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 66–81.

- Gunst Péter*: A történetírás Magyarországon. Debrecen, 1995.
- Gyáni Gábor*: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya. Bp. 1989. 92–103.
- Gyurgyák János*: Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Bp. 2007.
- Heuß, Alfred*: Geschichtliche Gegenwart, ihr Erwerb und ihr Verlust. In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Nr. 7/1987, S. 389–401.
- Hobbsbaum, Eric J.*: Nations and nationalism since 1780, Programme, myt, realty. Cambridge, 1990.
- Horváth Mihály*, Polgárosodás, Liberalizmus. Függetlenségi harc. Szerk: Pál Lajos Bp. 1986. 22–30.
- Horváth Mihály*: A magyarok története. Pápa, 1942–46.
- Horváth Mihály*: Magyarország történelme. IV. köt. 4. 1871.
- Horváth Zoltán*: Szabó Ervin történelemszemlélete. Előszó az első hazai kiadáshoz, 1946.
- Hosking, Geoffrey – Schöpflin, George*: Myths and Nationhood. London, 1997.
- Illyés Gyula*: Szellem és erőszak. Bp., 1978.
- Imre Mihály*: „Magyarország Panasz”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. századi irodalmában. Debrecen 1995.
- Kisfaludy Károly*: Mohács. In Hét évszázad... Bp. 1978. I. köt. 895. Bp., 1978.
- Klaniczay Tibor*: Mi és miért veszett el Mohácsnál? (Kortárs, 1976/5.)
- Kósa László*: Németh László protestantizmusa. In: A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról. Ak füzetek 17. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály Budapest 1985. 119–142.
- Kósa László*: Európai utas 11. (2000) 1. A magyar nemzettudat változásai.
- Kosáry Domokos*: Bevezető. In: Szakály-emlékkönyv. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza. Bp., 2004.
- Kriston Pál*: A történetírás története. Bp. 1996.
- Lackó Miklós*: Molnár Eik és a 60-as évek történészvitája. Századok 2008. 142. évfolyam, 6. szám 1483–1536.
- Lázár István*: Több is veszett Mohácsnál.
- Lendvai L. Ferenc*: Közép-Európa-koncepciók. Bp., 1997
- Liszthy László*: (1628–1663): Magyar Márs. In Hét évszázad... Bp., 1979. I. m. I. 421.
- Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Bp. 1996. Szerk. Hofer Tamás.
- Magyarország története. Szerk: Romsics Ignác, Bp., 2007.
- Magyarország története. Főszerkesztő: Romsics Ignác. Bp. 2008
- Major Tamás*: Van Királydrámánk. Népszabadság, 1966. december 18.

- Marosi Ernő*: A magyar történelem képei, a történetiség szemléltetése.
In „Történelem-kép, szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon” című 2000. március 17. szeptember 24. között rendezett kiállítás katalógusa. Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin, 11–33.
- Marosi*: uo.
- Matuz, József*: Der Verzicht Süleymans des Prachtigen auf die Annexion Ungarns (Ungarn-Jahr-buch. Bd. 6. 1974–1975).
- Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp., 1943.
- Mód. Aladár emlékének* (összeállítás 1945 előtt megjelent cikkeiből, tanulmányaiból. Szerk. Gergely Jenő, bibliográfiával, Bp., 1978).
- Molnár Erik*: „Nemzet haza, honvédelem a parasztság és s nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV–XIII. sz.) TSZ 1963. A fenti tárgykörben 1962. június 11–12-én rendezett tudományos vita anyagát közli: Századok, 98. 1964. 5–6. Marxista történettudományunk fejlődésének problémái.
- Molnár Erik*: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályaképe. Bp., 1976.
- Molnár Erik*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon (Szentmiklósy Lajos néven, Bp., 1942).
- Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig (Bp., 1949).
- Molnár Erik*: Az Árpád-kori társadalom 1. A gazdasági alap (Szentmiklósy Lajos néven, Bp., 1943).
- Molnár Erik*: Az Árpád-kori társadalom. 2. A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig (Bp., 1945).
- Molnár Erik*: Az önrendelkezés érvényessége. Bp., 1988.
- Molnár Erik*: Magyar őstörténet (Szentmiklósy Lajos néven, Bp., 1942).
- Molnár Erik*: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól, TSZ 1236–1237.
- Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969.
- Nemeskürty István*: Ez történt Mohács után. Bp., 1966. Összefoglaló gyűjteményes kötet: Önfia vágta sebét. Bp. 1975. 197–477.
- Nemeskürty István*: Magam mentsége Mohács után. (Jelenkor, 1976/9.)
- Németh László*: Szekfű Gyula. Bp., 1940.
- Nora, Pierre*: Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1996. 21–31.
- Nora, Pierre*: Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Berlin, 1990.

- Őze, Sándor–Spannenberger, Norbert:* „Hungaria vulgo apellatur propugnaculum Christianitatis“ Zur politischen Instrumentalisierung einer Selbstlegitimierung in Ungarn. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationalbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Markus Krzoska, Hans-Christian Maner (Hg.) Münster, 2005. 19–39.
- Őze Sándor:* „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet.” I. m.
- Őze Sándor:* A Molnár Erik-vita és XVII–XVIII. századi szabadságküzdelmeink, 100–107. In Bercsényi Miklós és kora. Szerk. Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor. Hódmezővásárhely, 1998.
- Őze Sándor:* A Molnár Erik-vita és a „Mohács-szindróma.” In Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 165–232.
- Őze, Sándor–Spannenberger, Norbert:* Zur Reinterpretation der mittelalterlichen Staatsgründung in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts. 61–77. In: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas. 2 (2000) München, 2001.
- Őze Sándor:* Kétséges kétségek. Magyar romantika és Bocskai István? Válasz Pálffy Gézának. Publikationes universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII: – Fasciculus 2. Miskolc, 2008. 205–227.
- Őze Sándor:* A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói. Publikationes universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII: – Fasciculus 2. Miskolc, 2008. 235–244.
- Pál N. József:* A népi írókról szóló állásfoglalás és történeti ideológiai háttere Bp., 1990 171–200. In uő: „Tisztának a tisztát őrizzük meg”. Tanulmányok, kritikák a 20. századi magyar irodalomról és történelemről. Miskolc, 2001.
- Pál N. József:* Pillantás a Molnár Erik-vitára. 107–111. In: Bercsényi Miklós és kora. Szerk. Földesi Ferenc és Czeglédi Sándor. Hódmezővásárhely, 1998.
- Palacky, Jan:* Geschichte von Böhmen Osnabrück 1844–1867.
- Pálffy Géza:* A 16. század története. Bp., 2000.

- Pálffy Géza*: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: válasz Őze Sándornak. Publikationes universitatis Miskolcensis, Sectio philosophica Tomus XIII: – Fasciculus 2. Miskolc, 2008.
- Pálffy Géza*: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? Ellentmondások és kétségek. *História* 30/1. 2008. 7–10.
- Pálffy Géza*: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2008.
- Perjés Géza*: Ideológiatörténet és történeti valóság. (Uo. 1972/8.)
- Perjés Géza*: A nemzeti önérzet zavarai. *Látóhatár*, 1967/7–8.
- Perjés Géza*: Az országút szélére vetett ország. *Kortárs*, 1971/11–12. és 1972/1. Magvető Kiadó „Gyorsuló idő” sorozatában Bp. 1975.
- Perjés Géza*: Csendes, békés meditációk Mohácsról (Jelenkor, 1976/9).
- Péter Katalin*: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* 1993. 13–33.
- Péter László*: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In *Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról*. München, 1982. 147–207
- Petőfi Sándor*: Fekete-piros dal, 1848. május. In *Hét évszázad... i. m.*
- Petritsch, Wolfgang–Kaser, Karl–Pichler, Robert*: Kosovo-Kosova. Mythen-Daten-Fakten. Klagenfurt, 1999.
- Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. köt. Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 1997.
- Ránki György*: Molnár Erik válogatott tanulmányok. Bp. 1969.
- Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004.
- Ránki György*: Molnár Erik. Bp. 1971. 103–108.
- Rottler Ferenc*: Ez történt Mohács után. *Kritika* 1967. 2. Köznevelés, november 4. *Nemeskürty István*: Ez történt Mohács után. (Bp., 1966).
- Ruffy Péter*: Mohács a mérlegen. *Magyar Nemzet*, 1967. december 11.
- R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitívista történetiszemlélet Európában és hazai értékelése. Bp. 1977.
- R. Várkonyi Ágnes*: A Királyi Magyarország 1541–1686. Bp. 1999.
- R. Várkonyi Ágnes*: Pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitívista történetiszemlélet Európában és hazai értékelése. Budapest, 1977.

- Schilling, Heinz*: Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. In: Das Reich und die Deutschen (Siedler Deutsche Geschichte) Berlin 1988.
- Seifert, Arno*: Der rükzug der Biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Köln–Wien: Böhlau 1990.
- Sinkovich István*: Kőszeg és az 1532-es török hadjárat. Vasi Szemle, 1967/2.
- Soysal I.*: Mohac Sonrasi Türk-Macar Siyasac iliskiteki üzerinde Macar tarihçisi Géza Perjés 'in bir degerlendirmesi (Belleten Cilt, XL., 1976).
- Standienschky Éva*: Az írók és a hatalom. 1956–1963. Bp., 1996.
- Sundhaussen, Holm*: Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn Jahre Kosovo-krieg (1389–1999.) In: Der Krieg in religiösen und nationalan Deutungen der Neuzeit. Szerk. Dietrich Beyrau Tübingen, 2001. 11–40.
- Szabó Ervin és a 48-as magyar forradalom. Sarló és Kalapács, 1936. 6–7. sz. 13–14. 2–627.
- Szabó Ervin* Történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Litván György. Bp. 1979.
- Szabó Ervin*: A 48-as legenda. Sociale und Parteikampfe in der 48/49-er ungarischen Revolution. Internationale Presse-Korrespondenz, 1924. Normalaugaba: 12. szám, 109–110. In: szerk. Révai József: Társadalmi és pártharcok a 48-as 49-es magyar forradalomban. 606–621.
- Szabó Ervin*: A 48-as magyar forradalom osztály jellege. Gondolat 1936. 31–41. In szerk. Révai József: Társadalmi és pártharcok a 48-as, 49-es magyar forradalomban. 628–642.
- Szabó Ervin*: Az 1514-es forradalom. Népszava-naptár, 1903. 92–102.
- Szabó Ervin*: Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez. Marx és Engels Válogatott művei. I. Bp. 1905. 159–163. In szerk. Révai József: Társadalmi és pártharcok a 48-as, 49-es magyar forradalomban. 600–605.
- Szabó Miklós*: Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986. Bp., 1989.
- Szakály Ferenc* (Századok, 1968/1–2. és Valóság, 1969/5.)
- Szakály Ferenc*: A mohácsi csata (Bp., 1975).
- Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.
- Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In Mohács-tanulmányok. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986.

- Szakály Ferenc*: Adalékok Skarica Máté és Szegedi Kis István életéhez. Ráday-gyűjtemény évkönyve, 1982.
- Szakály Ferenc*: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561). Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv, 18. (1987).
- Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.
- Szakály Ferenc*: Ország perspektívák nélkül. Kortárs, 1976. 8.
- Szalay László*: Magyarország története. Lipcse–Pest, 1851–1855.
- Szalay László*: Magyarország története. Lipcse–Pest, 1851–1855.
- Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp., 1988.
- Szekfű Gyula*: A száműzött Rákóczi. Bp., 1993.
- Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. 1929.
- Szekfű Gyula*: A nemzetiségi kérdés rövid története. In Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről. Bp., 1942. 85–177.
- Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Levéltári Közlemények, 1972. 128–163.
- Szűcs Jenő*: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. Az MTA Történettudományi Intézete 1966. április 15-i vitaülésén („Szellemtörténet és nacionalizmus”) elhangzott előadás némileg bővített szövege. Megjelent: Történelmi Szemle 9. (1966), (245–266), valamint Szűcs Jenő Nemzet és történelem című kötetében. 281–326.
- Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához) (Bp., 1970);
- Szűcs Jenő*: A nemzeti ideológia történeti historikuma. TSZ. 1968. 6. sz. 47.
- Szűcs Jenő*: Die Ideologie des Bauernkrieges. (Az Osteuropäisches Bauernbewegungen c. kötetben Bp. 1977);
- Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem (Tanulmányok, Bp. 1974. németül: Böhlau 1981).
- Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp. 1972, 1974. 557–601.
- Szűcs Jenő*: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 15/6(1972) 14–31.
- Újra-kiadás: Nemzet és történelem. 1872. 1974.
- Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról (Történelmi Szemle, 1981. 3. Önálló kötetben: Bp. 1983. Les trois Europe, Fernand Braudel előszavával, Párizs, 1985.)
- Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. „Magyarország a kereszténység védőbástyája.” In Egyetemes Philológiai Közlöny. 1936. 297–351.

- Tesszelszky Kees*: Üzenet az utazótáskában. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó: Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. R. Várkonyi Ágnesnek egy jeles nap örömeire tanítványaitól. Bp. 2008. 127–147.
- Trócsányi Zsolt*: XVI–XVII. századi vitás kérdéseinkhez: Valóság, 1969/5. 30–38.
- Tóth István György*: Három ország, egy haza. Bp. 1992.
- Vekerdí László*: Nekünk Mohács kell? (1976/7–8.)
- Waczulik Margit*: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp., 1937.
- Zöldi László*: A múlt prófétája. Bp., 1989.

Névmutató

Áczél György politikus 108, 120, 146, 148, 230
 Ács Pál irodalomtörténész 62, 197, 198

Acsády Ignác (Nagykároly, 1845–Bp., 1906) történetíró, az MTA tagja (1888). Jogi tanulmányok után 1869-től több éven át előbb újságírással (Pesti Napló, az aradi Alföld, a kolozsvári Kelet) és szépirodalommal foglalkozott. 1880–83 között megjelent vígjátéka és regényei a romantikus irány hívének mutatják. 1877-től kezdve bontakozott ki történetírói munkássága, amelyet (főleg a nyolcvanas évektől) erősödő gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődés és a parasztság iránti liberális rokonszenv jellemez. A magyar történetírók közül elsőnek ismerte fel ennek jelentőségét. Megírta a jobbágyság első összefoglaló történetét. Fő művei: Aranyországban (vígjáték, Bp., 1880); Fridényi bankja (Bp., 1882); Pénzházasság (Ország-Világ, 1893); Magyarország Budavár visszafoglalása korában (Bp., 1886); Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (Bp., 1888); A magyar jobbágynépeség száma a mohácsi vész után (Ért. a tört. tud. köréből. XIV. 3. Bp., 1889); A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után (Ért. a tört. tud. köréből. XIV. 9. Bp., 1890); Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában (Bp., 1896); Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. (A magyar nemzet története V. Bp., 1897); Magyarország története I. Lipót és I. József

korában (A magyar nemzet története VII. Bp., 1898); A magyar birodalom története (I–II. Bp., 1903–1904); A magyar jobbágyság története (Bp., 1906, 1944, 1948, 1950) – 27, 51, 70, 93

Ady Endre 42, 43, 50–52, 123, 130, 194, 196, 198, 218

Albert, I., magyar király 125, 219

Andics Erzsébet (Bp., 1902. jún. 22.–Bp., 1986. ápr. 2.) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja (I. 1949, r. 1950); Kossuth-díjas (1949). ~ Berei Andor felesége. 1918-tól a KMP tagja. A proletárdiktatúra (1919) idején részt vett az ifjúsági mozgalomban. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált. 1920-tól a bécsi egy.-en tanult. 1921-ben illegális pártmunkára küldték Bp.-re, ahol letartóztatták és 15 évi fegyházra ítélték. 1922-ben a fogolycsere-egyezmény keretében a SZU-ba került, ahol aspirantúrárt végzett, majd különböző főisk.-kon és egy.-eken tanított. 1943–44-ben vezette a krasznogorszki antifasiszta iskolát. 1945-ben visszatért Mo.-ra. 1946–53-ban az MDP Pártfőisk. kig.-ja, 1953–54-ben az oktatásügyi min. első h.-e, 1954–56-ban az MDP KV Kulturális Osztályának vezetője. A nemzetőrség védelmét kérte 1956. nov. 2-án, és a Bp.-i Rendőr-főkapitányságon útlevelel igazolta, hogy szovjet állampolgár s a külföldieknek kijáró bánásmód illeti meg. A rendőrség elfogadta érvelését és a szovjet nagykövetségre kísérték, ő és Berei

- Andor elhagyták az országot. 1948–50-ben a bp.-i közgazdaság-tudományi egy. tanára. 1950–1958 között a Magy. Történelmi Társ., 1950–56-ban az Orsz. Béketanács elnöke. 1950-től nyugalmomba vonulásáig (1974) a bp.-i tudományegy. új- és legújabb kori m. történeti tanszékének vezetője. 1946–48-ban az MKP KV póttagja, 1948–56-ban az MDP KV tagja. 1949-től 1957-ig az Elnöki Tanács tagja. Kezdetben XX. sz.-i m. történelemmel, utóbb főként 1848–49 történetének kérdéseivel foglalkozott. – Fő művei: Munkásosztály és nemzet (Bp., 1945); Igazságos és igazságtalan háborúk (Bp., 1945); Fasizmus és reakció Magyarországon (Bp., 1945); A Magyar Kommunista Párt nemzeti párt (Bp., 1946); Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika (Bp., 1946); Ellenforradalom és bethleni konszolidáció (Bp., 1946); Demokrácia és szocializmus 1918–19-ben (Bp., 1948); Az egyházi reakció 1848–49-ben (Bp., 1949); Kossuth harca a reakció ellen (Bp., 1952); A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–1849-ben (I–III, Bp., 1952–81); A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharcától az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig (Bp., 1954); Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején (Bp., 1955); A Habsburgok és Romanovok szövetsége (Bp., 1962; németül Bp., 1963); Metternich és Magyarország (Bp., 1975) – 33, 78, 79, 83, 84, 93, 121, 203, 231
- Andrássy Gyula, az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere 58, 146
- Antall József, Magyarország miniszterelnöke 129, 132, 134, 223
- Arany János 42
- Árpád fejedelem 11, 78, 201, 208
- Attila hun király 10–12
- Babeş, Victor, román politikus 10
- Babits Mihály 42, 194
- Balassa János bányavárosi főkapitány 23
- Bálint Sándor néprajzkutató 13, 183
- Barta Gábor történész 32, 169, 212, 213
- Bartók Béla 123, 194
- Basta, Giorgio, Erdély katonai parancsnoka 157, 166, 175
- Báthory István lengyel király 18, 23, 31, 157, 158, 161, 153, 164, 184, 219
- Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 157, 166, 171, 226
- Batsányi János 198
- Beke Kata publicista 111, 213, 214
- Beksics Gusztáv 27
- Benczédi László (Rákospalota, 1929–Bp., 1986) történész, a történelemtudomány kandidátusa (1975). Tanulmányait az Eötvös Kollégium tagjaként (1947–50) a bp.-i tudományegy. történelem–levéltár szakán 1947–52-ben végezte. 1952–53-ban a Hadtörténelmi Intézet levéltárosa, 1953–56-ban a Zrínyi Miklós Katonai Akad. tanára, 1956–57-ben levéltáros a Magy. Orsz. Levéltárban. 1958-ban a bp.-i Móríc Zsigmond Gimn. tanára, 1958–60-ban a Magy. Történelmi Társ. tudományos munkatársa. 1960-tól az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, 1976-tól haláláig főmunkatársa, 1967–71-ben a M.–Német Történész Vegyesbizottság titkára volt. Elsősorban a 17. század második felének m. politika- és társadalomtörténetével, különösen a kuruc mozgalmakkal foglalkozott.

- Történeti-publisztikai írásában történet-szemléletünk vitás kérdéseit elemezte. – Fő művei: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben (Bp., 1953); A magyar történelem az őskortól a szatmári békéig (Tankönyv a gimnáziumok II. osztálya számára, Bp., 1967); Szocialista hazafiság – szocialista történet-szemlélet (Csatári Dániellel, Bp., 1967); A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a XVI–XVII. században (Nemzetiség a feudalizmus korában, Bp., 1972); Rendiiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon 1664–1685 (Bp., 1980); Magyarország története 1526–1683 (társszerző, Bp., 1985) – 98, 99, 107
- Benda Kálmán (Nagyvárad, 1913–Budapest, 1994) történész, akadémikus (I. 1990, r. 1991). A budapesti tudományegyetemen végzett történelem-földrajz szakon, majd több külföldi egyetemen tanult. A budapesti Református Gimnázium tanára volt, 1941–1942-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium előadója, majd a Teleki Pál Tudományos Intézetnél volt tudományos munkatárs. A második világháború után a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese 1949-ig, amikor állásából politikai okokból elbocsátották. Kezdetben alkalmi munkából élt, majd a Duna melléki Református Egyházkerület levéltárosaként dolgozott. 1957-től az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, 1958 és 1985 között munkatársa volt. 1987-ben nyugállományba vonult, de tanácsadóként tovább dolgozott. Részt vett a História című folyóirat szerkesztőbizottságának munkájában. 1980-tól Duna melléki Református Egyházkerület Ráday-gyűjteményét vezette. 1990-től Széchenyi-díjas (1992) Szent-Györgyi Albert-díjas (1992). Főbb művei: A magyar nemzeti hivatástudat története (1937), Bocskai István (1942), A magyar jakobinusok iratai I–III. (1952–1957), A magyar jakobinus mozgalom története (1957), Ráday Pál iratai I–II. (1955–1961), Habsburg abszolutizmus és magyar rendi ellenállás a XVI–XVII. században (1984), Emberbarát vagy hazafi. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar történetéből (1978), Moldvai csángó-magyar okmánytár I–II. (1989), Bocskai István levelei (1992) – 6, 7, 16, 32, 33, 41, 78, 84, 108, 117, 165–167, 171, 176, 178, 195, 199, 201, 203, 213, 231, 232
- Bene Sándor irodalomtörténész 233
- Beneš, Eduard, Csehszlovákia elnöke 115
- Benyák Bernát piarista tanár 10
- Bercsényi Miklós kuruc tábornok 172, 184, 186, 189, 199
- Berend T. Iván történész 78, 212
- Berzsenyi Dániel 42, 50
- Beszédes József mérnök, a Vaskapu szabályozója 10, 13
- Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 5, 17–19, 22, 28, 32, 91, 128, 137, 138, 155, 161, 179, 187–191, 209
- Bezerédj Imre kuruc brigadéros 172
- Bibó István, ifj. (Bp., 1911–Bp., 1979) jogtudós, filozófus, szociológus, politikus, egyetemi tanár, az MTA tagja (I. 1946). Édesapja – István filozófus, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója, felesége Ravasz Boriska tanár volt. Egyetemi tanulmányait a szegedi tudományegyetem jogi karán végezte (1929–33). Jogtudományi doktorátust 1933-ban, államtudományit 1934-ben szerzett. 1939–40-ben az Igazságügymin.-ban dolgozott. A szegedi

tudományegyetemen magántanári képesítést nyert jogbölcselet tárgykörből, s 1940-től a politika tanszéken oktatott. 1946. júl. 22-én egyetemi tanárrá nevezték ki. 1950. dec. 31-ig tanszékvezető egyetemi tanár. A polgári demokratikus népi írókhoz tartozó közíró volt. 1945-ben Erdei Ferenc belügyminiszter a (BM) közigazgatási főosztályának vezetését bízta rá. Erdei Ferencsel a közigazgatás reformtervezetén dolgozott. 1946–1949 között a Kelet-európai Tudományos Intézet miniszteri biztosa, majd elnökhelyettese és vezetője volt. 1948–49 után kiszorult a közéletből. 1951–1956 között a bp.-i Egy.-i Könyvtár munkatársa volt. 1956. okt. 31-én a Petőfi Párt néven újjáalakuló Nemzeti Parasztpárt Végrehajtó Bizottságának tagjává választották. 1956. nov. 2–4. között a Nagy Imre-kormány állammin.-e. 1956. nov. 6-án „kompromisszumos megoldási tervet” tett közzé, melyben a többpárt-rendszer, a Nagy Imre-kormány és az ország semlegességének visszaállítása mellett foglalt állást. 1957-ben emlékiratot juttatott Nyugatra Magyarország helyzete és a világhelyzet címen. 1957 májusában letartóztatták, 1958. aug.-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban helyezték szabadlábra. 1971-ig (nyugdíjba vonulásáig) a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosa volt. Az 1945 utáni Mo. legjelentősebb politikai gondolkodója volt. Bostonban Bibó-díjat alapítottak (1980). Fő művei: A számok szerepének és jelentésének kialakulása az emberiség történetében (Szeged, 1935, Bp. reprint, 1989); Etika és büntetőjog (Bp., 1938); A magyar demokrácia válsága (Bp., 1945); A kelet-európai kisé-

pek nyomorúsága (Bp., 1946); Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (Bp., 1948); The paralysis of international institutions and the remedies (London, 1976); Válogatott írásai, szemelvények (szerk. Kende Péter, Párizs, 1979); Összegyűjtött írásai I–IV. (sajtó alá rend. Kemény István és Sárközi Mátyás, Bern, 1981–1984); Válogatott tanulmányok 1–4. k. (az 1–3. kötetet válogatta, utószóval Huszár Tibor, jegyzetekkel Vida István látta el, Bp., 1986; a 4. kötetet válogatta ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István, Bp., 1990); Különbőség (Bp., 1990) – 6, 7, 35–60, 87, 99, 106, 107, 132, 133, 146, 147, 151–153, 195, 196, 236

Bitskey István irodalomtörténész, akadémikus 233

Blazovich László történész 10, 183, 236

Bocatus János, kassai főbíró, diplomata 165, 178

Bocskai István erdélyi fejedelem 5, 21–23, 26, 31, 39, 41, 72, 74, 77, 84, 91, 92, 103, 112, 128, 138, 140, 142, 155–159, 161, 163–168, 170–172, 174–180, 189, 203, 205, 209, 215, 231, 232, 233

Bonfini, Antonio, történetíró 219

Bornemisza Péter prédikátor 42, 108, 163

Braudel, Fernand, történész 105, 243

Burgio pápai követ 94

Czine Mihály irodalomtörténész 120

Csemegi Károly jogász 10

Dávid Géza történész, turkológus 189, 213

Dávid Zoltán statisztikus, történész 27, 189

Deák Ferenc jogász, a Batthyány-kormány igazságügy-minisztere 58, 146, 230, 231

- Deák Menyhért 10
- Deményi László piarista tanár 10
- Dénes Iván Zoltán történész 32, 195, 199, 232
- Dobó István, Eger 1552-es kapitánya 24, 74, 127
- Domanovszky Sándor (Nagyszeben, 1877–Bp., 1955) történetíró, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1915, r. 1926, ig. 1933, t. 1940–49). Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte 1899-ben. Előbb a pozsonyi főreáliskolában (1899), majd (1904) a budapesti kereskedelmi akadémián tanított. A budapesti egyetemen 1909-ben magántanár, 1914–18-ban a. m. művelődéstörténet ny. r. tanára. Tanszéke körül fiatal disszertáns szakemberekből agrártörténeti iskola alakult ki, amely főleg a majorsági gazdálkodás kérdéseit vizsgálta a 16–18. sz.-i Mo-on (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1–15. 1932–1943). 1913–1943 között a Századok szerkesztője. A lengyel és az osztrák tudományos akadémia. I. tagja (1932, ill. 1941), a Comité International des Sciences Historiques tagja (1928). 1939-ben a bp.-i egy. a felsőházba küldte. 1916-tól 1946-ig a Magyar Történelmi Társulat alelnöke. Szerk. a Magyar művelődéstörténet (I–IV. Bp., é. n.) gyűjteményes munkát. – M. Dubnici Krónika (1899); A budai Krónika (Bp., 1902); Kézai Simon mester krónikája (Bp., 1906); A harmincadvám eredete (Ért. a tört. tud. köréből, XXIV. 4., Bp., 1916); A szepesi városok árumegállító joga 1358–1570 (Bp., 1922); Die Geschichte Ungarns (München–Leipzig, 1923; Helsinki, 1937); József nádor élete és iratai (I–IV. Bp., 1925–1944); La méthode historique de M. Nicolas Jorga (Bp., 1938) – 22, 23, 25, 34, 155, 159, 163, 166, 171, 176, 187–189, 232
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 64
- Dózsa György 11, 12, 51, 70, 75, 76, 89, 99, 126, 192
- Dugonics András 10, 11, 13
- Engel Pál történész 102
- Engels, Friedrich 88, 100, 204, 241
- Erényi Tibor párttörténész 218
- Erős Vilmos történész 189, 236
- Esterházy Miklós nádor 94, 187, 189, 220
- Esterházy Pál nádor 156
- Esze Tamás kuruc brigádéros 77
- Faragó Vilmos publicista 107, 213
- Ferdinánd, I., német-római császár, magyar király 14, 22, 23, 25, 68–70, 136, 163, 175, 188
- Fiala Jakab 10
- Flake, Monika 197
- Frigyes, III., német-római császár 18, 36, 173
- Fülep Lajos művészettörténész, az Eötvös Kollégium tanára 131
- Galavics Géza művészettörténész 197, 223
- Gergely András történész 32, 189, 195
- Gergely, VII., pápa 35, 53
- Gerő András történész 57–59, 133, 196
- Glatz Ferenc történész, az MTA elnöke, a Németh Miklós-kormány művelődési minisztere 18, 32, 132, 134, 186, 195
- Gunst Péter történész 198, 199, 232
- Gyáni Gábor történész 198, 223
- Györffy István (Karcag, 1884–Bp., 1939) etnográfus, egyetemi tanár, az MTA I. tagja (1932). Egy.-i tanulmányait Kolozsváron és Budapesten végezte. 1909-től az MNM gyakornoka. 1910-ben a kolozsvári egy.-en bölcsészdoktor lett. 1912-től múz.-i segédőr.

1917-ben a moldvai csángók között dolgozott, 1918-ban részt vett a Lénárt-féle félbeszakadt kis-ázsiai expedícióban. 1926-tól az egy. közgazdaság-tudományi karán Kelet-Európa néprajzát adta elő. 1929-től magántanár. 1930-tól előadó a budapesti egyetemen, 1934-től a néprajz első ny. r. tanára. 1938-tól a Táj- és Népkutató Központ vezetője. Az anyagi kultúrával, majd egyre szélesebb körű településtörténettel kezdett foglalkozni. Foglalkozott a Kunság néprajzi problémáival, különböző néprajzi csoportok kialakulásának körülményeivel (hajdúk, matyók). A népviselet és népművészet körében végzett kutatásai kiemelkedő, módszerében példamutató monográfiává értek. Vizsgálta az újkori magyar szórványtelepüléseket. Tudományos szervező és nevelő munkásságával hozzájárult a m. néprajzi kutatás európai szintre emeléséhez. A népirodalmi leírásával bizonyos fokig a népi írók falukutató irodalmának volt az előfutára. Róla nevezték el később a baloldali parasztfiatalok Györfly-kollégiumát (1940) – 41
György, Martinuzzi, Fráter, Erdély kormányzója
18, 20, 23, 31, 135, 136, 188

Hanák Péter történész 105, 133, 201, 218

Herczeg Ferenc 13

Herder, Johann Gottfried 118

Hitler, Adolf 37, 116

Hmelnickij, Bogdan, kozák hetman 39

Hóman Bálint (Bp., 1885–Vác, 1951) történét-író, egyetemi tanár, kultúrpolitikus, az MTA tagja (l. 1918, r. 1929, ig. 1933–45). A budapesti egyetemen szerzett bölcsészdoktori oklevelet. 1915-ben az Egyetemi Könyvtár, 1922-ben az OSZK igazgatója, 1923-ban az

MNM főigazgatója lett. 1925-től 1931-ig a bp.-i egy.-en a középkori magyar történelem tanára. Műveiben kezdetben a pozitívizmus, majd a szellemtörténet szemléletét és módszerét követte. 1932. okt. 2-től 1938. máj. 13-ig a Gömbös- és Darányi-kormányban, majd 1939. febr. 16-tól 1942. júl. 3-ig, a Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1946-ban a Népbírószág mint háborús bűnöst életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. Jelentős kutatója volt a középkori magyar történelemnek. Fő művei: A magyar városok az Árpádok korában (Bp., 1908); Magyar pénzértörténet 1000–1325 (Bp., 1916); A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában (Bp., 1921); A Szent László-kori Gesta Hungarorum és a XII–XIII. századi leszármazói (Bp., 1925); A magyar hun hagyomány és hun monda (Bp., 1925); A forráskutatás és forráskritika története (Bp., 1925); Magyar történet (1458-ig, a továbbiakat Szekfű Gyula írta. (Bp., é. n.); Egyetemes történet (I–IV. Szerk. H. B., Szekfű Gyula, Kerényi Károly Bp., 1935–1937) – 19, 71, 79, 153, 185–189, 199, 232

Horváth János irodalomtörténész 29

Horváth Mihály (Szentest, 1809–Karlsbad, 1878) történetíró, püspök, kultúrpolitikus, miniszter, az MTA tagja (l. 1839, r. 1841, ig. 1871). Szegeden, majd mint katolikus papnövendék Vácott folytatta tanulmányait. 1828-ban a pesti egy.-en bölcsészdoktorrá avatták, 1832-től kezdve vidéken kat. lelkész, közben nevelő volt, 1844-től a bécsi Theresianum magyartanára. 1848-ban csanádi püspök és egyben a főrendiház tagja, 1849. május 12-től aug. 11-ig a Szemere-kormány közoktatásügyi minisz-

- tere. A szabadságharc bukása után külföldre menekülve emigránsként élt Belgiumban, Franciaországban, Itáliában, Svájcban, és folytatta már a reformkorban megkezdett történetírói tevékenységét. Hazatérve 1867-ben a megalakuló Magyar Történelmi Társulat első alelnöke, 1877-ben elnöke lett. 1868-tól a Kisfaludy Társaság tagja. Történetírása úttörő jelentőségű volt: új témák fölvetésével, nagy elbeszélő, összefoglaló készséggel képviselte a polgári haladás és a reformellenzék ügyét a polgári átalakulás időszakában. Főbb művei: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt (Buda, 1840, e munkájáért 1840-ben az MTA nagyjutalmát kapta); Magyarok története (Pápa, 1842–1846); Magyarország történelme (I–VI., Pest, 1860–1863; I–VIII. Pest, 1871–1873, e munkájáért is az MTA nagyjutalmát kapta); Huszonöt év Magyarország történetéből, 1823–1848 (I–III., Genf, 1865; Pest, 1868); Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben (I–III. Genf, 1865; Pest, 1871); Kisebb történelmi munkái (I–IV. Pest, 1868) – 7, 9–16, 25, 37, 66–69, 73, 76, 90, 108, 116, 130, 133, 153, 178, 183, 198
- Hopp Lajos történész 228, 232
- Hunyadi János, Magyarország kormányzója 63, 76, 128, 159, 160, 191, 208, 209
- Illésházy István nádor 21, 22, 146
- Illyés Gyula 52, 111, 117, 214, 237
- Imre Mihály irodalomtörténész 172, 223, 233, 237
- István (moldvai vajda) 219
- István, I., Szent, magyar király 20, 49, 74, 123, 155, 201
- Jakab, IV., skót király 62
- Jankovich Ferenc 193
- János Kázmér lengyel király 113
- János Zsigmond, választott magyar király 14, 68
- Janus Pannonius 220
- Jászi Oszkár politikus, miniszter a Károlyi-kormányban 6, 27, 51, 115, 153, 189
- Jókai Mór 94
- Jósiás, Izrael királya 62
- József, I., német-római császár, magyar király 12
- József, II., német-római császár, magyar király 11, 41, 51, 52, 190, 222
- Juhász Gyula 12
- Káldy-Nagy Gyula turkológus, történész 213
- Kardos Pál, Pándi Pál (Debrecen, 1926–Bp., 1987) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, József Attila-díjas (1954, 1962), Kossuth-díjas (1970), egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1973, r. 1985). 1944-ben a németek a lachenburgi koncentrációs táborba hurcolták. 1945-ben az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának hallgatója lett, 1946-tól publikált kritikákat az Újhold, Magyarok, Válasz, később főként a Csillag és a Szabad Nép hasábjain. 1949-ben kezdte meg oktatói pályafutását az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán, 1967-től tanszékvezető egyetemi tanár; 1983-ban a tanszék vezetéséről lemondott. Szerkesztői tevékenységét 1955-ben a Szabad Nép kulturális rovatvezetőjeként kezdte. 1961 és 1963 között mint az Új Írás című folyóirat szellemi irányítója (hivatalosan szerkesztőbizottsági tagja), majd 1967-től 1971-ig a Népszabadság kulturális rovatvezetőjeként. 1972-ben alapító felelős szerkesztője lett az újjáalakított Kritikának.

1983-ban vált meg a laptól, s a Népszabadság kulturális-tudományos rovatokért felelős szerkesztőbizottsági tagjaként tevékenykedett lemondásáig, 1985 nyaráig. Az 1960-as és 1970-es években az MSZMP vezető művelődéspolitikusai egyikének számított. Az általa szerk. kiadványok közül a legnevezetesebbek: Csokonai Vitéz Mihály Válogatott versei (1953). Petőfi Sándor Összes művei (1955), Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése (1960), A magyar irodalom története. 3. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig (Bp., 1965), Elvek és utak (tanulmánygyűjtemény, Bp., 1965), Petőfi állomásai. Versek és elemzések (Bp., 1976), Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából (Bp., 1980), Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából (Bp., 1982). – F. m. „Hazug álmok papjai szűnnek” (Bp., 1952); Víták és kritikák (Bp., 1954); Petőfi (Bp., 1961); Elsüllyedt irodalom? (Bp., 1963); „Kisértetjárás” Magyarországon (Bp., 1972); Kritikus ponton (Bp., 1972); Petőfi és a nacionalizmus (Bp., 1974); Első aranykorunk (Bp., 1976); Bánk bán-kommentár (Bp., 1980); A realizmus igényével (Bp., 1980); Úton Bolyai Farkas drámáihoz (Bp., 1989) – 120

Károly Gusztáv svéd király 113

Károly, Nagy, frank császár 35

Károly, V., német-római császár 14, 35, 69, 173

Károlyi Mihály, Magyarország miniszterelnöke 115, 218

Károlyi Sándor tábornok 141, 156, 229

Katona József 10

Kazinczy Ferenc 42

Keresztury Dezső író, miniszter, az Eötvös

Kollégium igazgatója 213

Kézai Simon krónikás 11, 101, 211

Király Béla, a magyar honvédség parancsnoka 1956-ban 105

Király István (Ragály, 1921–Bp., 1989) irodalomtörténész, egyetemi tanár az MTA tagja (I. 1970, r. 1979), Kossuth-díjas (1953), állami díjas (1973). Tiszántúli református pap fia. Egyetemi tanulmányait Eötvös kollégistaként a Pázmány Péter Tudományeg. Bölcsészeti Karán magyar–német szakon folytatta, közben állami ösztöndíjjal tanult a berlini egy.-en is. Tanári diplomát 1944 tavaszán nyert. 1944–45-ben Debrecenben tanár, majd Budapesten 1947-ig az Országos Köznevelési Tanács titkára. Az OSZK-ban könyvtáros (1947–48). 1948-ban az Eötvös Kollégiumban tanított. 1949-től az Eötvös Loránd Tudományeg. (ELTE) irodalomtörténeti tanszékén docens. 1952-ben jelent meg monográfiája Mikszáth Kálmánról, melyben az író realizmusának jelenlétét igyekezett bizonyítani. 1957–59-ben Szegeden volt egyetemi tanár. 1959-től haláláig az ELTE Bölcsészettudományi Karának XX. századi magyar irodalomtörténeti tanszékén egyetemi tanár, tanszékvezető 1988-ig. Szerkesztette a Csillag (1953–56), a Kortárs (1962–69), a Szovjet Irodalom (1970–89) c. folyóiratokat. Ady Endre Összes műveinek főszerk.-je 1955-től, szerk. Mikszáth Kálmán Összes műveinek kritikai kiadását 1956-tól (Bisztray Gyulával, majd Rejtő Istvánnal). 1970-től haláláig főszerk.-je volt a Világirodalmi lexikonnak, 1967-től szakszerk.-je a Magyar életrajzi lexikonnak. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel Németh László vál. műveit (1981). 1971-től egy.-i képviselő volt. Az MSZMP vezető művelő-

- déspolitikusa volt. Főbb művei: A magyar irodalom története a XIX. század végétől 1919-ig (egyetemi jegyzet, Bp., 1950); Mikszáth Kálmán (Bp., 1952, 1960); Ady Endre 1–2., (Bp., 1970); Hazafiság és forradalmiság (tanulmányok, Bp., 1974); Irodalom és társadalom (tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák, 1946–1975, Bp., 1976); Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben, 1914–1918 (1–2., Bp., 1982); Kosztolányi. Vita és vallomás (tanulmányok, Bp., 1986); Kultúra és politika (tanulmányok, Bp., 1987); Útkeresések (tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák, Bp., 1989) – 114, 120, 217, 218
- Kisfaludy Károly 65, 66, 129, 138
- Kiss Albert kuruc tiszt 77
- Kiss M. Sándor történész 57, 183, 214, 217
- Klaniczay Tibor 1941-ben a Werbőczy Gimnáziumban érettségizett. 1945-ben Eötvös kollégistaként szerzett magyar–olasz szakos diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarán, majd Horváth János tanítványaként 1947-ben bölcsészdoktor lett. Budapesten és külföldön (a párizsi Sorbonne és a Római La Sapienza egyetemeken) oktatta a magyar nyelvet és a régi magyar irodalmat. 1950 és 1955 között egyik fő szervezőként (és az MTA I. Osztálya szaktitkáráként) részt vett az MTA Irodalomtudományi Intézetének létrehozásában, melynek kezdetben (1956. január 1-től) igazgatóhelyetese, majd 1984-től haláláig igazgatója volt. Számos külföldi egyetem és akadémia egyetemi professzora, vagy tiszteletbeli tagja volt. Ő kezdeményezte a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, valamint a Kulturális és történelmi emlékeink nyilvántartása, feltárása és kiadása című országos tudományos kutatási alap létrehozását is. Évtizedekig irányította a hazai medievisztikai, reneszánsz és barokk kutatásokat, munkatársaival több kiadványsorozatot indított: Reneszánsz Füzetek, Humanizmus és Reformáció, Studia Humanitatis, Biblioteca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), Egykori intézete, az MTA Irodalomtudományi Intézet 2002-ben megalapította a róla elnevezett irodalomtörténész-díjat. Legfontosabb művei: Zrínyi Miklós (1954) Reneszánsz és barokk (1961) Kis magyar irodalomtörténet (1961) Mit kell tudni a magyar irodalomtörténetből? (1965) A magyar irodalom története I–II. kötet szerkesztése (1964) A múlt nagy korszakai (1973) La crisi del Rinascimento e il manierismo (1973) A manierizmus (1973) Hagyományok ébresztése (1976) Renaissance und Manierismus. Zum Verhältnis von Gesellschaftsstruktur; Poetik und Stil (1977) Von besten der Alten ungarischen Literatur (1978) Pallas magyar ivadéka (1985) Reneszánsz és barokk (posztumusz második kiadás) (1997), Stílus, nemzet és civilizáció (posztumusz) (2001) – 97, 99, 207, 213, 237
- Klapka György tábornok 10
- Klauzál Gábor politikus 10
- Kodály Zoltán 29, 41
- Komoróczy Géza történész, assziriológus 211
- Kósa László történész, néprajzos 52, 53, 183, 195, 196, 217, 237
- Kosáry Domokos történész, az MTA elnöke. Még gyermekkorában szüleivel (édesanyja, a korszak híres íróője, Kosáryné Réz Lola) Budapestre települt a Trianon következtében Csehszlovákiához került Selmechányáról. Itt végezte tanulmányait a Pázmány Péter

Egyetemen, történelem–latin szakon. Az Eötvös Kollégium tagja, a korszak neves történészének, Szekfű Gyulának a tanítványa. Kortársaival ellentétben ő Németország helyett Angliában és Franciaországban járt ösztöndíjjal, ahol megismerhette a nyugati, színvonalas, az Annales fémjelezte történeti iskolát. Mint az Eötvös Kollégium tagja közeli kapcsolatba került annak kurátorával, Teleki Pállal, aki hosszabb tanulmányútra küldte őt az USA-ba, ahol tanulmányai mellett Magyarország nyugati megítéléséről kellett tájékozódnia. Hamarosan a Teleki Pál Tudományos Intézetben a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese lett, a háború után egyetemen is taníthatott, ám az egyre erősödő marxista történészek támadásai megbuktatták és száműzték az egyetemről. 1956-ban a Történettudományi Intézet Forradalmi Tanácsának elnöke, ezért később két évig börtönben volt, majd a Pest Megyei Levéltár munkatársa, később újra engedik, hogy a Történettudományi Intézetben dolgozzon. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1982-től, rendes tagja 1985-től, elnöke 1990–1996 között. Művei: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába, Osiris Kiadó, Budapest, 2000. A történelem veszedelmei, Magvető Könyvkiadó, 1987. Magyarország története képekben (társszerző), Gondolat Kiadó, Bp., 1977. A magyar és európai politika történetéből, Osiris Kiadó, 2001. Magyarország Európában, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. Famous Hungarians (angol), Rubicon-könyvek, Bp., 2002. A magyar külpolitika Mohács előtt, Magvető Kiadó, Bp., 1978. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,

Akadémiai Kiadó, Bp., 1996. Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867, Háttér Kiadó, Bp., 1990. Napóleon és Magyarország, Magvető Könyvkiadó, 1977. Kossuth Lajos a reformkorban, Osiris Kiadó, 2002. Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben, História Könyvtár. Monográfiák: A Görgey-kérdés története I–II.; Osiris–Századvég, Bp., 1994. Széchenyi Döblingben, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975 (társszerző), Akadémiai Kiadó, 1975. Hat év a tudománypolitika szolgálatában, MTA Történettudományi Intézet, 1996 – 32, 78, 79, 87, 111, 132–134, 195, 214

Kościusko, Tadeus, lengyel szabadságharcos 217
Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója 17, 32, 33, 39, 49, 81, 183, 199, 230, 231

Kovács Imre politikus 41

Kölcsey Ferenc 42, 124

Köpeczi Béla történész, a Lázár-kormány művelődési minisztere 120

Kriston Pál történész 223

Lajos, I., Nagy (Anjou), magyar király 11, 39, 164, 219

Lajos, II., magyar és cseh király 14, 63, 65, 66, 69, 116

László, I., Szent, magyar király 10, 11

László, V., magyar és cseh király 219

Leó, Bölcs, bizánci császár 31, 192

Liszthy László 198, 237

Litván György történész 204, 218

Losonczy István, 1552-ben Temesvár védője 24, 74

Lubomirsky lengyel tábornok 113

Lukacs, John, történész 151

Lukács György filozófus, politikus 83, 218

Magyary Zoltán (Tata, 1888–Héreg, 1945) jogász, egyetemi tanár. A jogi és államtudományi doktorátus megszerzése után a vallás- és közoktatásügyi min. szolgálatába lépett. 1917-től miniszteri tanácsosi rangban a tudománypolitikai ügyosztály vezetője. A költségvetés és a tizedes rendszer kérdéseivel, majd tudománypolitikai kérdésekkel foglalkozott. 1930-tól budapesti egyetemi tanár és rövid ideig racionalizálási kormánybiztos. Közigazgatási elképzeléseit a tanszéke mellett szervezett Magyar Közigazgatás-tudományi Intézetben fejtette ki. 1932–1935 között részben mint a VI. Nemzetközi Közigazgatás-tudományi Kongresszus főelőadója külföldön – többek között a SZU-ban is – tanulmányozta a modern közigazgatás kialakulását. Ezméinek gyakorlati megvalósítása érdekében 1938 után a tatai járásban népfőisk.-t szervezett és helytörténeti anyagot gyűjtött. Fő művei: A magyar közigazgatás racionalizálása (Bp., 1930); Az amerikai államélet (Bp., 1934); Közigazgatási vezérkar (Bp., 1938); A közigazgatás és az emberek (Kiss Istvánnal, Bp., 1939); Dolgozatok a közigazgatási reform köréből (szerk. Kiss István Bp., 1940); Magyar közigazgatás (Bp., 1942) – 41

Major Tamás színész 212, 238

Maksay Ferenc történész 32

Mályusz Elemér történész 26, 39, 41, 51, 89, 99, 111, 189, 208

Marczali Henrik (Marcali, 1856–Bp., 1940.) történetíró, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja (1893). Tanulmányait külföldön (Bécs, Párizs, Berlin) is folytatta. 1878-tól a bp.-i gyakorló gimnázium, 1895-től a budapesti egyetem tanára. A Tanácsköztársaság bukása

után szabadságolták egy időre, majd 1924-ben végkielégítéssel elbocsátották. 1898-tól szerkesztette és újkori részében írta a Nagy Képes Világtörténet című sorozatot. Fő művei: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére (Bp., 1874); A magyar történet kútfoi az Árpádok korában (Bp., 1880); Magyarország története II. József korában (I–III., Bp., 1881–1888); Mária Terézia (Magy. Tört. életrajzok 18., Bp., 1891); Magyarország a királyság megalapításáig (Magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor I., Bp., 1895); Magyarország története az Árpádok korában (Magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor II., Bp., 1896); Magyarország története III. Károlytól a Bécsi congressusig 1711–1815. (A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor VII., Bp., 1898); A magyar történet kútfoinak kézikönyve (Angyal Dávid és Mika Sándor társaságában szerk., Bp., 1901); Az 1790–91. országgyűlés (I–II., Bp., 1907); Hungary in the Eighteenth Century (Cambridge, 1910); Ungarisches Verfassungsrecht (Tübingen, 1911) – 70

Mária, Habsburg királyné 14, 69

Mária Terézia császárné, magyar királynő 146, 222

Márki Sándor (Kétegyháza, 1853–Gödöllő, 1925) történetíró, egyetemi tanár, az MTA tagja (I. 1892, r. 1912).. Egyetemi tanulmányai elvégzése után előbb Aradon, majd Budapesten gimn. tanár. 1892-től a kolozsvári egyetemen az egyetemes történelem tanára. Haladó szemléletű munkáiban különösen a nagyobb hazai parasztmozgalmak és szabadságharcok történetével, emellett Bihar és Arad vármegyék múltjával és föld-

rajzi témákkal is foglalkozott. Sok tanulmánya, cikke, népszerűsítő írása jelent meg. Fő művei: Sarkad története (Bp., 1877); Dósa György és forradalma (Bp., 1883); Arad vármegye és Arad sz. kir. város története (I–II., Arad, 1892–95); Péró lázadása (Bp., 1893); A magyar térképfiás múltja és jelene (Földrajzi Közl. 1896); II. Rákóczi Ferenc (I–III., Magy. Tört. Életr. 51., 53., 54. sz. Bp., 1907–1910); Az 1848–49-évi szabadságharc története (Bp., 1898); Az ó- és középkor története (I–II., Bp., 1910); Nagy Péter cár és II. Rákóczi F. szövetsége (Ért. a tört. tud. köréből, XXIII. 6., Bp., 1913); Dósa György (Magy. Tört. Életr. 59. sz., Bp., 1913); Magyar középkor (Bp., 1914); Római itineráriumok Magyarországról (Földrajzi Közl. 1926) – 70

Márton Áron gyulafehérvári püspök 52

Marx, Karl 87, 204

Masaryk, Tomáš, Csehszlovákia elnöke 115

Matolcsy Mátyás szociológus, politikus 41

Matuz József turkológus, történész 213

Mátyás, I., (Hunyadi) magyar király 11, 36, 63, 67, 89, 114, 123–126, 128, 174, 204, 208, 219, 220

Mátyás, II., német-római császár, magyar király 166

Mekcsey István, Eger 1552-es parancsnokhelyettese 127

Melanchthon, Philip 62

Melius Péter református püspök 175

Miksa, I., német-római császár 18

Miksa, II., német-római császár, magyar király 169, 184

Majlád István 23, 188

Mód Aladár politikus, történész. Családi neve Oszkó (Karakó, 1908–Bp. 1973) történész,

egyetemi tanár, író, a történelemtudományok doktora (1955). A budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karán magyar–latin szakon tanári oklevelet szerzett. 1932-től tagja a KMP-nek. A két világháború között jelentős elméleti és gyakorlati párttevékenységet végzett, cikkeket, tanulmányokat, vitairatokat tett közzé a baloldali sajtóban (Gondolat, Népszava, Szabad Szó stb.). Oszkó Aladár néven szerkeszti a Szabadon (1931–32) című folyóiratot. 1932-ben baloldali röpiratok terjesztése miatt több diáktársával együtt letartóztatták, 4 hónapig vizsgálati fogságban volt. 1934-ben elkészült első könyve (Materialista lételmélet). Részt vállalt a fasizmus elleni küzdelemből. 1941-ben a függetlenségi mozgalomban való részvételéért bebörtönözték; az 1942. márc. 15-i tüntetés után menekülnie kellett. 1943-ban megjelent könyve (400 év. Küzdelem az önálló Magyarorszáért) miatt letartóztatták, bíróság elé állították. E munkájában a m. nemzeti függetlenségi küzdelmeket állította középpontba, a népfrontgondolat szellemében hirdette a haladó erők összefogását a német és reakciós veszély ellen. Kiszabadulása után 1944 decemberében az ellenállási mozgalomban az újpesti partizáncsoport összekötőjeként tevékenykedett. 1945 után az MKP Gazdasági Bizottságának titkára, a Szabad Nép munkatársa, 1946-tól a Társadalmi Szemle felelős szerkesztője volt. 1947-től az MKP Központi Vezetőség agitációs propagandaosztályának részlegvezetője, 1949-től a köznevelési osztály vezetőhelyettese, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) főtitkára (1954–61). 1954-től haláláig az Eötvös Loránd Tudományegyetemen

(ELTE) a tudományos szocializmus tanszék vezetője. A Hazafias Népfrent elnökségi tagja volt. Fő művei: Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben (Bp. 1949); 1849 és politikai öröksége (Bp. 1949); Marxizmus és hazafiság (Bp. 1956); Korunk vitája (Bp. 1965); Sors és felelősség (tanulmányok, Bp. 1967); Válaszútak 1918–1919 (Bp. 1970); Korunk jellegéhez (Bp. 1971); Nemzet és szocialista nemzet (tanulmányok, Bp. 1974) – 7, 30, 75, 76, 78, 82, 84, 85, 87, 90, 93, 96, 121, 126, 131, 177, 199, 203, 207, 231

Molnár Erik (Jeszenszky Erik, Szentmiklósy Lajos, Pálfi István [Újvidék, 1894–Bp. 1966]). Történész, közgazdász és filozófus, politikus, Kossuth-díjas (1948, 1963), az MTA rendes tagja (1949). Értelmiségi családból származott; mint egyetemi hallgatót hívták be 1914-ben katonának; az orosz fronton hadifogságba került. Az egyik távol-keleti hadifogolytáborban 1917 után kapcsolatba került az internacionalistákkal. A Tanácsköztársaság bukása után Kecskeméten telepedett le és befejezte jogi tanulmányait. Kezdetben az SZDP tagja volt, majd 1928-ban bekapcsolódott, öccsével – Renével együtt – a KMP illegális munkájába. A húszas és harmincas években állandó munkatársa a különböző legális és illegális lapoknak (100%, Társadalmi Szemle, Gondolat, Korunk), ahová Jeszenszky Erik, Pálfi István, Szentmiklósy Lajos álneveken írta tanulmányait. Ezekben behatóan foglalkozik a magyar társadalmi fejlődés problémáival, mindenekelőtt az agrárkérdéssel, a marxizmus–leninizmus tanításait a magyar viszonyokra alkalmazza. A második világháború idején nagyobb tanulmányai jelentek

meg az Árpád-kori társadalomról. 1944. december 25-től 1947. szeptember 4-ig a debreceni Ideiglenes Kormány népjóléti minisztere, 1947. szeptember 24-től 1948. március 5-ig tájékoztatási miniszter, augusztus 5-ig külügyminiszter. 1948–49-ben Magyarország moszkvai nagykövete, 1950. július 17-től 1952. november 14-ig igazságügy-miniszter. 1952. november 14-től 1953. július 2-ig ismét külügyminiszter. 1953-tól 1954-ig a Legfelsőbb Bíróság elnöke, 1954. október 30-tól 1956. november 3-ig ismét igazságügy-miniszter. Tagja volt az MKP és az MDP Központi Bizottságának. 1944-től haláláig országgyűlési képviselő, 1949-től egyetemi tanár volt az ELTE-n. 1963-tól az Interparlamentáris Unió magyar tagozatának elnöke. Megalakulása (1949) óta igazgatója volt az MTA Történettudományi Intézetének, 1958-tól a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az Acta Historica főszerkesztője, 1957-től 1962-ig elnöke a Századok szerkesztőbizottságának. Főszerkesztője volt a Magyarország története (I–II., Bp. 1964) című munkának. Fő művei: Dialektika (Jeszenszky Erik néven, Bp., 1941); Magyar őstörténet (Szentmiklósy Lajos néven, Bp., 1942); A feudalizmus kialakulása Magyarországon (Szentmiklósy Lajos néven, Bp. 1942); Az Árpád-kori társadalom 1. A gazdasági alap (Szentmiklósy Lajos néven, Bp. 1943); Az Árpád-kori társadalom. 2. A felépítmény (Szentmiklósy Lajos néven, 1943); Dialektika (Bp. 1945); A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig (Bp. 1945); A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig (Bp. 1949); A történelmi materializmus ide-

- ológiai előzményei (Bp. 1952); A magyar nép őstörténete (Bp. 1953); A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái (Bp. 1955.); A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája (Bp. 1959); Dialektikus materializmus és társadalomtudomány (Bp. 1962); A marxizmus szövetségi politikája (Bp. 1967). (Forrás: Életrajzi lexikon.) – 6, 7, 30, 33, 61–153, 178, 183, 193, 199–210, 214, 217, 218, 220
- Molnár René kommunista politikus 79, 201
- Nádasdy Tamás nádor 23, 24, 74, 163, 188
- Nemes Dezső történész, politikus 79
- Nemeskürty István irodalomtörténész, filmesztéta, politikus 65, 66, 107–111, 198, 212–214
- Németh László 6, 7, 26, 28, 29, 35–60, 79, 87, 117, 123, 131, 146, 147, 167, 176, 189, 191, 195, 196, 236
- Orlay Petrich Soma 129, 130
- Ortega y Gasset 42
- Ötvös István történész 183
- Őze Sándor történész 183, 196, 198, 199, 201, 223, 232
- Pach Zsigmond Pál (1919, Bp.). 1949-ben Kossuth-díjas. 1952-től 1992-ig a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének professzora. 1963-tól 1967-ig az egyetem rektora. 1952-ben megszerezte a történettudomány kandidátusa, 1958-ban a történettudomány doktora tudományos fokozatot. Akadémikus (1962-től l. 1970-től r.), később az MTA alelnöki tisztét is betöltötte. Az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, majd 1967-től 1985-ig igazgatója. 1978-tól a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság (International Economic History Association) elnöke. Fő kutatási területe a 16–17. századi gazdaságtörténet volt. – 78, 87, 103, 106, 120, 127, 212
- Pál Lajos történész 183
- Pál N. József irodalomtörténész 120, 199, 204, 218
- Palacky, Jan, cseh történész 67, 198
- Pálffy Géza történész 113, 134–142, 155–158, 161, 166, 171, 173, 175, 177–179, 195, 224, 228, 229, 231, 232
- Pálffy János tábornok 141, 146, 186, 191, 229
- Pázmány Péter esztergomi érsek 13, 25, 42, 168, 170, 187, 194, 226
- Perjés Géza hadtörténész. Neve ma sem szerepel a lexikonokban. Ludovikát végzett katonának. Majd a budapesti egyetemen szociológiát tanult. Harcolt a keleti fronton a második világháborúban. A háború után egzisztencia nélkülüként tengődött Ganz gyári és kórházi segédmunkásként. Az 1950-es évek második felétől engedték vissza a történettudomány területére. A KSH történészcsoportjával működött együtt (1964–86), majd másodvonalban a Hadtörténeti Intézet munkatársaként dolgozhatott. Fő művei: Zrínyi Miklós hadtudományi művei. 1976; Mohács, Bp., 1979; Seregszemle (posztumusz tanulmánykötet), Bp., 1999. – 15, 98, 99, 107–109, 111, 116, 117, 183, 207, 212, 213, 214
- Péter, I. (Nagy), cár 18
- Péter Katalin történész 232
- Petőfi Sándor 198, 240
- Pilsudski lengyel marsall 39
- Pirnát Antal irodalomtörténész 97
- Potocki lengyel marsall 113

R. Várkonyi Ágnes történész 32, 198, 207, 228, 233

Radnóti Miklós 123

Rajics szerb pátriárka 10

Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 12, 16–19, 28, 32, 33, 51, 75–77, 91, 94–96, 101, 120, 121, 126, 137–142, 149, 155, 156, 162, 165, 176, 179, 180, 184–186, 189, 190, 206, 209, 210, 215, 222, 228, 229

Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 128, 184, 188, 194

Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 194

Rákosi Mátvás politikus 33, 58, 81, 84, 85, 90–92, 94, 109, 110

Ránki György (Bp., 1930–Bp., 1988) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1976, r. 1982), Kossuth-díjas (1961). Középiskolás korában a németek koncentrációs táborba hurcolták. 1949-ben érettségizett. 1949–51-ben a bp.-i közgazdaság-tudományi egy.-en, 1951–53-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) folytatta tanulmányait. 1953-tól az MTA Történettudományi Intézetnek tudományos munkatársa, 1960-tól tudományos titkára és a legújabb kori magyar osztály vezetője, 1962-től igazgatóhelyettese, 1986-tól igazgatója volt. 1964-ben nevezték ki egy.-i tanárrá a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem-re. 1981-től int.-i munkájának fenntartásával a bloomingtoni (USA) egyetem magyar tanszékének vezetője lett. 1967-től haláláig tagja volt a Nemzetközi Történettudományi Bizottságnak, 1985-től első alelnöke. A mainzi Institut für Europäische Geschichte tudományos tanácsának tagja. Fő művei: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914 (Berend T.

Ivánval, Bp., 1955); Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944 (Bp., 1958); A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon 1900–1944 (Bp., 1958); Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában 1947–1949 (Bp., 1963); Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Horthysta politika a második világháborúban (Bp., 1964); A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 (szerk., Bp., 1968); Molnár Erik (Bp., 1971); A magyar gazdaság száz éve (Bp., 1972); A második világháború története (Bp., 1973); East Central Europe in the 19th and 20th centuries (Bp., 1977); Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válságútjai (Bp., délkelet-európai gazdasági hegemoniáért 1919–1939 (Bp., 1981); The European Periphery and Industrialization 1780–1914 (Bp., 1982); Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley 1919–1939 (Boulder–New York, 1983) Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns 1977); Underdevelopment and Economic Growth. Studies in Hungarian Social and Economic History (Bp., 1979); Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 5. Bd. Ost- und Südosteuropa 1850–1914 (Stuttgart, 1980); A nagyhatalmak harca a (Bp., 1984); Állam és társadalom a két világháború közötti Közép-Kelet-Európában (Bp., 198) – 78, 79, 81, 86, 100, 201, 204, 208, 209, 211

Ravasz László református püspök 52

Révai József politikus 7, 83, 87, 89, 107, 121, 204, 218

Rimay János 233

Rottler Ferenc történész 212

Romsics Ignác 133, 228, 230, 231

Rousseau, Jean-Jacques 53, 118

Rudolf, II., magyar király 166

Ruffy Péter újságíró 212

Savoyai Jenő, a császári seregek főparancsnoka 191

Sinkovich István történész 212

Spannenberger Norbert történész 183, 196–198, 201

Strohmayer, Arno, osztrák történész 165

Sundhaussen, Holm, német történész 197

Szabédi László nyelvész 122

Szabó Dezső 50, 52, 54

Szabó Ervin (Szlanica, 1877–Bp., 1918) szociológus, könyvtárigazgató. Egyetemi tanulmányait a budapesti egyetem jogi karán kezdte, majd a bécsi egyetemen folytatta. 1899-ben doktorált. Majd a Fővárosi Könyvtárhoz került, 1911-től ennek igazgatója. 1900-tól az MSZDP aktív tagja, a Népszava állandó munkatársa. A Társadalomtudományi Társaságnak 1906-tól alelnöke volt. Cikkeket írt a *Neue Zeit* c. német és a *Mouvement Socialiste* c. francia folyóiratba is. Szerkesztésében és előszavával jelent meg Marx és Engels válogatott írásainak két kötete (1905; 1909), amely a m. nyelvű marxista irodalom alapvetését jelentette. Fő művei: *A magyar jakobinusok* (Bp., 1902); *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* (Bécs, 1921, Bp., 1946); Szabó Ervin Válogatott írásai (műveinek

teljes bibliográfiájával, Bp., 1958); Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtár-tudományi, művelődéspolitikai tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900–1918 (Kóhalmi Béla tanulmányával, Bp., 1959). Szabó Ervin történeti írásai, vál., bev. Litván György (Bp., 1979) – 6, 7, 78, 87, 89, 91, 93, 94, 96, 105, 111, 131, 148, 152, 204

Szabó Miklós történész 91, 205

Szabolcsi Miklós irodalomtörténész, politikus 120

Szakály Ferenc (Zalaegerszeg, 1942–Bp., 1999) történész. 1967-ben végzett történelem–levéltár szakon az ELTE bölcsészkarán. 1967–72 között a Pest Megyei Levéltár, 1972–77 között az MNM munkatársa. 1977–99 között az MTATTI munkatársa 1985-től osztályvezetője. 1995 Az MTA I. tagja. Fő kutatási területe a török kori gazdaság és hadtörténet. Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez (Bp., 1994); A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In Mohács-tanulmányok. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc (Bp., 1986); Magyar adóztatás a török hódoltságban (Bp., 1981) – 32, 102, 109, 110, 111, 117, 134, 212–215

Szalay László (Buda, 1813–Salzburg, 1864) történetíró, reformpolitikus, az MTA tagja (I. 1836, r. 1838) és főtítkára (1861). A pesti egyetem jogi és bölcsészeti karát végezte, Horvát István tanítványa volt, Eötvös József baráti köréhez tartozott. Tanulmányai után joggyakornok Kölcsey Ferencnél. 1833-ban ügyvédi oklevelet szerzett, ügyvédi gyakorlatot azonban nem folytatott, hanem tudományos, államelméleti munkával foglalkozott. 1836–39-ben külföldi tanulmány-

úton volt (Ausztria, Németország, Belgium, Franciaország, Svájc, Anglia), és ennek során tanulmányozta a külföldi polgári jogintézményeket. Közben az MTA levéltárnoka, és 1837-ben megalapította az első m. időszaki jogi kiadványt (Themis), amelynek nagy részét ő is írta. 1840-ben a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött országos választmány jegyzője. 1840-ben Eötvös Józseffel és Lukács Móriccal szerkeszti a Budapesti Szemlét. Az 1843–44-i országgyűlésen Korpona követe. Eötvössel a reformellenzék centralista csoportjának tagja. 1844–45-ben Kossuth helyett átvette a Pesti Hírlap szerkesztését. 1848-ban a kodifikációs osztály élére került Deák Ferenc minisztériumában. 1848 nyarán a frankfurti birodalmi gyűlésen, majd Londonban és Párizsban képviselte a magyar kormányt. A szabadságharc után 1855-ig Svájcban élt. 1861-ben Pest város országgyűlési képviselője. A Kisfaludy Társaság tagja (1837). Kiadta Verancsics Antal összes munkáit (I–XII., Pest, 1857–75, a végét Wenzel Gusztáv), Bethlen Miklós Önéletírását (Magy. tört. emlékek, II–III., 1858–60), Kemény Jánosét (1865) és Károlyi Sándorét (I–II., 1865). Leveleit kiadta Szalay Gábor (Bp., 1913). Fő művei: A büntető eljárásról (Pest, 1841); Státusférfiak és szónokok könyve (Pest, 1846, 1850); Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland (Zürich, 1849); Magyarország története (I–IV., Lipcse; 1852–1854. V–VI., Pest, 1857–1859, az MTA nagyjutalmát kapta 1861-ben); Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században (Pest, 1859); I.

Erdély és a porta, 1567–1578 (Pest, 1860); A horvát kérdéshez (Pest, 1861); Fiume a magyar országgyűlésen (Pest, 1861); II. Rákóczi Ferenc bujdosása (Pest, 1864); Galántai gr. Esterházy Miklós, Magyarország nádora, 1582–1626. (I–III., Pest, 1863–1870, névtelenül). – 13, 14, 16, 37, 67, 68, 153, 183, 198 Szapolyai János, I., magyar király 13, 14, 21, 68, 69, 72, 73, 94, 136, 139–141, 226, 229 Széchenyi István gróf, közlekedési miniszter a Batthyány-kormányban 10, 13, 36, 42, 50, 188, 192, 230 Szekfü Gyula (Székesfehérvár, 1883–Bp., 1955) történész, publicista, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1925, r. 1941). A budapesti egyetem elvégzése után 1904-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1909–13 között az Országos Levéltárban és a bécsi Állami Levéltárban dolgozott. Ballagi Aladárrel sajtóvitát folytatott a Rákóczi-kérdésben. 1916-ban a budapesti egyetemen magántanár, 1925-ben ny. r. tanár lett az újabb kori magyar történet tanszéken. 1927-től 1938-ig Bethlen István politikáját támogatva szerkeszti a Magyar Szemlét. A második világháború után Magyarország első moszkvai követe, majd nagykövete, 1953-tól országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja volt. Fiatalkori műveit Habsburg-barát szemlélet jellemzi. Három nemzedék c. munkája a Horthy-korszak ideológiai alapvetése. 1942-ben részt vett a Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájában. 1943–44-ben a Magyar Nemzetben folytatólagosan közölte figyelmeztetésül a reformkor haladó polgári demokratikus eszményeit felidéző Valahol utat veszítettünk c. tanulmányát. Fő művei: Szamosközy István történeti munkáinak

- kritikájához (Bp., 1904); Serviensek és familiarisok (Bp., 1912); A száműzött Rákóczi (Bp., 1913); Mit vétettem én? (Bp., 1915); A magyar állam életrajza (Berlin, 1917; magyarul, 1918); Három nemzedék (Bp., 1920); Széchenyi igéi (Bp., 1921); Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (Bp., 1926); Bethlen Gábor (Bp., 1929); Magyar történet (Hóman Bálinttal, IV–VII., Bp., 1929–33, a későbbi kiadásoknál III–V.); Három nemzedék és ami utána következik (Bp., 1934); Állam és nemzet (Bp., 1942); Forradalom után (Bp., 1947); Az öreg Kossuth (Kossuth Emlékkönyv, 1952) – 6, 7, 16–40, 44, 49, 51, 53, 58, 71–75, 77, 80, 84, 87, 89, 103, 127, 129, 131, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 146, 147, 153–155, 158, 159, 163, 166, 171, 176, 180, 183–195, 199, 208, 214, 216, 232
- Szerb Antal irodalmár 42
- Szerémi György udvari káplán, történetíró 12
- Szilágyi Mihály, Nándorfehérvár parancsnoka 1456-ban 216
- Szilágyi Sándor (Kolozsvár, 1827–Bp., 1899) történész, az MTA tagja (I. 1857, r. 1873). Jogi és bölcsészeti tanulmányait Kolozsvárt végezte. A forradalom idején Pestre ment és a Pesti Hírlap és az Életképek munkatársa lett. A szabadságharc után irodalmi folyóiratok kiadásával kísérletezett. A Magyar Emléklapnak 10, a Magyar Írók Füzetekének 4, a Pesti Röpiratnak csak 10 füzete jelent meg, mivel a rendőrség a szabadságharc emlékeit idéző versek közlése miatt mind-egyiket betiltotta, és több más önálló munkáját is. 1852-től a kecskeméti református kollégium matematikatanára, 1853-tól Nagykőrösön tanított, többek között Arany János volt a tanártársa. 1867-ben Eötvös József a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba titkárnak nevezte ki. 1878-tól a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója. Az 1850-es évek küszöbén a szabadságharcról közölt írásokat, utóbb főleg Erdély 16–17. sz.-i történetéről dolgozott fel és tett közzé sok adatot, okiratot: 1875-ben a Századok szerkesztését vette át, majd megindította a forrásközlő Történeti Tár c. folyóiratot (1878) és a Magyar Történelmi Életrajzok sorozatát (1885). Kiterjedt tudományos szervezőmunkát folytatott. Kiadta az Erdélyi országgyűlési emlékek (1540–1699) sorozatát, szerk. a millennium alkalmából kiadott tízkötetes Magyar nemzet történetét. Fő művei: Erdélyország története (I–II., Pest, 1866); Báthory Gábor fejedelem (Pest, 1867); A Rákócziak kora Erdélyben (Pest, 1868); Történeti rajzok (Bp., 1880); Bethlen Gábor és a svéd diplomácia (Bp., 1882); II. Rákóczi György (Bp., 1891); I. Rákóczi György (Bp., 1893) – 70, 87, 133
- Szondi György, Drégely 1552-es kapitánya 24, 74
- Sztálin, Joszif Visszarionovics Dzsugasvili 116
- Szulejmán, II., szultán 14, 23, 69, 136, 159, 213, 227
- Szűcs Jenő (Debrecen, 1928–Leányfalu, 1988) történész, egyetemi tanár, a történelemtudomány doktora (1987), állami díjas (1985). Tanulmányait a budapesti tudományegyetemen végezte mint az Eötvös Kollégium tagja. 1953-ban történelem-levéltár szakon szerzett diplomát. 1952–60-ban a Magyar Országos Levéltár munkatársa. 1960-tól az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. 1976-tól a középko-

ri osztály vezetője. 1972-ben „Gentilizmus” (A barbár nemzeti tudat kérdése) c. diszsertációjával a történelemtudomány kandidátusa lett. Kutatói pályájának kezdeti éveiben a középkori magyar várostörténettel foglalkozott. Érdeklődése a középkori eszmetörténet, ezen belül a politikai gondolkodás és a nemzeti tudat előtörténete felé fordult. Élete utolsó szakaszában a kései Árpád-kor történetével foglalkozott. Fő művei: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon (Bp., 1955.); A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez (Budapest régiségei, 1958.); A nemzet historikuma és a történetsszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához) (Bp., 1970); A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború (Levéltári Közlemények, 1972); Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában (1–2. rész, Századok, 1973. 3–4.); Nemzet és történelem (Tanulmányok, Bp. 1974, németül: Bp. 1981); Die Ideologie des Bauernkrieges. (Az Osteuropäischen Bauernbewegungen c. kötetben Bp. 1977); A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla király és az egyház (Történelmi Szemle, 1981, 3.); Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyág. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században (1–2. rész, Századok, 1981. 1–2.); Vázlat Európa három történeti régiójáról (Történelmi Szemle, 1981. 3. Önálló kötetben: Bp. 1983. Les trois Europe, Fernand Braudel előszavával, Párizs, 1985.); Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénz-történet tükrében (1318–1336) (Századok,

1986. 3.); Az utolsó Árpádok (Bp., 1993). (Forrás: Életrajzi lexikon.) – 6, 12, 30, 31, 50, 57, 101, 106, 111, 113–120, 122–127, 176, 191, 193, 194, 211, 212, 214, 215, 219, 220, 223

Takáts Sándor (Komárom, 1860–Bp., 1932) történész, piarista tanár, az MTA tagja. (l. 1906, r. 1925). A budapesti egyetemen történelem–latin szakon tanári oklevelet szerzett; 1881-ben belépett a piarista rendbe. Előbb a rend nyitrai, majd budapesti gimnáziumában tanított. 1898–1903 között a bécsi udvari kamarai levéltárban dolgozott. 1903-tól haláláig a képviselőház levéltárosa. 1917-től a Kisfaludy Társaság tagja. Elsősorban a 16–17. század történetével foglalkozott. Fő művei: A magyar gyalogság megalakulása (Bp., 1908); Régi magyar asszonyok (Bp., 1914); A budai basák magyar nyelvű levelezése (Eckhart Ferencsel és Szekfű Gyulával, Bp., 1915); Rajzok a török világból (I–III., Bp., 1915–17); A régi Magyarország jókedve (Bp., 1921); Régi idők, régi emberek (Bp., 1922); Régi magyar kapitányok és generálisok (Bp., 1922); Magyar nagyasszonyok (I–II., Bp., 1926); A magyar múlt tarlójáról (Bp., 1926); Szegény magyarok (Bp., 1927); A török hódoltság korából (I–II., Bp., 1928); Emlékezzünk eleinkről (I–II., Bp., 1929); Hangok a múltból (Bp., 1930); Kémvilág Magyarországon (I–II., Bp., 1932); Bajvívó magyarok (szerk. Réz Pál, Bp., 1956); Művelődéstörténeti tanulmányok (szerk. Benda Kálmán, Bp., 1961) – 70, 71, 87, 133, 134, 178

Teleki Pál, Magyarország miniszterelnöke 26, 34, 37, 41

- Temesvári Pelbárt Ferenc-rendi prédikátor 42, 43
- Térbe Lajos történész 129, 183, 199, 223
- Tesszelszky Kees történész 181
- Thaly Kálmán (Csépe, 1839–Zablót, 1909) politikus, történész, költő, az MTA tagja (I. 1864, r. 1880, t. 1907). Jogot és bölcsészetet végzett a pesti egy.-en. 1860-tól a Pesti Napló munkatársa, 1864–1868 közt a pesti ref. gimn. tanára, 1869-ben honvédelmi minisztériumi osztálytanácsos lett. 1875-től Pozsonyban történelmi tanulmányainak élt. 1878-tól Ferencváros (Pest), 1881-től Debrecen országgyűlési képviselője, a Függetlenségi Párt másodelnöke. A Magyar Történelmi Társulat egyik létrehozója, első titkára (1875-ig), 1889-től alelnöke, a Századok első szerkesztője (1867–1875). 1904-től az MTA Bölcséleti, Társadalmi és Történeti tudományok osztályának elnöke. Az általa közölt kuruc versek egy részét maga költötte, de korabeli alkotásként mutatta be. Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos egymástól függetlenül mutatta ki, hogy ezek hamisítványok. Kitartó munkásságának és agitációjának eredménye II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak hazahozatala. Politikai pályafutását függetlenségi jelszavak mögött nemegyszer tényleges opportunizmus jellemezte. Kiadta Thököly naplóit és leveleskönyveit, Rákóczi emlékiratait (fordítás Ráth Károllyal; Pest, 1861 és még számos kiadás), Batthyány Ádám gr. levelezését (Tört. Tár, 1887); az Archivum Rákocianum c. tízkötetes iratgyűjteményt (Bp., 1873–1889); Esterházy Antal tábori könyvét (1901); De Saussure Cézár töröko.-i leveleit (1909) stb. Fő művei: Ne bántsod a magyart (versek, Pest, 1857); Zengő liget (versek, Pest, 1859); Kárpáti kürt (versek, Pest, 1860); Székely kürt (versek, Pest, 1861); Szabadság hajnala (versek, Pest, 1861; e kötetét betiltották); Történelmi kalászkok 1603–1711 (Pest, 1862); Régi magyar vitézi énekek (I–II., Pest, 1864); Bottyán János (Pest, 1865); Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez (I–II., Pest, 1872); Ocskay László (Bp., 1880, az MTA nagyjutalmát kapta 1908-ban); II. Rákóczi Ferenc ifjúsága (Pozsony, 1881); Thaly Kálmán beszédei 1878–81 (Bp., 1881); A székesi gr. Bercsényi család (I–III., Bp., 1885–1892); Rodostó és a bujdosók sírjai (Bp., 1889); Rákóczi-emlékek Törökországban (Bp., 1893) – 71
- Thirring Lajos statisztikus, az 1941-es népszámlálás kormánybiztosa 27
- Thököly Imre fejedelem 14, 19, 68, 105, 137, 194, 228
- Thury György kanizsai főkapitány 63
- Thurzó György nádor 21, 180
- Trócsányi Zsolt (Pápa, 1926–Bp., 1987) történész, levéltáros, a történelemtudomány doktora (1968) Tanulmányait az Eötvös Kollégium tagjaként 1944–49-ben végezte Budapesten, a tudományegyetem történelem–latin és levéltár szakán. 1947–48-ban ösztöndíjas volt a bukaresti egyetemen. 1949-től az Országos Levéltár munkatársa nyugalomba vonulásáig (1986). 1956-ban lett a történelemtudomány kandidátusa. Fő kutatási területe Erdély 16–19. századi története volt. Fő művei: Az erdélyi parasztság története 1790–1849 (Bp., 1956); A nagyenyedi kollégium történetéhez, 1831–1841 (Bp., 1957); Wesselényi Miklós (Bp., 1965); Az északi Partium 1820-ban (Bp., 1966);

Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig (Bp., 1972); Az erdélyi kormányhatósági levéltárak (Bp., 1973); Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései 1540–1690 (Bp., 1976); Erdély központi kormányszervezete 1540–1690 (Bp., 1980); A pápai kollégium története (társszerző, Bp., 1981); Erdély története (társszerző, II., Bp., 1986); Wesselényi Miklós hűtlenségi pere (Bp., 1986) – 32, 111, 113, 114, 116, 123, 176, 215

Ulászló, I., magyar király 63, 219

Ungváry Krisztián történész 132, 223

Vedres István 10

Vekerdi László tudománytörténész 213

Vezér Erzsébet irodalomtörténész 218

Vili ügynök 105

Vitéz János esztergomi érsek 216

Vörösmarty Mihály 27, 42

Waculik Margit történész 199

Werbőczy István nádor 51, 101, 127

Wesselényi Miklós 10

Wielopolsky 113

Zöldi László újságíró 213, 214

Zrínyi Miklós horvát bán 24, 63, 74, 75, 97, 124, 127, 130, 220

Zrínyi Péter horvát bán 184

Tartalom

Előszó	5
Horváth Mihály és a dél-alföldi függetlenségi hagyomány	9
Szeged és a piaristák	9
A szegedi Dózsa-hagyomány és az érdekegyesítés	12
Erdély szerepe	13
Szekfű Gyula török koros munkássága	16
A száműzött Rákóczi	17
A magyar állam életrajza	18
A Magyar történet	19
Trianont előlegezi az erdélyi más fejlődési út	21
A nagy hírű Magyarország és a keresztény szolidaritás	24
Bécs ápolja a magyar nemzeti kultúrát	25
Az európai modernizáció csak Bécsen keresztül lehetséges	26
A nemzetiségi kérdés rövid története, 1942	26
Mi a magyar? A magyar jellemről, 1939	29
Szekfű-recepció a háború után	29
Zárszó	32
Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában	35
Hol vannak Európa védőbástyái?	35
A kisbirodalmi és föderatív koncepció	37
Erdély nem földrajzi fogalom	39
A nemzeti függetlenség	40
A kontraszelekció, asszimiláció és a nemzeti alkat	42
A centralizáció veszélyei	43
Reagálóképesség és magyar alkat	44
Protestáns hagyomány és demokrácia	50
Bibó és a szocializmus	53
Bibó 1956 és 1989 után	56

A deheroizációs nemzettudat. A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma	61
„Hősvértől pirosult gyásztér”, avagy meddig terjed a Balkán Európának és nekünk?	
A nemzeti emlékezet korszak- és térlátása	61
A „gyásztér”	65
Horváth Mihály történelmi érvei az 1850-es években a dinasztíával szemben	66
Szapolyai, a legitim reálpolitikus	68
A szulejmáni ajánlat	69
A Millenáris tizkötetes koncepciója és a honvédő paraszt mítosza	70
Takáts Sándor	70
Szekfű Gyula, avagy két század koncepciója és ismét az erkölcsök	71
A koncepció	72
A végvárakban épül az új nemzeti-lelki egység	73
A nacionalista internacionalizmus, a Mohács-toposz az 1950-es évek ideológiájában	75
A Molnár Erik-vita (1958–1965)	77
A táskahordozók metamorfózisa és legendáriuma	78
Szabó Ervin	87
A „nemzetvita”	90
A hamis tudat, avagy „Rákosi Mátyás a legnagyobb magyar nacionalista”	91
„Bűnöztünk-e” Mohács előtt?	94
Vita két forráscsoport körül	96
A bűnös köznemes	99
Francia példák szovjet valósággal	100
„A párt összegez”, avagy „az objektivitás hibája visz a burzsoá nacionalista szemlélet revizionizmussal korszerűsített kelepcéjébe” (1965)	103
Az utóélet	104
A Bibó-recepció elmaradása	106
A „Mohács-vita”, avagy az értelmiség árulása (1966–1978)	108
„Nemzeti függetlenség” a 17. században, avagy külön magyar út sohasem létezett (1968–69)	111
„Jönnek a csehszlovákok”, avagy amikor a külön magyar utat már a prágai forradalom szele söpri, nem a „Nagy Októberé” (1968)	115
A szulejmáni ajánlat újra (1971)”	116
„A történelem a múlt szociológiája”	117
Vácrátót, avagy „verjük által a labancot a másvilágra!”	119
Meddig terjed a haza időben és térben? Viták Erdély körül (1972)	121
Meghalt Mátyás, de ki emlékszik az igazságra?	124
Kereszténység védőbástyájából a szocializmus ellensége?	127
Beszéd Mohácson (1991)	129
Összegzés	129

Ami utána következett	132
Egy régi-új kép felelevenedése	133
Az „elmaradott Erdély”	136
Bethlen, a gyűjtogató	137
Magyar haza pedig nem létezett	138
Rákóczi pusztulást hozó álmai, vagyis János király reinkarnálódása	139
Minden jó, ha a vége jó	142
Összegzés helyett tétova esszé	143
Kiegészéseink	143
Miért a török kor?	143
„Hamis realizmus” és a „majdnem ország”	146
Zárszó	152
Függelék	155
Kétséges kétségek?	155
Magyar romantika és Bocskai István?	155
A „behangosíthatlan társadalom”	156
Polgárháború?	157
Bocskai vazallus állama?	159
A Magyar Királyság keleti darabja és a lengyel út	163
Szabadságharc?	166
Nemzeti felkelés?	171
Német vagy Habsburg?	174
Mi is az, hogy romantikus?	176
A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói	177
Viszonzálás Pálffy Gézának	177
Jegyzetek	183
Felhasznált irodalom	235
Névmutató	245

Felelős kiadó: Hankiss Ágnes

Szerkesztette: Molnár Márton

Borító, tipográfia, tördelés: Marafkó Bence

Nyomdai kivitelezés: FHM Nyomda Kft.

Készült: 2009-ben

ISBN 978-963-87708-4-4

ISSN 1587 7949